

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 71

Започаткована 1967 р.

УДК 159.9(082)

У вісник подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання медичної, соціальної психології, психодіагностики та психологічного консультування. Для науковців, аспірантів, пошукачів.

Вісник є фаховим виданням у галузі психологічних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020р. Категорія «Б»)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 12 від 29.11.2021 р.)

Редакційна колегія:

Валентина Миколаївна Павленко,

(головний редактор), кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Світлана Германівна Яновська,

(відповідальний редактор), кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Сергій Арнольдович Гірник,

(технічний секретар), кандидат фізико-математичних наук, науковий співробітник кафедри медичної фізики та біомедичних нанотехнологій Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна.

Алла Борисівна Коваленко, доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціальної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Олександр Суренович Кочарян, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Ірина Володимирівна Кряж, доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Оксана Володимирівна Кузнецова, кандидат психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри педагогіки та технологій неперервної освіти КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради».

Марат Амірович Кузнецов, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Україна.

Олена Львівна Луценко, доктор психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри прикладної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Валерій Олександрович Олефір, доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна.

Ніна Вікторівна Підбуцька, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами ім. І.А. Зязюна Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут».

Ірина Данилівна Плотка, доктор психологічних наук, професор, директор департаменту «Психологія», Балтійська Міжнародна Академія, Латвія.

Віктор Володимирович Плохих, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної психології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна.

Олександр Давидович Резник, доктор філософських наук (психологія), старший науковий співробітник регіонального центру досліджень зловживання алкоголем і наркотиками (RADAR), університет Бен-Гуріона в Негеві, Ізраїль.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, факультет психології, каб. 419, тел. 057-707-51-70.

Сайт видання: periodicals.karazin.ua/psychology

Електронна адреса: psychology_series@karazin.ua

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ No 22053-11953P від 21.12.2015

Вісник індексується у міжнародних наукометричних базах Google Scholar, Наукова періодика України (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), DOAJ та Index Copernicus

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2021

ISSN 2225-7756

Ministry of Education and Science Ukraine

THE JOURNAL

of V. N. Karazin
Kharkiv National University

A SERIES OF «PSYCHOLOGY»

Issue 71

Founded 1967

Kharkiv – 2021

The “Visnik” contains the results of theoretical and experimental research in basic and applied psychology. The problems of personality, cognitive area, some legal questions, medical, social psychology. It can be useful for scientists, teachers, postgraduates.

“Visnik” is a professional publication in the field of Psychology (Ministry of Education and Science of Ukraine No 886, of 02.07.2020. Category «B»)

Approved for publication due to the decision of the Academic Council V. N. Karazin Kharkiv National University (Protocol No 12 of 29.11.2021)

Editorial Board:

V. Pavlenko, (Chief Editor), Candidate of Psychological Science, Professor of the Department of Applied Psychology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

S. Yanovska, (Deputy Editor), Candidate of Psychological Science, Senior Lecturer of the Applied Psychology Department, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

S. Hirnyk, (Technical Secretary), Ph.D. in Physical and Mathematical Sciences, Senior Researcher, Department of Medical Physics and Biomedical Nanotechnologies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine.

A. Kovalenko, Doctor of Psychology, Professor, Professor of Social Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2a, ave. Academician Glushkov, 03680, Kyiv, Ukraine.

O. Kocharyan, Doctor of Psychology, Professor, Head of the Department of Psychological Counseling and Psychotherapy, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

I. Kryazh, Doctor of Psychology, Professor of Applied Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

O. Kuznetsova, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogy and Technology of Continuing Education of the Odessa Regional Academy of Continuing Education, Ukraine.

M. Kuznetsov, Doctor of Psychology, Department of Practical Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, Alchevskiyh St., Kharkov, 61002, Ukraine.

O. Lutsenko, Doctor of Psychology, Head of the Department of Applied Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

V. Olefir, Doctor of Psychological Science, Head of the Department of General Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

N. Podbutska, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Management of Social Systems. I.A. Zyzyna National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine.

V. Plokhikh, Doctor of Psychology, Professor of the Department of General Psychology V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.

I. Plotka, Doctor of Psychology, Director of the Department of Psychology, Baltic International Academy, Latvia. Lomonosova Street, 4, LV-1019, Riga, Latvia.

A. Reznik, Ph.D (Psychology), Senior Research Associate Ben Gurion University of the Negev, Regional Alcohol and Drug Abuse Research (RADAR) Center, Israel.

Editorial address: 61022, Kharkiv, Svoboda Square, 6, V. N. Karazin Kharkiv National University, Department of Psychology, off. 419, tel. 8-057-707-51-70.

Site edition: periodicals.karazin.ua/psychology

E-mail address: psychology_series@karazin.ua

Articles were internally and externally reviewed.

The certificate of state registration KB No 22053-11953P from 21.12.2015

“Visnik” is being indexed in international scientometric databases Google Scholar, DOAJ and Index Copernicus

ЗМІСТ

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Большакова А. М., Перевозна Т. О., Віденєєв І. О. ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЯ ЦІННОСТІ ЗДОРОВ'Я В СИСТЕМІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ.....	7
Невоєнна О. А., Кадигроб К. В. СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ ЖІНОК, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ПЕРИНАТАЛЬНИХ ВТРАТ.....	15
Сорока А. В., Гмирь О. А. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ТА ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ПЕДАГОГІВ.....	24

МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ

Олефір В. О., Боснюк В. Ф., Малофейкіна К. О. ВАЛІДИЗАЦІЯ І ВИМІРЮВАЛЬНА ІНВАНІАНТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВЕРСІЇ ШКАЛИ ПОЗИТИВНИХ І НЕГАТИВНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ (SPANE)	34
--	----

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ

Невоєнна О. А., Ярош Н. С. ЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОЇ ПАМ'ЯТІ (СПОГАДІВ) ТА ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ МОЛОДІ.....	43
--	----

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Кряж І. В., Конєва К. М. СОЦІАЛЬНІ УСТАНОВКИ ЯК ЧИННИКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ТА ТУРЕЦЬКИХ СТУДЕНТІВ	50
--	----

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ

Варава Л. А., Сіпайлова О. М. ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ САМОУШКОДЖЕННЯ У СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ	56
--	----

ПСИХОЛОГІЯ СПОРТУ

Луценко О. А., Галазіук В. О. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОМПОНЕНТА В СИСТЕМІ БАГАТОРІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ЗІ СТРІЛЬБИ З ЛУКА В РІЗНИХ КРАЇНАХ (ОГЛЯД)	65
--	----

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Симоненко С. М., О.В. Костюніна СТРУКТУРНО – ІНТЕГРАЛЬНА 3D МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПЕДАГОГА – ОРГАНІЗАТОРА В УМОВАХ ЗАКЛАДУ РЕКРЕАЦІЇ	81
---	----

CONTENT
PERSONALITY PSYCHOLOGY

A. Bolshakova, T. Perevozna, I. Videniciev ON THE QUESTION OF THE PLACE OF HEALTH VALUE IN THE SYSTEM OF VALUE ORIENTATIONS OF AN INDIVIDUAL RESEARCH.....	7
O. Nevoenna, K. Kadyhrob MEANINGFUL VALUES OF LIFE OF WOMEN SUFFERING PERINATAL LOSSES	15
A. Soroka, O. Gmyr THE RELATIONSHIP OF EMOTIONAL BURNOUT AND PERSONALITY CHARACTERISTICS OF TEACHERS.....	24

METHODS AND TECHNIQUES

V. Olefir, V. Bosniuk, K. Malofeikina VALIDATION AND MEASUREMENT INVARIANCE OF THE UKRAINIAN VERSION OF THE SCALE OF POSITIVE AND NEGATIVE EXPERIENCES (SPANE)	34
---	----

COGNITIVE PSYCHOLOGY

O. Nevoenna, N. Yarosh THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL MEMORY (MEMORIES) AND PROTECTIVE MECHANISMS OF YOUNG PEOPLE.....	43
---	----

ECOLOGICAL PSYCHOLOGY

I. Kryazh, K. Konieva SOCIAL ATTITUDES AS THE FACTORS OF ENVIRONMENTAL IDENTITY OF UKRAINIAN AND TURKISH STUDENTS.....	50
---	----

DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

L. Varava, O. Sipailova PSYCHOLOGICAL REASONS OF THE OCCURRENCE OF MODERN ADOLESCENTS' SELF-INJECTING BEHAVIOR.....	56
--	----

PSYCHOLOGY OF SPORT

O. Lutsenko, V. Galaziuk PECULIARITIES OF THE PSYCHOLOGICAL COMPONENT IN THE ARCHERY LONG-TERM TRAINING SYSTEM IN DIFFERENT COUNTRIES (REVIEW)	65
---	----

PSYCHOLOGY OF LABOUR AND PROFESSIONAL ACTIVITY

S. Symonenko, O.V. Kostyunina STRUCTURAL-INTEGRATED 3D MODEL OF A TEACHER-ORGANIZER PROFESSIONAL IDENTITY IN CONDITIONS OF RECREATION INSTITUTION	81
--	----

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

DOI: 10.26565/2225-7756-2021-71-01
 УДК 159.97:343.91

A. BOLSHAKOVA (Anastasia Bolshakova)

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
 Head of Department of Psychology and Pedagogy,
 Kharkiv State Academy of Culture,
 Bursatsky Descent, 4, Kharkiv, 61057, Ukraine.
 E-mail: bolshakova777@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4343-6694>

T. PEREVOZNA (Tetiana Perevozna)

Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor,
 Assistant Professor Department of Psychology and Pedagogy,
 Kharkiv State Academy of Culture,
 Bursatsky Descent, 4, Kharkiv, 61057, Ukraine.
 E-mail: naganjajlo-tatjana@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0001-8096-9601>;

I. VIDENIEIEV (Igor Videnieiev)

Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor,
 Assistant Professor Department of Psychology and Pedagogy,
 Kharkiv State Academy of Culture,
 Bursatsky Descent, 4, Kharkiv, 61057, Ukraine.
 E-mail: viden1@list.ru

<https://orcid.org/0000-0003-3270-5403>

ON THE QUESTION OF THE PLACE OF HEALTH VALUE IN THE SYSTEM OF VALUE ORIENTATIONS OF AN INDIVIDUAL RESEARCH

The article presents one of the aspects of a comprehensive study of the system of value formations of an individual. The aim of the article is to study the place of health value in the system of value orientations of an individual with the analysis of the conscious and unconscious attitudes of subjects to this value, as well as their perception of the place of health in the system of significant spheres of life and reality. The following were used: the method of "Value" and "Accessibility" in different spheres of life O.B. Fantalova, Color test of relationships O.M. Etkind and Repertoire J. Kelly's test of role constructs. The study group consisted of 70 people aged 20 to 50 years old. The results of the study show that the value of "health" is an organic component of the value system, which is harmoniously related to work, business qualities, intellectual achievements, material well-being, and personal life. In addition, the subjects recorded a fairly balanced harmonious attitude to the value of health in its conscious and unconscious aspects. At the same time, the value of "health" demonstrates a meaningful connection and interdependence with the values that reflect material well-being and intimate-personal relationships in the "picture of the world" of the subjects. According to the results, in the minds of the subjects between health and values such as intellectual achievement; work and business qualities; the degree of satisfaction with own "I" and the factor of the development of own existence in time, there are certain meaningful connections, but not strong enough in their motivating potential. At the same time, there is a contradiction between the value of health and compliance with social expectations and an active attitude to life. This contradiction reflects the lack of active life position in our society to maintain and increase health as our own life resource. Further study of attitude to the value of health will help to understand the value-based features of individual well-being.

Keywords: value orientations, attitude, meaningful formations, value of health, system of significant spheres of life.

Як цитувати: Большакова, А., Перевозна, Т., Віденєєв, І. (2021). До питання дослідження місця цінності здоров'я в системі ціннісних орієнтацій особистості. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (71), 7-14. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-01>

In cites: Bolshakova, A., Perevozna, T., Videnieiev, I. On the question of the place of health value in the system of value orientations of an individual research. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology"*, (71), 7-14. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-01>

Introduction and current state of the problem research. The global situation of a prolonged pandemic necessarily raises the question of rethinking

human values and goals. This trend is especially relevant in relation to the value of health. Moreover, the actualization of the value of health differs in the

shift of emphasis in the perception of the essence of health only as the presence of physical, physical well-being towards the recognition of the importance of its psychological factors. Such as emotional stability, stress resistance and mechanisms of self-regulation of an individual. On the other hand, the relevance of the study of attitudes to the value of health in modern Ukrainian society is due to the contradictions between the growing demands for human competence in the formation, maintenance and maintenance of health and the weak formation of values to own health.

Classical is the idea of health as a basic resource of an individual, which he is able to manage. However, the successful use of this resource requires a certain meaningful attitude to the value of health and an active subjective position on obtaining the appropriate results. This view is reinforced by the emergence of a set of theories of human behavior regarding the preservation and strengthening of the potential of health as a resource. This list includes: the theory of beliefs about health (Rosenstock I., 1988), the theory of common sense and self-regulation (Leventhal H., 2003), the theory of causation (Ajzen I., 1991), the theory of social learning (Miller S.M., Bandura A., 2000), the theory of search of sensations (Zuckerman M., 1994), the theory of stages of behavior change (Prochaska J.O., 1997).

It is established that the basis of human activity aimed at achieving satisfaction with own health is the continuous interaction of his personal factors with the processes and situations of life, which dictate certain requirements for health. This interaction is assessed on the basis of cognitive, emotional and content-value factors. As you know, the basis of human evaluation is a system of its values. The place of health in the system of value orientations of an individual is the substantive basis of human activity to preserve and strengthen health, its destruction or indifference to his condition. The issues of the specific role of value-based formations in the functioning of an individual, his productivity and adaptability are actively studied (Perevozna T., 2015). At the same time, the most integrative phenomenon, which at the substantive level forms a circle of variables that determine the subjective system of evaluation and attitude to the environment is the picture of the world (Bolshakova A., 2018). Psychological aspects of forming a value attitude to own health are studied separately (Serdyuk L., 2015); the link between health as a value related to quality of life, which is limited by mental and physical health (Dobewall H. et al., 2018); health as value in combination with other types of values that govern attitudes, intentions and behaviors related to human health (Aavik T. et al., 2017). It is also argued that the assessment of abstract values alone is not enough to predict specific behaviors that

correspond to a healthy lifestyle: neither the quality of diet nor alcohol consumption are related to health or general values of life (Stapleton A. et al., 2020).

At the same time, at the present stage of the study of the structural-hierarchical organization of the substantive sphere of personality, not enough attention is paid to determining the place of the value of "health" in the picture of the world of personality. The relevance of this study is the need to form a systematic view of the phenomena that determine human behavior in the field of protecting, maintaining and strengthening own health.

Aim and tasks. Determining the place of the value of health in the system of value orientations of an individual with the analysis of the conscious and unconscious attitude to this value.

Based on the goal, the following tasks were set: 1) to investigate the subconscious level of attitude to leading values and the place of health in the relevant hierarchy; 2) to study the conscious attitude to these values, in particular the values of health; 3) conduct a comparative analysis of conscious and unconscious hierarchies of values and, accordingly, the place of health values in these hierarchies; 4) identify the place of health in the system of semantic parameters, which forms the "picture of the world" of the subjects; 5) To create an integrative idea of the attitude to the value of health in the research group.

Research methods. To study the conscious hierarchy of values, the method of "The ratio of value and accessibility in different spheres of life" was used by E.B. Fantalova, based on the technique of studying the value orientations of M. Rokich (Fantalova E., 1992). The method of pairwise comparisons was used. Indicators of "value" were considered by us as a reflection of a conscious assessment of the value in their lives of these highlighted 12 values.

To assess the unconscious emotional attitude to these values, the Color Test of A.M. Etkind's relations was used, the methodological basis of which is a color-associative experiment (Etkind A., 1980). This technique allows you to explore the deep levels of personality, bypassing the influence of protective mechanisms of consciousness. A set of color stimuli from M. Luscher's eight-color test was used as a stimulus material. The subject was instructed to choose the appropriate color for each of the 12 values. At the end of the associative procedure, the colors were ranked from most to least attractive. In our study, the results of this technique were considered as a reflection of the unconscious attitude to the list of terminal values of M. Rokich. As one of the leading methods that allows to obtain an array of data on the value formations studied in their own formulations, the method of J. Kelly's repertoire lattices in its classical version was used

(Francella F., 1987). The results were processed using the methods of discriminant analysis. Structural diagnostic coefficients of blocks and edges were determined. The procedure for calculating the structural coefficients of the blocks was that the gradation of the constructs forming the isolated blocks was estimated from 1 to 10 points. The sum of points in each block determined its "weight". Its change from block to block reflected the structural coefficient of each connection between them, i.e. the diagnostic coefficients of the edges. Mathematically, this is the value of the linear discriminant function.

The construction of the information graph model became an integrative embodiment of the used procedures of mathematical data processing. It is based on the structural-diagnostic coefficients of the edges, which demonstrate the set of relationships between the blocks in the graph model. The criterion for determining the relevant relationships (direct, inverse, strong, weak) was the absolute mathematical value of the coefficients. J. Kelly's repertoire test of role constructs allowed to study the system of values, to identify qualitative features of individual consciousness, to describe the system of semantic parameters that form the "picture of the world" of the subjects and to determine the place of health values in this system.

The study group consisted of 70 people aged 20 to 50 years. Gender, educational and other socio-demographic indicators were not considered in the study.

Research results. The results obtained using the method of E.B. Fantalova show that the structure of

value orientations of the subjects demonstrated a high subjective value of the intimate-personal sphere (values: "family happiness", "health", "love", "the presence of faithful friends"). At the same time, the low significance of such values as "active life", "cognition", "creativity", "the beauty of nature and art" was recorded. Regarding the values of "freedom", "self-confidence", "materially secure life" and "interesting work", a neutral value position was revealed. These results were considered by us as conscious hierarchical structures. The results obtained using the method of A.M. Etkind, as a reflection of unconscious hierarchies of values from the basic list of E.B. Fantalova demonstrate a set of the most emotionally significant values for the studied values "health", "beauty of nature and art", "love", "active life". A neutral position was expressed regarding the values of "creativity", "self-confidence", "the presence of loyal friends". At the same time, the values of "interesting work", "knowledge", "family happiness" and "materially secure life" turned out to be the least subconsciously attractive. The comparative characteristics of hierarchies of value systems, built on the basis of conscious and unconscious choices, were studied, which allowed to distinguish the substantive features of both deep, figurative and verbal levels of attitude to basic life values.

The results of the comparative analysis of the rankings of terminal values in the conscious and unconscious aspects are presented in Table 1.

Table 1. Comparative characteristics of value hierarchies by two methods

Place	Unconscious choice	Conscious choice
1	Health	Health
2	The beauty of nature and art	Family happiness
3	Love	Love
4	Active life	Having faithful friends
5	Creativity	Freedom
6	Self-confidence	Self-confidence
7	Having faithful friends	Materially secure life
8	Freedom	Interesting work
9	Interesting work	Cognition
10	Cognition	Creativity
11	Family happiness	Active life
12	Materially secure life	The beauty of nature and art

As can be seen from the above data, the positions of many values ("the beauty of nature and art", "family happiness", "active life", "materially secure life", etc.) significantly different. Which reflects the differences in the conscious and unconscious aspects of the attitude to the leading values of life, as well as the lack of balance of value systems of the subjects as a whole. At the same time, there is an obvious consistency between

conscious and unconscious attitudes towards the value of health. In addition, the results demonstrated the high importance of this area of life (first position in both hierarchies). Which demonstrates, in general, a fairly harmonious view of the subjects about the place of the value of "health" in their lives.

Reconstruction using the method of repertoire gratings of real factors of evaluation of personality

and determination of their place allowed to approach the description of the peculiarities of the value-content functioning of the consciousness of the subjects. In analyzing the results, we considered them as a reflection of the system of attitudes of the subjects in their own evaluation factors. The content of these factors demonstrated the existence of a system of significant areas of life that have the greatest value load and guide the behavior of an individual. Which reflects the leading bases of

classification of the reality of these persons, behind which stands the system of value orientations. The obtained data testify to the presence of 9 blocks, which present the areas of living space of these individuals, which reflect the significant areas of their existence. These spheres of life have the greatest value for the studied and form the most significant values. The relationships between the resulting spheres of life reflect the relationships of the respective value orientations in their systems.

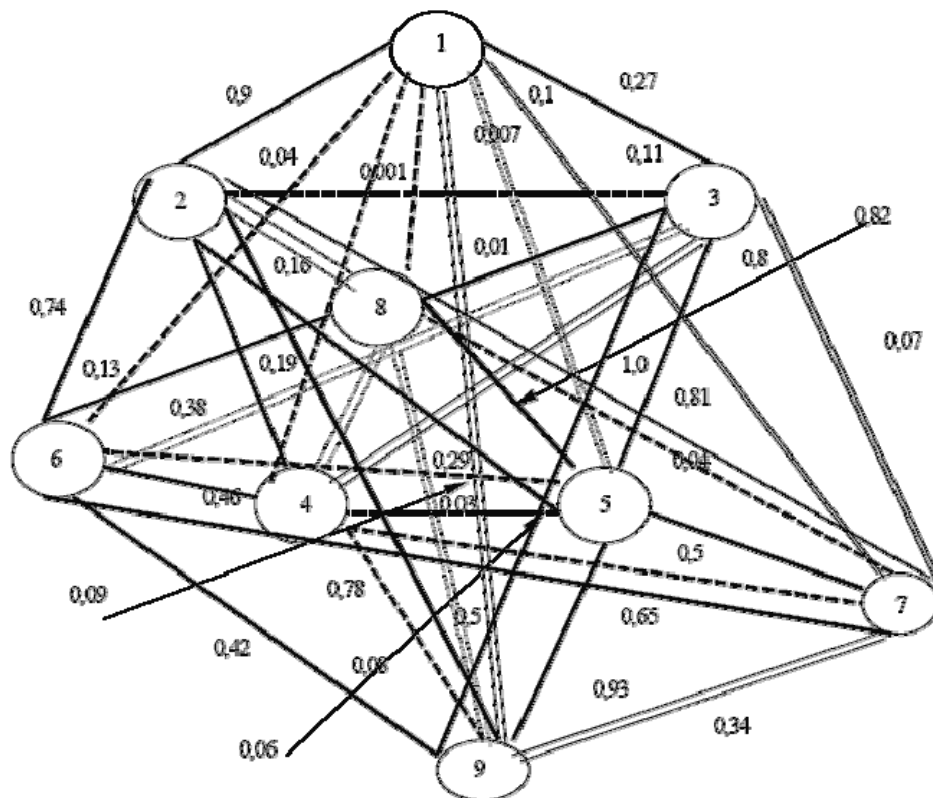

Figure 1. Information graph model of significant spheres of life

Designation: 1 block - intellectual achievements; Block 2 - intimate and personal relationships; Block 3 - prosocial trends and compliance with social expectations; Unit 4 - health; Unit 5 - work and business qualities; Block 6 - material well-being; Block 7 - the degree of satisfaction with their own "I"; Block 8 - active attitude to life; Block 9 - the development of their own existence in time. — strong direct connections; === strong feedback; - - - weak direct connections; = = = weak feedback.

The results of the system analysis demonstrate the presence of 9 groups of blocks that present areas of living space relevant to the subjects: material well-being, intellectual achievements, intimate-personal relationships, work and business qualities, health, compliance with social expectations, active attitude to life and development own existence in time. The identified system patterns reflect the complex and multifaceted nature of the relationship between these spheres of life. First of all, the presence of a group of vertices of the graph model, which have strong mutual positive connections and practically no negative ones, is noteworthy. The large number of positive relationships and their interdependent

nature allows us to speak about the separation of the core of the psychological system of significant areas of life, which form such values as intellectual achievement, intimate personal relationships, health, work and business relationships and material well-being. This situation, in our opinion, reflects the high level of the ratio of values associated with these spheres of life in the value-semantic structures of these individuals.

In addition, the system patterns presented in the graph model demonstrate the complex and diverse relationships of the value of "health" with other blocks. First of all, the graph model, built on the basis of the obtained constructs, reflects the strong direct

connections of the vertex, which presents health with the vertices, which reflect material well-being and intimate-personal relations. The presence of the above connections demonstrates the meaningful connection and interdependence of the relevant values in the "picture of the world" of the subjects. Which, in our opinion, indicates a sufficient level of internalization of social norms and adaptive capabilities of the subjects, and reflection in their minds existing in society ideas about the need for good health for a successful intimate and personal life and material well-being. Conversely, the positive impact of material well-being and a satisfying personal life on health and rehabilitation opportunities. At the same time, the unit that presents health is associated with strong feedback from the third unit (prosocial trends and compliance with social expectations) and with an active attitude to life. That is, in the minds of these people there is a certain contradiction between the value of health and compliance with social expectations and an active attitude to life. In our opinion, this contradiction reflects the lack of active life position in our society to maintain and increase health as our own life resource. However, as can be seen from the graph model, there were direct weak links with such important areas of life as intellectual achievement; work and business qualities; the degree of satisfaction with one's own "I" and the factor of the development of own existence in time. That is, according to the perceptions of these individuals, there are certain meaningful connections between the relevant values. But not strong enough in their motivating potential. The presence of the above-described positive connections of the above-mentioned spheres of life with the factor of development in time, in our opinion, could reflect the purposeful nature of the respective value orientations and correlate them with a certain time perspective and general lines of self-realization. In this case, we can state the weak potential of these values to act as meaningful regulators of the goals corresponding to the values of "health" in various life situations. While other leading values have strong positive connections with the factor of development in time and take part in the formation of the leading lines of self-realization of these people and the peculiarities of the organization of their meaningful formations. We can say that the presence of time perspective is a structuring factor of the value-content sphere. While the value of "health" from this point of view occupies a peripheral place in this structure. The isolation of the "self-satisfaction" block and its weak connections with the "health" block reflects the presence in the subjects' minds of a weak influence of self-health assessment on self-satisfaction assessment, although such influence is recognized. Researchers also recognize a definite but insignificant link between

health and intellectual achievement, as well as work and business skills.

Discussion. The conducted psychological research allowed to obtain data on the peculiarities of the conscious and unconscious attitude of the individual to the terminal values. These data indicate a significant difference in the value positions of the subjects. The level of value consistency of conscious and unconscious positions was 50%. Thus the harmonious relation in both investigated aspects took place concerning 25% of values. These values were "health", "love" and "self-confidence" with a high subjective value of the first two values. It is noteworthy that in terms of the value of "health" according to the results of both methods there was the highest rate of subjective significance. This fact presents a harmonious attitude to this value, which is to recognize the paramount importance of this value, which reflects the basic nature of the needs associated with this value and their priority and stability. This article also discusses the results obtained using the Kelly method as a reflection of the system of relations studied in their own factors of reality. The content of these factors reflected the leading foundations of the classification of substantive and social reality, which is the system of value orientations. Analysis of the features of the semantic functioning of consciousness in the form of a system of significant spheres of life, which reflect the relationship of leading value orientations, allows us to note a number of patterns of functioning of this system. First of all, a fairly high structure of the system of value orientations was revealed. The semantic constructs of the subjects' consciousness are filled with traditional content; they fit quite harmoniously into their picture of the world, which adequately reflects the social reality. This indicates a sufficient internalization of social norms and sufficient adaptive capabilities of these people. In addition, value orientations are organized by a semantic perspective, which forms the main meaningful lines of their life and quite adequate to their psychological content. The spheres of life activity that are the most significant for the studied and have the greatest value potential are highlighted. These areas of life are: health, intimate and personal relationships, work and business qualities, material well-being. In addition, the factor of development in time is singled out as one that determines the leading motivational tendencies and structures the general line of self-realization of an individual, what harmonizes a person's life, provides a sufficient level of integrity. The connection with past experience and reference to the time perspective determines the ability of value orientations to play the role of effective regulators in various social situations, which creates an opportunity for the necessary mechanisms of self-regulation and

adaptive resources. In addition, the results show that the value of "health" is an organic component of the value system, which is harmoniously associated with work, business qualities, intellectual achievement, material well-being and personal life. Thus, this value is part of a system of significant areas of life that have the greatest value load and guide the behavior of an individual. At the same time, the value of "health" demonstrates a meaningful connection and interdependence with the values that reflect material well-being and intimate-personal relationships in the "picture of the world" of the subjects. According to the results, in the minds of the subjects between health and values such as intellectual achievement; work and business qualities; the degree of satisfaction with own "I" and the factor of the development of own existence in time, there are certain meaningful connections, but they are insufficient in their motivating potential. At the same time, there is a contradiction between the value of health and compliance with social expectations and an active attitude to life. This contradiction reflects the lack of active life position in our society to maintain and increase health as our own life resource. The problem of studying the value of "health" in the system of value orientations of an individual and its influence on the formation of the appropriate position and behavior in relation to a healthy lifestyle requires further study. Determining the features of the influence of structural and dynamic characteristics of the value-oriented sphere on the subjective psychological significance of specific motives of a person's life will promote its harmonization and self-realization.

Conclusions

1. The value of "health" occupies a leading place in the hierarchy of terminal values, built on the unconscious attitude of the subjects.

2. Conscious attitude to the value of health also demonstrates the high importance of this value in the study group. In the hierarchy of terminal values, built on the basis of conscious ranking, this value occupies the first position.

3. A comparative analysis of conscious and unconscious hierarchies of values and, consequently, the place of health values in these hierarchies shows the highest consistency between the 12 terminal values between conscious and unconscious attitude to this value with its harmonious assessment as the most significant value.

4. A number of values have been identified, which form the main semantic line of existence of these individuals and determine the leading areas of their lives. These areas of life are: health, intimate and personal relationships, work and business qualities,

material well-being. Thus, the value of "health" is at the core of meaningful personality formations.

5. The value of "health" has a meaningful connection and interdependence with the values that reflect material well-being and intimate relationships, which demonstrates the connection of the relevant spheres of life in the "picture of the world" of the subjects. Also, this value had a certain degree of meaningful connection with such values as intellectual achievements; work and business qualities; the degree of satisfaction with one's own "I" and the factor of the development of own existence in time. However, indicators of this ratio show a weaker motivating potential of these values, while meaningful connection and interdependence are not found for the value of "health" with the values of "compliance with social expectations" and "active attitude to life". This fact reflects the insufficient formation in the minds of the subjects of an active life position on the preservation and increase of health as their own life resource.

Further research of the content-forming structures of the personality, which determine the formation of a constructive meaningful attitude to the value of health and an active subjective position on the successful use of this resource, meets the current needs of society and an individual.

Список використаної літератури

- Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург: ЕВРАЗИЯ, 2000. 320 с.
- Большакова А.М., Первозна Т.О., Харцій О.М., Віденсв І.А. До питання дослідження специфіки оцінювання дійсності в структурі ставлення до світу у осіб зі специфічними розладами особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. Херсон, 2018. № 3, Т. 2, С. 210–214. <http://pj-journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/576>
- Первозна Т.О., Харцій О.М. До питання дослідження особливостей системи значущих сфер життєдіяльності особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія*. Харків, 2015. Вип. 58, С.33-36. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/5431/4976>
- Сердюк А. З. Психологічні аспекти формування ціннісного ставлення до здоров'я у студентів з інвалідністю. *Актуальні проблеми навчання та виховання дітей з особливими потребами*. 2015. №12(14), С. 362-366. <http://ap.uu.edu.ua/article/529>
- Фанталова Е. Б. Об одном методическом подходе к исследованию мотивации и внутренних конфликтов (на контингенте больных артериальной гипертензией и здоровых лиц). *Психологический журнал*. 1992. Т. 12, № 1. С.107–117.
- Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности. Москва: «Прогресс», 1987. 236 с.

- Эткинда А. М. Цветовой тест отношений и его применение к исследованию больных неврозами. *Социально-психологические исследования в психоневрологии* / под ред. Е.Ф. Бажина. Л.: Изд. Науч.-исследоват. психоневрол. ин-та им. В. М. Бехтерева, 1980. С.110–114.
- Aavik T., Dobewall H. Where is the Location of "Health" in the Human Values System? Evidence from Estonia. 2017. V. 131(3). P. 1145-1162. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1287-4>
- Ajzen I. The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 1991. V.50 (2). P. 179—211
- Dobewall H, Tark R, Aavik T. Health as a value and its association with health- related quality of life, mental health, physical health, and subjective well-being. *Applied Research In Quality Of Life*. 2018. V. 13(4). P.859-872. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9563-2>
- Leventhal H., Brissette I., Leventhal E. The common-sense model of self-regulation of health and illness / In: L.D. Cameron, H. Leventhal (Eds.). *The self-regulation of health and illness behavior*. Routledge: New York, 2003. P. 42–65.
- Prochaska J.O., Velicer W.F. The Transtheoretical Model of health behavior change. *American Journal of Health Promotion*. 1997. V.12. P. 38–48.
- Rosenstock I. M., Strecher V. J., Becker M. H. Social learning theory and the health belief model. *Health Education & Behavior*. 1988. V. 15(2). P. 175-183.
- Stapleton A., O'Connor M., Feerick E., Kerr J., McHugh L. Testing the relationship between health values consistent living and health-related behavior. *Journal of Contextual Behavioral Science*. 2020. V.17. P. 17-22. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2020.05.002>
- Zuckerman M. Behavioral Expressions and Biosocial Bases of Sensation Seeking. New York: Cambridge University Press, 1994. 465 p.

The article was received by the editors 15.10.2021

The article is recommended for printing 01.12.2021

А.М. Большакова (Анастасія Миколаївна Большакова)
д. психол. н., професор, завідувач кафедри психології та педагогіки,
Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна.
<https://orcid.org/0000-0002-4343-6694>

Т.О. Перевозна (Тетяна Олексіївна Перевозна)
к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та педагогіки,
Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна.
<https://orcid.org/0000-0001-8096-9601>

І.О. Віденесв (Ігор Олександрович Віденесв)
к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та педагогіки,
Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна.
<https://orcid.org/0000-0003-3270-5403>

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЯ ЦІННОСТІ ЗДОРОВ'Я В СИСТЕМІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено один з аспектів комплексного дослідження системи ціннісних утворень особистості. Метою статті є дослідження місця цінності здоров'я в системі ціннісних орієнтацій особистості з аналізом усвідомленого та неусвідомленого ставлення досліджуваних до даної цінності, а також їх уявлення про місце здоров'я в системі значущих сфер життєдіяльності та оцінювання дійсності. Були використані: методика «Співвідношення «цінності» та «доступності» в різних життєвих сферах» О.Б. Фанталової, Кольоровий тест відношень О.М. Еткинда та Репертуарний тест роліових конструктів Дж. Келлі. Досліджувану групу склали 70 осіб віком від 20 до 50 років. Результати проведеного дослідження свідчать, що цінність «здоров'я» є органічною складовою системи цінностей, котра гармонійно пов'язана з роботою, діловими якостями, інтелектуальними досягненнями, матеріальним добробутом та особистим життям. Крім того, у досліджуваних зафіксовано досить збалансоване гармонійне ставлення до цінності здоров'я в його усвідомленому та неусвідомленому аспектах. Разом з тим, цінність «здоров'я» демонструє змістовну пов'язаність та взаємну зумовленість з цінностями, котрі відображають матеріальний добробут та інтимно-особистісні стосунки в «картині світу» досліджуваних. Згідно з результатами, у свідомості досліджуваних між здоров'ям та такими цінностями як інтелектуальні досягнення; робота та ділові якості; ступінь задоволення власним «Я» та фактором розгорнутості власного існування у часі існують певні змістовні зв'язки, але не досить сильні за своїм мотивуючим потенціалом. В той же час, виявлене протиріччя між цінністю здоров'я та відповідністю соціальним очікуванням і активним ставленням до життя. Дане протиріччя відображає недостатню сформованість в нашому суспільстві активної життєвої позиції щодо збереження та примноження здоров'я як власного життєвого ресурсу. Подальше дослідження ставлення до цінності здоров'я стирятиме розумінню ціннісно-змістовних особливостей благополуччя особистості.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, ставлення, змістовні утворення, цінність здоров'я, система значущих сфер життєдіяльності.

References

- Aavik, T., Dobewall, H. (2017). Where is the Location of "Health" in the Human Values System? Evidence from Estonia. 131(3), 1145-1162. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1287-4>

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179-211.
- Bandura A. (2000). *Social learning theory*. Sankt-Peterburg: EVRAZIYA. [in Russian].
- Bolshakova, A.M., Perevozna, T.O., Khartsii, O.M., Videnieiev, I.A. (2018). To the question of studying the specifics of assessing reality in the structure of attitudes toward the world in people with specific personality disorders. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriya Psykholohichni nauky*, 3(2), 210-214. <http://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/576> [in Ukrainian].
- Dobewall, H, Tark, R, Aavik, T. (2018). Health as a value and its association with health-related quality of life, mental health, physical health, and subjective well-being. *Applied Research In Quality Of Life*, 13(4), 859-872. <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9563-2>
- Etkynd, A.M. (1980). Color relationship test and its application to the study of patients with neuroses. In E.F. Bazhyn (Ed.). *Sotsialno-psykholohicheske yssledovanyia v psykhonevrolohyi* (pp. 110-114). L.: Nauch.-yssidovat. psykhonevrol. yn-t ym. V. M. Bekhtereva. [in Russian].
- Fantalova, E.B. (1992). About one methodical approach to research of motivation and internal conflicts (on a contingent of patients with arterial hypertension and healthy persons). *Psykhologicheskyy zhurnal*, 12(1), 107-117. [in Russian].
- Fransella, F., Bannyster, D. (1987). *A new method of personality research*. Moskva: «Prohress». [in Russian].
- Leventhal, H., Brissette, I., Leventhal, E. (2003). The common-sense model of self-regulation of health and illness. *The self-regulation of health and illness behavior*, Routledge: New York, 42-65.
- Perevozna, T.O., Khartsii, O.M. (2015). To the question of research of features of system of significant spheres of vital activity of the person. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya Psykholohiia*, 58, 33-36. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/5431/4976> [in Ukrainian].
- Prochaska, J.O., Velicer, W.F. (1997). The Transtheoretical Model of health behavior change. *American Journal of Health Promotio*, 12, 38-48.
- Rosenstock, I.M., Strecher, V.J., Becker, M.H. (1988). Social learning theory and the health belief model. *Health Education & Behavior*, 15(2), 175-183.
- Serdiuk, L.Z. (2015). Psychological aspects of forming a value attitude to health in students with disabilities. *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia ditei z osobymy potrebamy*. 12(14), 362-366. <http://ap.uu.edu.ua/article/529> [in Ukrainian].
- Stapleton, A., O'Connor, M., Feerick, E., Kerr, J., McHugh, L. (2020). Testing the relationship between health values consistent living and health-related behavior. *Journal of Contextual Behavioral Science*, 17, 17-22. <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2020.05.002>
- Zuckerman, M. (1994). *Behavioral Expressions and Biosocial Bases of Sensation Seeking*. New York: Cambridge University Press.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2021

Стаття рекомендована до друку 01.12.2021

DOI 10.26565/2225-7756-2021-71-02
 УДК 316.6:316.362.1-055.26:618.39-021.3-074

О. А. НЕВОЄННА (Олена Анатоліївна Невоенна)

к. психол. н., доцент, доцент кафедри загальної психології
 Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
 майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022
<https://orcid.org/0000-0002-7578-9902>
 E-mail: onevoenna@karazin.ua

К. В. КАДИГРОБ (Катерина Віталіївна Кадигроб)

магістр психології, психолог,
 Центр психологічної допомоги і супроводу перинатальних втрат та безпліддя «Від серця до серця», вул. Вернадського, 1,
 Харків, 61010, Україна
 E-mail: familypsycenter@gmail.com

СМИСЛОЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ ЖІНОК, ЯКІ ЗАЗНАЛИ ПЕРИНАТАЛЬНИХ ВТРАТ

В статті розглядається питання сучасної перинатальної психології, які стосуються проблеми переживання екзистенціальної кризи, а саме - особливостей смисложиттєвих орієнтацій жінок репродуктивного віку з досвідом бажаної вагітності. Проведено порівняльний аналіз смисложиттєвих орієнтацій жінок, які зазнали перинатальних втрат, та жінок без перинатальних втрат в анамнезі, які мають дітей. Зафіксовано наявність значущих відмінностей в життєвій цінності «активне життя». Жінки, які зазнали перинатальних втрат, мають істотно вищий показник рівню прояву цієї цінності, оскільки їх активність є опосередкованою життєвими цілями високої особистісної значущості, головною з яких є виношування та народження дитини, тоді як активність матерів без перинатальних втрат в анамнезі співвідноситься з їх гедоністичними смислами. Екзистенціальні смисли жінок із втратами вагітностей або новонароджених, пов'язані з їх уявленнями про сімейне щастя і потребами в ньому, тоді як у жінок, чиї вагітності мали благополучні завершення, смисли обумовлені цінністю любові та власної свободи, остання з яких підпорядковується свідомому контролю жінок. Цінність свободи, як можливість реалізувати власні цілі, у жінок, які зазнали перинатальних втрат, обумовлена потребами у виконанні свого життєвого призначення та пошуку смислів життя, у жінок-матерів без втрат в анамнезі – цінністю самого життя в усіх його проявах. В цілому, жінки, які зазнали перинатальних втрат, попри виражену невпевненість у собі, обумовлену відчуттям власного провалу у виношуванні дитини, мають тенденцію будувати життя згідно зі своїми смисложиттєвими орієнтаціями, пріоритетними з яких є статус материнства, активна реалізація в діяльності та альтруїстична самореалізація, що, на нашу думку, робить життя жінок більш упорядкованим та продуктивним, дозволяючи відновити уявлення про себе, як про людину, життя якої склалося.

Ключові слова: смисложиттєві орієнтації, цілі, цінності, особистісні смисли, екзистенціальна криза, перинатальна втрата, ситуація цінності вагітності, жінки.

Як цитувати: Невоенна, О., Кадигроб, К. (2021). Смисложиттєві орієнтації жінок, які зазнали перинатальних втрат. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (71), 15-23.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-02>

In cites: Nevoienna, O., Kadyhrob, K. (2021). Meaningful values of life of women suffering perinatal losses. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology", (71), 15-23.* (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-02>

Постановка проблеми. Протягом життя людина перебуває в пошуку свого індивідуального смислу, обумовленого смисложиттєвими орієнтаціями особистості як критеріями її світогляду, що набувають змін та переосмислюються в періоди, важливі для розуміння власного життя і, найчастіше - у кризові, коли порушується звичайна життєва течія людини (Леонтьев, 2009; Чудновский, 2005). Втрата бажаної вагітності або новонародженого є глибоко травмуючою подією, яка оголює для жінки всю ілюзорність стосовно меж її власних можливостей і демонструє існування факторів, які

стоять над волею і бажаннями людини (Завгородня, 2017).

Перинатальна втрата є дуже поширеним явищем, яке трапляється приблизно з кожною п'ятою жінкою на пострадянському просторі (Добряков, 2010; Завгородня, 2017). Проблема перинатальних втрат залишається все ще не достатньо вивченою і висвітленою психологами, як в Україні, так і на території колишнього СРСР (Добряков, 2010). На теперішній час здійснено ряд досліджень емоційної сфери жінок, які зазнали втрат вагітностей, а саме – специфічні особливості проявів страху, рівню тривожності і стресу,

депресивних розладів; процеси течії та переживання стадій горя, ставлення жінок до вагітності, вплив події втрати на подальші сімейні відносини. Це роботи М. Блох (Блох, 2012), І. Добрякова (Добряков, 2010), О.Маркман (Маркман, 2020) та інших. Значення екзистенційної кризи, як наслідку переживання перинатальної втрати, є суттєво недооціненим фахівцями (Добряков, 2010). На сьогодні, в перинатальній психології досліджено ціннісні орієнтації жінок в період вагітності (Скрицкая, 2002), особливості емоційно-сислової сфери вагітних жінок, в анамнезі яких мав місце викидень (Василенко, Денисова, 2010), перинатальна втрата - як подія для жінок, пов'язана з життєвою кризою (Пергаменщик, Петражицкая, 2020). Отже, пошук і дослідження смисложиттєвих орієнтацій жінок, які зазнали перинатальних втрат (Стуканова, 2020), вочевидь, їй досі потребує змістовних психологічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень. Народження дитини є однією з найщасливіших подій, яка може статися з людиною. Вагітність, незалежно від результату її завершення, безповоротно змінює життя жінки, спонукаючи її до переосмислення власних пріоритетів, перегляду індивідуальних, сімейних і соціальних форм поведінки, обумовлених ієрархією її особистісних цінностей та смислів (Кулешова, 2015). Втрата бажаної вагітності або дитини є дуже болісною для усвідомлення і важкою для прийняття формою втрати, оскільки сам її факт порушує базову функцію батьківства, відбуваючись всупереч законів природи і задумів Бога (Добряков, 2010).

В медицині перинатальними втратами вважають випадки загибелі плоду на різних термінах вагітності, мертвородження, смерть дитини в пологах або в перші 4 тижні після народження (Добряков, 2010). Перинатальна втрата представляє собою фактор ризику рецидиву мимовільного невиношування (Добряков, 2010; Завгородня, 2017) та має принципові відмінності від інших видів втрат з огляду на те, що в більшій мірі асоціюється із втратою майбутнього, ніж минулого (Diamond, M., Diamond, V., 2005). Тому психологи порівнюють ситуацію втрати вагітності із кризою нездійсненої надії - кризою, пов'язаною зі станом фрустрації, що виникає у зв'язку з неможливістю завершення дії і, як наслідок, втілення власних очікувань.

Ситуація перинатальної втрати потенційно може провокувати у жінки цілу низку кризових станів, які, в залежності від обставин, за яких відбулася втрата, можуть мати неоднакову тривалість, інтенсивність та глибину, програватися окремо, в різних поєднаннях або, усі зазначені, разом. *По-перше*, фізіологічний стрес, ускладнений

соціокультурними і психологічними факторами, формує у жінки, яка зазнала перинатальну втрату, травмуючий досвід, який, в ситуаціях фізіологічних наслідків для її здоров'я, може призводити до травматичної кризи. Остання може бути вельми пролонгованою в часі (Добряков, 2010). *По-друге*, ситуація перинатальної втрати, особливо звичної, представляє собою фактор можливого ризику функціонування сімейної системи і, в кінцевому підсумку, може призводити до сімейної кризи (Добряков, 2010). Згідно зі статистичними даними, 12-15% пар, які зіткнулися з ситуацією перинатальної втрати, і майже 50% пар, в анамнезі яких є діагноз звичне невиношування, назавжди розривають стосунки (Добряков, 2010; Шефор, 2006). *По-третьє*, оскільки вагітність розглядається психологами як нормативний кризовий стан, що сприяє розвитку жіночої сутності і становленню жінки в материнстві (Биринг, 2005), ситуація втрати вагітності, порушуючи природню функцію батьківства, заважає жінці набутти нового соціального статусу (Добряков, 2010). Отже, неможливість переходу до батьківства, відчуття неспроможності впоратися зі своїм біологічним призначенням виношування та народження дитини і, разом з цим, виправдати очікування близьких та суспільства, можуть призводити до кризи розвитку особистості у жінки (Биринг, 2005; Добряков, 2010). *В-четвертих*, специфічним проявом перинатальної втрати є те, що вона відбувається всупереч намірам, бажанням і волі жінки, чим принципово відрізняється від свідомого вибору переривання вагітності – аборт (Завгородня, 2017). Розрив діади «мати-дитя» - емоційного та фізичного єднання жінки з плодом або дитиною, нездійсненність материнства, крах мрії про дитину, як про можливість набуття власного «безсмертя», ускладнені зневірою щодо своїх можливостей, можуть призводити до екзистенційної кризи - тривожного стану особистості, асоційованого із кризою загального сенсу життя і розміркуваннями щодо цього (Добряков, 2010; Завгородня, 2017).

Таким чином, перинатальна втрата в житті жінки є подією, яка перешкоджає їй виконати свою природню місію - народження дитини як продовження себе. Це може призводити до стану гострої тривоги і психологічного надлому в питаннях базових смислів людини – екзистенційної кризи, і спонукає мати, яка не відбулася, до переосмислення власного життя, переоцінки своїх здобутків та невдач, пріоритетності подальших цілей та прагнень, змін уявлень про себе та оточуючих, пошуку нових особистісних смисложиттєвих орієнтацій.

Мета дослідження: вивчити особливості смисложиттєвих орієнтацій жінок, які зазнали

перинатальних втрат в ситуаціях цінності вагітності та жінок, чий вагітності мали благополучні завершення; провести порівняльний аналіз смисложиттєвих орієнтацій жінок у зазначених групах.

Методи дослідження. Для досягнення мети було використано наступні методи дослідження: діалогічна бесіда, анкетування та тестування за допомогою психологічних методик - методики «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (СЖО) Д.А. Леонтьєва (Леонтьев, 2006), «Система життєвих смислів» (СЖС) Ю.В. Котлякова (Котляков, 2013) і методики «Рівень співвідношення «цінності» та «доступності» в різних життєвих сферах» (РСЦД) Є.Б. Фанталової (Фанталова, 2001). Анкетування і тестування проводилися за допомогою засобів електронного зв'язку. Для аналізу отриманих даних, який здійснювався за допомогою програмного забезпечення IBM SPSS Statistics, версія 21, було застосовано метод Вілкоксона-Манна-Уїтні та метод рангової кореляції Спірмена.

Характеристика вибірки. Досліджування відбулось в період з січня по серпень 2020 року в м. Харкові. Вибірку склали дві групи жінок репродуктивного віку від 24 до 36 років загальною чисельністю 68 осіб, які мали досвід бажаної вагітності.

Першу групу досліджувальних склали 34 жінки віком від 24 до 36 років, які зазнали перинатальних втрат протягом останніх двох років та не мають дітей. Залучання жінок до участі в дослідженні здійснювалось за сприянням акушерів-гінекологів харківських медичних закладів. Абсолютна більшість досліджувальних (33 жінки) мають вищу освіту, різні за фахом професії (вчителя, медичні працівники, інженери, бухгалтери, економісти, юристи та ін.) і, на момент опитування, перебували в шлюбі (30 жінок). Більшість досліджувальних (23 жінки) мають досвід двох і більше перинатальних втрат (8 з яких - діагноз звичне невиношування), інші (11 жінок) - зазнали одну втрату. Втрати вагітностей усіх досліджувальних жінок (34 жінки) відбувались в першому триместрі (завмерлі та позаматкові вагітності), (4 жінки) також зазнали втрат

вагітностей в другому триместрі, (3 жінки) - мають досвід втрати новонародженого (1 з яких - досвід прийняття рішення щодо відмови від реанімаційних дій недоношеної дитини). Усі жінки зберегли фертильність і мають змогу здійснювати подальші спроби завагітніти.

Другу групу вибірки склали 34 жінки у віці від 27 до 36 років, які пізнали радість материнства, виховують дітей у віці від 3 до 7 років та не мають досвіду перинатальних втрат. Більшість досліджувальних мають вищу освіту (29 жінок), різні за фахом професії (лікарі, психологи, соц. працівники, інженери, працівники сфери краси, швачки та ін.) та перебувають у шлюбі (27 жінок).

Результати дослідження та їх обговорення.

З жінками, які зазнали перинатальних втрат, до початку тестувань були проведені діалогічні бесіди, в ході яких усі досліджувані (34 жінки) оцінили досвід перинатальних втрат як травмуючий. Жінки відзначали у себе почуття сорому, неповноцінності, невпевненості у собі, падіння самооцінки та тривалі стани пригніченості після події втрати. Більшість досліджуваних (29 жінок) вказували на те, що зустріч з вагітними жінками або новини про вагітність чи народження дитини знайомих і друзів, викликали у них болісні відчуття. Абсолютна більшість жінок (34 жінки) зазначили, що потребували психічної допомоги, (8 жінок) вказували на суїцидальні думки, (2 жінки) - на суїцидальні спроби, (4 жінки) протягом певного часу приймали антидепресанти.

Окремо слід зазначити, що досліджувані жінки, які зазнали перинатальних втрат, проявили більшу зацікавленість і активність у участі у дослідженні та проявили себе більш відповідальними щодо зазначених дефайнів тестувань, ніж жінки-матері.

Порівняльний аналіз досліджування смисложиттєвих орієнтацій жінок, які зазнали перинатальних втрат та жінок без перинатальних втрат в анамнезі, які мають дітей. Метод Вілкоксона-Манна-Уїтні дозволив зафіксувати значущі відмінності в цінності «активне життя» в групах досліджуваних жінок, які зазнали перинатальних втрат та без перинатальних втрат в анамнезі, які мають дітей. Результати представлено в таблиці 1.

Таблиця 1. Дані порівняльного аналізу груп жінок

Показник	Група дослідж.	N	Середній ранг	Сума рангів	Статистика U Манна-Уїтні	Статистика W Вілкоксона	Z	Асимпт. знч. (двустороння)
Активне життя	1	34	40,34	1371,50	379,500	974,500	-2,451	0,014
	2	34	28,66	974,50				
	Загальне	68						

Значення показника цінності «активне життя» у досліджуваних першої групи (жінки, які зазнали перинатальних втрат) є значно вищим, ніж у

досліджуваних другої групи (жінки без перинатальних втрат в анамнезі, які мають дітей). Можливими поясненнями таких результатів можуть

служити наступні: *По-перше*, результати порівняльного аналізу дозволяють зробити припущення, що в основі прагнення жінок до життя, сповненого діяльності, лежать різні мотиви та різні спрямованості діяльності. У жінок, які зазнали втрат, активність є опосередкованою життєвими цілями високої особистісної значущості, головними з яких є виношування та народження дитини, альтруїстична реалізація та реалізація себе в діяльності, яка сприяє підвищенню рівня життя. Активність жінок, які мають дітей і не зазнавали втрат, співвідноситься з їх гедоністичними смислами, тобто викликана потребою в емоціях та відчуттях, які приносять жінкам задоволення та роблять їх щасливими, і пов'язана з прагненнями цікавої роботи. Таким чином, вочевидь вища мотивованість до активного життя, яка простежується у першій групі досліджуваних, обумовлює більш значущу цінність активної діяльності для них, ніж для досліджуваних

другої групи. *По-друге*, природні механізми самозахисту, які включаються найбільш активно на останній стадії («реорганізації») переживання горя (Добряков, 2010), спонукають жінок, які зазнали перинатальних втрат, перемикає увагу з події втрати в інші напрямки і заповнювати вільний час діяльністю, в той час, як життя жінок-матерів є сповненим увагою дитини та необхідністю піклування про неї.

Метод рангової кореляції Спірмена дозволив виявити особливості смисложиттєвих орієнтацій жінок репродуктивного віку з досвідом бажаної вагітності, які в кожній групі досліджуваних мають свою специфіку.

Аналіз та інтерпретація результатів дослідження смисложиттєвих орієнтацій жінок, які зазнали перинатальних втрат. Зафіксовано наявність 18 зв'язків між показниками методик. Результати представлено в таблиці 2.

Таблиця 2. Результати кореляційного аналізу групи жінок, які зазнали перинатальних втрат

	Альтруїстичні смисли	Статусні смисли	Активне життя	Забезпечене життя	Впевненість	Свобода	Сімейне щастя	Неузгодженість
Цілі в житті		*-0,355	*0,353		** - 0,481			
Процес життя				** - 0,498				*0,353
Результативність життя	*0,384				** - 0,460			
Локус контролю – Я		** - 0,516			** - 0,499			
Локус контролю – життя	*0,410				* - 0,363			
Осмиленість життя	*0,381				* - 0,414			
Екзистенціальні смисли							* - 0,340	
Самореалізаційні смисли				*0,348		* - 0,396		
Когнітивні смисли						* - 0,392	*0,400	

Примітка. **кореляція значуща на рівні 0,01 (2-стороння); *кореляція значуща на рівні 0,05 (2-стороння).

Основними особливостями жінок, які зазнали перинатальних втрат, виступають цінність «впевненість у собі», категорія «альтруїстичні» смисли та субшкала «цілі в житті». Центральною постає тенденція до зворотних зв'язків між цінністю «впевненість у собі» та субшкалами «цілі в житті» (-0,481, $p \leq 0,01$), «результативність життя» (-0,460, $p \leq 0,01$), «локус контролю – я» (-0,499, $p \leq 0,01$), «локус контролю – життя» (-0,363, $p \leq 0,05$) та показником «осмиленість життя» (-0,414, $p \leq 0,05$). Це може вказувати на те, що відчуття тривожності та невпевненості у собі, як результат зневіри у своїх силах (Добряков, 2010), усвідомлення неспроможності виконання свого

біологічного призначення - виношування та народження дитини та, водночас, невідповідності соціальним очікуванням і «стандартам», розуміння того, що не все в житті людини підпорядковується її прагненням та бажанням (Завгородня, 2017), які виникають у жінок після події перинатальної втрати, спонукають їх до цілеспрямованих планувань заходів з підготовки та виношування наступної вагітності, до ретельного контролю за власним здоров'ям та здоров'ям своїх чоловіків. Це допомагає жінкам сприймати своє життя як продуктивне. Субшкала «цілі в житті» також має тенденцію до зворотного зв'язку з категорією «статусні» смисли (-0,355, $p \leq 0,05$) та зв'язок з

цінністю «активне життя» (0,353, $p \leq 0,05$). Поясненням даним зв'язкам може служити припущення, що неможливість набуття омріяного статусу матері (Добряков, 2010) призводить до зростання пріоритетності життєвих цілей в сфері батьківства, і підштовхує жінок, які зазнали втрат, до спрямування активності в досягненні зазначеної цілі, втілення якої полягає у плануванні і виношуванні нової успішної вагітності. Отже, не зважаючи на підірвану самооцінку, жінки, які зазнали втрат, мають тенденцію будувати своє життя згідно зі своїми цілями та смисложиттєвими орієнтаціями. Категорія «статусні» смисли також корелює негативно з субшкалою «локус контролю – я» (-0,516, $p \leq 0,01$). На нашу думку, неможливість реалізуватися у батьківстві жінками, які за час вагітності встигли «приміряти» на себе нову сімейну і соціальну роль - роль матері, сприймається як падіння свого суспільного статусу. Травматичний досвід, пов'язаний, зокрема, із заходами з евакуації вагітності, переживанням тривалого горя, що супроводжується почуттями ізоляції, відчуттям знецінення втрати оточуючими, і, навіть, страхом перед новою, хоча й водночас, бажаною вагітністю, який, як відмічали деякі з наших досліджуваних, «роз'їдає їх зсередини», не здатні нівелювати прагнення жінок до спроби нової вагітності (Добряков, 2010). Факт усвідомлення власної внутрішньої сили не підкоряється обставинам і намагатися їх подолати, спонукає жінок будувати власне життя згідно своїх цілей.

Ще одне істотне співвідношення спостерігається між категорією «альтруїстичні» смисли та субшкалами «результативність життя» (0,384, $p \leq 0,05$), «локус-контролю – життя» (0,410, $p \leq 0,05$) і показником «осмисленість життя» (0,381, $p \leq 0,05$). Це може свідчити про те, що ситуація втрати бажаної дитини змінює систему цінностей та смислів жінок, трансформує їх уявлення про зовнішній світ, про самих себе, про відношення з оточуючими. В період життя після втрати майже усі цілі і прагнення жінок фокусуються навколо питання реалізації себе у материнстві. Їх сумний досвід має для них особистісну цінність. Тому можливість поділитися ним з іншими жінками, які також опинились в ситуації втрати бажаної вагітності, є для них певним способом альтруїстичної самореалізації, що знаходить прояви в інформаційній підтримці з питань, пов'язаних із процедурами евакуації вагітності, медичних та лабораторних обстежень, пошуків можливих причин втрати, які для багатьох жінок виступають на перший план. Жінки проявляють співпереживання одна до одної, залюбки діляться власним досвідом, часто із зовсім незнайомими людьми, яких вони зустрічають у чергах на УЗД, до

лікарів або на просторах інтернет-форумів. Отже, ми вважаємо, що альтруїстичні смисли в період після втрати, роблять життя жінок більш наповненим та упорядкованим.

Субшкала «процес життя» має зв'язок з індексом «неузгодженості» (0,353, $p \leq 0,05$) та зворотній зв'язок з цінністю «забезпечене життя» (-0,498, $p \leq 0,01$). Ми пояснюємо це тим, що зростаючі внутрішні конфлікти, які є неодмінними супутниками мотиваційної сфери жінок, які зазнали перинатальних втрат, і полягають у протиріччях між бажанням мати дитину і неможливістю втілення цього бажання у життя, між прагненням нової вагітності і, водночас, відчуттям страху повторення минулого травматичного досвіду втрати, призводять до незадоволення власним життям як процесом, обумовленим емоційною та смисловою насиченістю, що, в кінцевому підсумку, і робить наше життя захоплюючим. Це спонукає жінок спрямовувати свої інтереси в бік матеріальних благ, набуття яких, водночас, сприятиме зміні уявлень про себе, як про людину, яка має в житті певні досягнення, і може бути оцінено не тільки самими жінками, а й оточуючими. На користь останнього свідчить і ще один виявлений зв'язок між цінністю «забезпечене життя» і категорією смислів «самореалізації» (0,348, $p \leq 0,05$). На нашу думку, активність жінок, спрямована в сферу професійної самореалізації, стає розрадою і робить продуктивнішим життя багатьох жінок, які не відбулися в материнстві, та призводить до зростання рівню їх матеріального благополуччя. В той же час категорія смислів «самореалізації» зворотно поєднана з цінністю «свобода» (-0,396, $p \leq 0,05$), яка, в свою чергу, має зворотній зв'язок з категорією «когнітивні» смисли (-0,392, $p \leq 0,05$). Пояснити ці зв'язки ми можемо наступним чином: в ситуаціях, коли вагітність не є бажаною для жінок, вони мають можливість обирати народжувати їм дитину або свідомо переривати вагітність. Проте, в ситуаціях, коли майбутнє материнство представляє для жінок високу цінність, вони позбавлені свободи впливати на результат завершення власної вагітності, оскільки існує безліч медичних факторів та ситуаційних обставин, які не підпорядковуються волі жінок. Усвідомлення цього спонукає їх розмірковувати щодо смислу і пошуку причин існуючого стану речей, та укріплює у прагненні, незважаючи на обставини, реалізуватися у материнстві або знайти розраду в іншій діяльності.

Цінність «сімейне щастя» співвідноситься з категорією «когнітивні» смисли (0,400, $p \leq 0,05$) та негативно корелює з категорією «екзистенціальні» смисли (-0,340, $p \leq 0,05$). Пояснити це можливо тим, що ситуація втрати бажаної дитини викликає

неминучі трансформації сімейних стосунків: змінюються відносини між подружжям, зі старшими дітьми, якщо такі є у родині, стосунки з іншими родичами, оскільки кожен з членів сім'ї переживає подію втрати по своєму і перебуваючи на різних стадіях горювання. Якщо до події втрати в родині існували довірливі та теплі відносини, втрата дитини тільки об'єднує її (Добряков, 2010). Жінки, відчувачи підтримку з боку близьких, пізнають їх по новому. І, навпаки, в сім'ї, де панував розлад, горе загострює існуючі проблеми. Жінки, відчувачи дефіцит розуміння, підтримки та любові, схильні до переосмислення цінності власної родини, усвідомлення її значущості в своєму житті.

Загалом, ми можемо відзначити, що в групі жінок, які зазнали перинатальних втрат, простежуються наступні тенденції:

- вираженою є невпевненість у собі, що є обумовленою зневірою у можливостях власного тіла та невідповідністю очікуванням суспільства в материнстві;

- простежується зростання пріоритетності життєвих цілей в сфері батьківства, сферах професійної та альтруїстичної самореалізації, які можна розглядати як такі, що обумовлені підсвідомим бажанням компенсувати почуття неспроможності та невпевненості у собі;

- відзначається високий рівень активності, спрямованої на реалізацію життєвих цілей;

- попри виражену невпевненість, у жінок формуються уявлення про себе, як про сильну особистість, що здатна підпорядковувати власне життя своїм цілям;

- відзначається тенденція до здійснення контролю над подіями власного життя, зокрема, ретельного контролю свого здоров'я і заходів, спрямованих на підготовку до наступних вагітностей;

- відзначається наявність внутрішніх конфліктів, які знаходять прояв у незадоволеності існуючим життєвим процесом;

- відстежуються тенденції до переосмислення та трансформації систем сімейних та особистісних цінностей та смислів.

Таким чином, ситуація втрати бажаної дитини трансформує систему цінностей та смислів жінок, спрямовує їх цілі та завдання до спроби реалізації у материнстві, змінює уявлення про зовнішній світ, про самих себе, про відношення до близьких та оточуючих.

Звернемося до аналізу та інтерпретації результатів дослідження смисложиттєвих орієнтацій жінок без перинатальних втрат в анамнезі, які мають дітей. Встановлено наявність 12 зв'язків між показниками методик. Результати представлено в таблиці 3.

Таблиця 3. Результати кореляційного аналізу групи жінок-матерів без перинатальних втрат в анамнезі

	Екзистенціальні смисли	Активн життя	Цікава робота	Переживання прекрасного	Любов	Гарні друзі	Свобода	Неузгодженість
Цілі в житті				*0,358				
Процес життя						*-0,371		
Локус контролю – Я	** -0,461							
Локус контролю – життя	*-0,371					*-0,348		
Екзистенціальні смисли					*0,369		*-0,402	
Гедоністичні смисли		*0,363	*0,346			*-0,427		
Комунікативні смисли							**0,481	
Когнітивні смисли								**0,455

Примітка. **кореляція значуща на рівні 0,01 (2-стороння); *кореляція значуща на рівні 0,05 (2-стороння).

Основними особливостями жінок-матерів без перинатальних втрат в анамнезі виступають категорії «екзистенціальні» та «гедоністичні»

смисли та цінність «гарні друзі». Субшкала «локус контролю - життя» має зворотній зв'язок з категорією «екзистенціальні» смисли (-0,371,

$p \leq 0,05$) та з цінністю «гарні друзі» ($-0,348$, $p \leq 0,05$). Загально відомо, що з народженням дитини жінки починають відчувати подвійну відповідальність, не тільки за себе, а й за свою дитину. Саме це, на нашу думку, спонукає жінок до здійснювати контроль над своїм життям. В період материнства (діти від 3 до 7 років) коло інтересів жінок, здебільше, звужується до сімейних. В кінцевому підсумку, це призводить того, що особистісні смисли відступають на другий план, а разом з ними і потреби у дружніх контактах. Найвні і інші зв'язки категорії «екзистенціальні» смисли - вона корелює позитивно з цінністю «любов» ($0,369$; $p \leq 0,05$), має негативні кореляції з цінністю «свобода» ($-0,402$, $p \leq 0,05$) та субшкалою «локус-контролю - я» ($-0,461$, $p \leq 0,01$). Поясненням тенденції може служити те, що з народженням бажаної дитини для жінок розкривається цілий світ нових вражень, емоцій та почуттів, пов'язаних з любов'ю до малюка, необхідністю піклуватися про нього, займатися вихованням. Це надає життю жінок нового змістовного смислу, хоча і позбавляє певного особистого простору і свободи, потребує їх часу та самовідданості, водночас, змінює уявлення про можливості будувати плани відповідно до власних цілей, поступуючись своїми потребами на користь потреб дитини. Цінність «свобода» також співвідноситься з категорією «комунікативні» смисли ($0,481$, $p \leq 0,01$). Це може вказувати на те, що наявність обмежень особистісної свободи в житті матерів призводить до звуження кола їх спілкування.

Виявлено співвідношення субшкали «цілі в житті» з цінністю «переживання прекрасного» ($0,358$, $p \leq 0,05$). Можна припустити, що реалізація себе у материнстві, як у життєвої цілі, спонукає жінок пізнавати знов, тепер разом зі своєю дитиною, оточуючий світ та мистецтво, захоплюватися «старими» новими враженнями від краси природи та витворів мистецтва.

Категорія «когнітивні» смисли корелює позитивно з індексом «неузгодженості» ($0,455$, зв'язок високий $p \leq 0,01$). Ми пояснюємо зв'язки тим, що свідоме блокування жінками своїх певних внутрішніх потреб на користь дітей та родини ускладнює процес їх інтеграції у «зовнішнє» життя та спонукає до пізнання причин, що лежать в основі внутрішнього мотиваційного конфлікту жінок.

Загалом, можна відзначити, що в групі жінок, без перинатальних втрат в анамнезі, які мають дітей, простежуються наступні тенденції:

- суттєвих трансформацій зазнає система особистісних смислів жінок, в якій центральне місце починає займати любов до дитини та піклування про неї;

- відзначаються тенденції до контролю життя та, водночас, блокування внутрішніх потреб на

користь дітей та родини, що ускладнює процеси самореалізації та інтеграції у «зовнішнє» життя, обмежує особистісну свободу жінок і звужує коло інтересів до сімейних та навколо сімейних;

- гедоністичним смислом в житті матерів виступає активність, спрямована на самореалізацію в цікавій роботі;

- потреба в дружніх зв'язках втрачає свою попередню значущість і відступає на інший план.

Таким чином, період материнства (діти від 3 до 7 років) для жінок характеризується тим, що дитина стає їх головним смислом у житті.

Висновки. У жінок, які зазнали перинатальних втрат, цінність «активне життя» є опосередкованою життєвими цілями високої особистісної значущості, головною з яких є реалізація свого природного призначення - виношування та народження дитини, тоді як у жінок без перинатальних втрат в анамнезі, які мають дітей, цінність «активне життя» співвідноситься з їх гедоністичними смислами, тобто викликана потребою в емоціях та відчуттях, які приносять їм задоволення, роблять щасливими і пов'язані із прагненнями роботи, яка представляється для них цікавою.

Жінкам, які зазнали перинатальних втрат, властиві прояви невпевненості у собі, які є результатом зневіри жінок у можливостях свого тіла, що опановують ними після події втрати, почуттів провини та сорому, неповноцінності і невідповідності власним очікуванням та очікуванням оточуючих. Жінкам властиві прагнення до нових спроб набуття материнства та альтруїстичної самореалізація, яка знаходить прояви в бажанні ділитися одна з одною власним досвідом втрати, що має для жінок особливу особистісну цінність, надавати підтримку та ділитися інформацією з питань, пов'язаних з евакуацій вагітностей, пошуків причин невдач та заходів з планувань нових вагітностей.

В системі особистісних смислів жінок-матерів без перинатальних втрат в анамнезі центральне місце займає любов до дитини та піклування про неї, потреба в дружніх контактах знижується та відступає на інший план; в житті матерів вираженими є гедоністичні смисли, головний з яких полягає в активності, спрямованій на самореалізацію в роботі, яка представляється жінкам цікавою.

В цілому, жінкам властиво прагнути любові та сімейного щастя, реалізації себе в материнстві, яке для них виступає пріоритетною життєвою цінністю, притаманне піклування про власне здоров'я й родину та прагнення активного життя, сповненого змістовної діяльності.

Перспективи дослідження ми розглядаємо у подальшому вивченні індивідуальних

особливостей, аспектів емоційної сфери та екзистенціальних смислів жінок, які зазнали перинатальних втрат, в сукупності, що може стати підґрунтям для складання рекомендацій з психологічного супроводу ситуацій перинатальних втрат для психологів-консультантів, акушерів-гінекологів, фахівців МГЦ та осіб, які зазнали перинатальних втрат.

Список використаної літератури

- Бибринг Г.А. Беременность как нормальный кризис / *Хрестоматия по перинатальной психологии* / сост. А.Н. Васина. М.: УРАО, 2005. С. 72–75.
- Блох М.Е. Психологические характеристики женщин с диагнозом «привычное невынашивание беременности». *Психотерапия*, 2012. № 11. С. 73–78. <https://www.psymama.ru/biblioteka/stati/reproduktivnaya-psihologiya/psihologicheskie-harakteristiki-zhenshhin-s-diagnozom-privychnoe-nevynashivanie-beremennosti>.
- Василенко Т.Д., Денисова О.В. Особенности эмоционально-смысловой сферы беременных женщин, имеющих опыт незавершенной беременности. *Медицинская психология в России: электрон. науч. журн.* 2010. N 1. http://www.medpsy.ru/mprij/archiv_global/2010_1_2/nomer/nomer09.php.
- Добряков И.В. Перинатальная психология. Санкт-Петербург: СПб, 2010. 234 с.
- Завгородняя И.В. Невынашивание беременности как переживание перинатальной утраты. *Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика: электрон. науч. журн.* 2017, Т.5, № 2(16). http://medpsy.ru/climp/2017_2_16/article09.php.
- Котляков В. Ю. Методика «Система жизненных смыслов». *Вестник КемГУ*, 2013, Вып №2 (54). С. 148-153. <http://oaji.net/articles/2014/561-1394163592.pdf>.

- Кулешова, К.В., Творогова Н.Д. Беременность как период психологической трансформации. *Русский медицинский журнал. Мать и дитя*, 2015. №. 14. С. 857-860. https://www.rmj.ru/articles/akusherstvo/Beremennosty_kak_period_psihologicheskoy_transformacii.
- Леонтьев, Д.А. Психология смысла. Москва, 2009. 280 с.
- Леонтьев, Д.А. Тест смысло-жизненных ориентаций (СЖО). Серия: Психодиагностическая серия. М.: Смысл, 2006. 22 с.
- Маркман, Е.В. Перинатальная потеря: Проблема переживания бесправного горя. *Ученые записки СПб ППСП*, 2020, Том. 34(2). С.68-73. https://psyjournals.ru/files/120988/scientific_note_s_2020_n2_Markman.pdf (дата звернення: 04.10.2021).
- Пергаменщик, ЛА, Петражицкая, ЕА. Перинатальная потеря как кризисное событие в жизни женщины. *Журнал Белорусского государственного университета. Философия. Психология*, 2020, Т.1. С. 77–84. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/242202/1/77-84.pdf>.
- Скрицкая Т.В. Ценностные ориентации женщин в период беременности: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01: Новосибирск, 2002. 162 с. <https://www.dissercat.com/content/tsennostnye-orientatsii-zhenshhin-v-period-beremennosti>
- Стуканова М. День матери з присмаком суму. *Газета День*. 2020, №85-86. <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/den-materi-z-prysmakom-sumu>.
- Фанталова, Е.Б. Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта. Самара, 2001. 127 с.
- Чудновский В. Э. Становление личности и проблема смысла жизни. Москва, 2005. 375с.
- Шефов С.А. Психология горя. Санкт-Петербург, 2006. 144 с.
- Diamond, M., Diamond, B. *Unsung Lullabies*. New York, 2005. 304 p.

Стаття надійшла до редакції 12.10.2021

Стаття рекомендована до друку 30.11.2021

О. NEVOENNA (Olena Nevoenna)

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Department of General Psychology
V.N. Karazin Kharkiv National University
6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine.*

К. KADYHROB (Kateryna Kadyhrob)

*Master in Psychology, psychologist
Center for Psychological Assistance and Support of Perinatal Loss and Infertility
«Vid serdtsya do serdtsya»
Vernadskogo str., 1, Kharkiv, 61010, Ukraine*

MEANINGFUL VALUES OF LIFE OF WOMEN SUFFERING PERINATAL LOSSES

The article considers the issues of modern perinatal psychology related to the problem of experiencing an existential crisis, namely, the features of the meaningful life orientations of women, who are at the reproductive age, with the experience of desired pregnancy. We have conducted a comparative analysis of the meaningful life orientations in women who have experienced perinatal losses and women who have children without perinatal losses in the anamnesis. We have recorded significant differences in the life values of "active life". Women who have suffered perinatal losses have a significantly higher rate of this value. We explain this by the fact that the activity of these women is mediated by their life goals of high personal importance, the most significant of which are childbearing and childbirth, while the activity of mothers without perinatal losses in the anamnesis corresponds with their hedonist meanings. Existential meanings of women with pregnancy or newborn losses are related to their perceptions of family happiness and

need for it, while women whose pregnancies have ended successfully, the meanings are caused by the importance of love and freedom, the latter is the subject to conscious women's control. The importance of freedom, as an opportunity to realize their own goals, of women who suffered from perinatal losses due to the need to fulfill their life purpose and search for sense of life, in women mothers without loss in the anamnesis the value of life itself is in all its displays. In general, women who have suffered perinatal losses, despite strong ambivalence due to the feeling of failure in childbearing, tend to build their lives according to their meaningful life orientations, the priority of which are motherhood, activity in behavior and altruistic self-realization. In our opinion, it makes lives of women more organized and productive, allows them to restore the idea of themselves as people whose lives have formed.

Key words: meaningful life orientations, goals, values, personal meanings, existential crisis, perinatal loss, situation of pregnancy value, women.

References

- Bibring, G.L. (2005). *Pregnancy as a normal crisis. Reader on perinatal psychology*. Moskva. P.72–75. [in Russian]
- Blokh, M.E. (2012). Psychological characteristics of women diagnosed «with recurrent miscarriage». *Psikhoterapiya*, 11, 73-78. <https://www.psymama.ru/biblioteka/stati/reproduktivnaya-psihologiya/psihologicheskie-harakteristiki-zhenshin-s-diagnozom-privychnoe-nevynashivanie-beremennosti> [in Russian]
- Chudnovsky, V.E. (2005). Formation of personality and the problem of the meaning of life. Moskva. [in Russian]
- Diamond, M., Diamond, B., (2005). *Unsung Lullabies*. New York.
- Dobryakov, I.V. (2010). *Perinatal psychology*. Sankt-Peterburg. [in Russian]
- Fantalova, E.B. (2001). Diagnostics and psychotherapy of internal conflict. Samara. [in Russian]
- Kotlyakov, V.Yu. (2013). Methodology "System of life meanings". *Vestnik KemGU*, 2 (54), 148-153. <http://oaji.net/articles/2014/561-1394163592.pdf> [in Russian]
- Kuleshova, K.V. (2015). Pregnancy as a period of psychological transformation. K.V. Kuleshova, N.D. Tvorogova. *Russkiy meditsinskiy zhurnal. Mat' i ditya*. 14. 857-860. https://www.rmj.ru/articles/akusherstvo/Beremennosty_kak_period_psihologicheskoy_transformacii [in Russian]
- Leontiev, D.A. (2006). Life-meaning orientations test (LMO). *Psikhodiagnosticheskaya seriya*. Moskva, Smysl. [in Russian]
- Leontiev, D.A. (2009). The psychology of meaning. Moskva. [in Russian]
- Markman, E.V. (2020). Perinatal loss: The problem of experiencing powerless grief. *Uchenyye zapiski SPb GIPSR*, 2 (34). https://psyjournals.ru/files/120988/scientific_notes_2020_n2_Markman.pdf [in Russian]
- Pergamenchik, I.A., Petrazhitskaya, E.A. (2020). Perinatal loss as a crisis event in a woman's life. *Zhurnal Belorusskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Psikhologiya*. 1 <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/242202/1/77-84.pdf> [in Russian]
- Shefov, S.A. (2006). *Psychology of grief*. Sankt-Peterburg. [in Russian]
- Skritskaya, T.V. (2002). *Value orientations of women during pregnancy*. (Master's thesis). Novosibirskiy gosudarstvennyy universitet, Novosibirsk. <https://www.dissertat.com/content/tsennostnye-orientatsii-zhenshchin-v-period-beremennosti> [in Russian]
- Stukanova, M. (2020). Mother's day with a taste of sadness. *Hazeta Den'*, (85-86). <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/den-materi-z-prysmakom-sumu> [In Ukrainian]
- Vasilenko, T.D., Denisova, O.V. (2010). Features of the emotional and semantic sphere of pregnant women with experience of incomplete pregnancy. *Meditsinskaya psikhologiya v Rossii: elektron. nauch. zhurn.*, 1. http://www.medpsy.ru/mprj/archiv_global/2010_1_2/nomer/nomer09.php [in Russian]
- Zavgorodnyaya, I.V. (2017). Miscarriage as an experience of perinatal loss. *Klinicheskaya i meditsinskaya psikhologiya: issledovaniya, obucheniye, praktika: elektron. nauch. zhurn.*, 5, 2(16). http://medpsy.ru/climp/2017_2_16/article09.php [in Russian]

The article was received by the editors 12.10.2021

The article is recommended for printing 30.11.2021

DOI 10.26565/2225-7756-2021-71-03
 УДК 159.9:316.647.5-057.875

А. В. СОРОКА (Анатолій Володимирович Сорока)

*к. психол. н., доцент, доцент кафедри прикладної психології
 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
 майдан Свободи 6, м. Харків, Україна, 61022*

*E-mail: anatolij_soroka@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6072-8165>*

О. А. ГМИРЬ (Ольга Андріївна Гмирь)

*студентка факультету психології
 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
 майдан Свободи 6, м. Харків, Україна, 61022*

E-mail: olia.gmir@gmail.com

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ТА ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ПЕДАГОГІВ

Актуальність проблеми взаємозв'язку емоційного вигорання та особистісних властивостей педагогів визначається тим, що вона призводить до негативних наслідків, таких як погіршення психічного і фізичного здоров'я, порушення системи міжособистісних відносин, зниження ефективності професійної діяльності, розвиток негативних установок по відношенню до колег, учнів і т. п. Тому, у майбутньому, ми плануємо написати та апробувати відповідну програму психокорекції педагогів. Метою роботи стало визначення взаємозв'язку емоційного вигорання та особистісних властивостей педагогів. Методи дослідження: 1) методика діагностики рівня сформованості емоційного вигорання (В. В. Бойко); 2) опитувальник «Психічне вигорання» (Н. Є. Водоп'янові); 3) опитувальник формально-динамічних властивостей особистості (В. М. Русалова). Доведено, що в педагогів зі стажем 11-30 років було виявлено на достовірному рівні більш високий рівень сформованості за такими змінними як фази резистенції, симптомів емоційно-моральної дезорієнтації, редукції професійних обов'язків, психосоматичних, психовегетативних порушень, інтелектуальної ергічності та контрольної шкали, ніж у групі педагогів зі стажем 3-10 років. Визначено статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок у загальній вибірці досліджуваних між такими змінними емоційного вигорання, як фазою напруження, емоційним виснаженням, редукцією особистих досягнень, з такими змінними особистісних властивостей, як комунікативною емоційністю, індексами загальної емоційності та загальної активності. Іншими словами, чим вищий рівень сформованості цих особистісних властивостей, тим краще педагоги запобігають виникненню емоційного вигорання. Отримані результати можуть бути використані у практичній роботі психолога з педагогами.

Ключові слова: педагог, емоційне вигорання, особистісні властивості, педагогічний стаж, редукція професійних обов'язків.

Як цитувати: Сорока, А., Гмирь, О. (2021). Взаємозв'язок емоційного вигорання та особистісних властивостей педагогів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (71), 24-33.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-03>

In cites: Soroka, A., Gmyr, O. (2021). The relationship of emotional burnout and personality characteristics of teachers. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology", (71), 24-33.* (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-03>

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми. Вивчення проблеми емоційного вигорання у педагогів є доволі актуальним у наш час. Зараз соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-духовні цінності сучасного суспільства змінюються із неймовірною швидкістю і, як наслідок, висуваються нові вимоги до школи, основною метою діяльності якої є всебічний гармонійний розвиток особистості учня, для цього створюють оптимальні умови для розкриття й реалізації потенційних можливостей, здібностей та потреб дитини.

Професію педагога можна вважати однією з найбільш соціально значущих. Адже особистість учителя є основним фактором розвитку дитини. Від ефективності діяльності педагога залежить майбутнє нашого суспільства тому, що даний вид діяльності пов'язаний із формуванням суспільної свідомості, культурного надбання людей.

Учителі працюють у доволі неспокійній, емоційно напруженій атмосфері, що призводить до постійного стресу, як наслідок, відбувається накопичення стресогенів у різноманітних сферах життєдіяльності особистості. З кожним роком вимоги до професії та рівень відповідальності вчителя збільшуються, педагогічна діяльність ускладнюється, як наслідок, педагоги знаходяться в постійному емоційному напруженні, і тоді можливий розвиток синдрому емоційного вигорання.

Під емоційним вигоранням розуміють динамічне утворення, яке є негативним наслідком професіоналізації і характеризується такими особливостями, як емоційне виснаження, утворення негативних установок у ставленні до оточення і розвиток негативного ставлення до себе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що вивченню проблеми синдрому психічного

вигорання присвячено значну кількість робіт в зарубіжній науці і практиці (AbuMadini M.S, Sakthivel M., 2018; Gluschkoff K., Elovainio M., Kinnunen U., 2016; Küçüksüleymanoglu R., 2011; Mukundan J., Ahour T., 2011; Popov S., Latovljjev M., Nedić A., 2015; Hemati Alamdarloo G., Moradi S., 2021; Williams J., Dikes C., 2015 і інші).

Менш вивчений даний феномен у вітчизняній психології (Бещук-Венгерська Н.В., 2015; Кірсєва Л.Р., 2011; Колтунович Т. А., 2016; Перепелюк Т.Д., Куделя І.С. 2019; Погрібна А. О., 2017; Чорнобровкін В.М., 2012; Шпичак І.П., 2017 і інші).

Предметом особливого дослідницького інтересу є фактори, що детермінують виникнення синдрому психічного вигорання (AbuMadini M.S, Sakthivel M., 2018; Gluschkoff K., Elovainio M., Kinnunen U., 2016; Hemati Alamdarloo G., Moradi S., 2021; Бещук-Венгерська Н.В., 2015; Погрібна А. О., 2017; Шпичак І.П., 2017 і інші). Але отримані дані є досить суперечливими.

При цьому дослідниками відзначається, що синдром психічного вигорання призводить до негативних наслідків, таких як погіршення психічного і фізичного здоров'я, порушення системи міжособистісних відносин, зниження ефективності професійної діяльності, розвиток негативних установок по відношенню до колег, учнів і т. п. Тому актуальним стає вивчення взаємозв'язку емоційного вигорання та особистісних властивостей педагогів в залежності від стажу роботи з метою розробки, у майбутньому, науково обґрунтованих програм профілактики і психокорекції.

Таким чином, **метою** роботи стало визначення взаємозв'язку емоційного вигорання та особистісних властивостей педагогів в залежності від стажу роботи. Дана мета конкретизувалася в наступних **завданнях**:

1. Виявити психологічні особливості рівнів сформованості синдрому емоційного вигорання і особистісних властивостей педагогів.

2. Визначити взаємозв'язок емоційного вигорання та особистісних властивостей у досліджуваних груп.

У роботі використовувався наступний комплекс **методик**:

1. Методика діагностики рівня сформованості емоційного вигорання (В.В. Бойко).

2. Опитувальник «Психічне вигорання» (Н.Є. Водоп'янової).

3. Опитувальник формально-динамічних властивостей особистості (В.М. Русалова).

Методи математичної статистики. Для порівняння досліджуваних груп використовувався U-критерій Манна-Уїтні. Для визначення взаємозв'язку емоційного вигорання та особистісних властивостей педагогів використовувався метод кореляційного аналізу (був використаний коефіцієнт рангової кореляції Спірмена). Обчислення проводилися за допомогою програмного забезпечення SPSS v.17.

У дослідженні брали участь 60 осіб. Це були педагоги різних пікел селища міського типу Диканьки та міста Полтави, з числа яких було сформовано 2 групи досліджуваних у залежності від стажу роботи. Першу групу досліджуваних представляли педагоги зі стажем роботи від 1 до 10 років, у кількості 30 досліджуваних. Другу групу досліджуваних представляли педагоги зі стажем роботи від 11 до 30 років, у кількості 30 досліджуваних.

Результати, отримані за допомогою використання методики діагностики рівня сформованості емоційного вигорання В. В. Бойко, наочно представлено на Рис. 1.

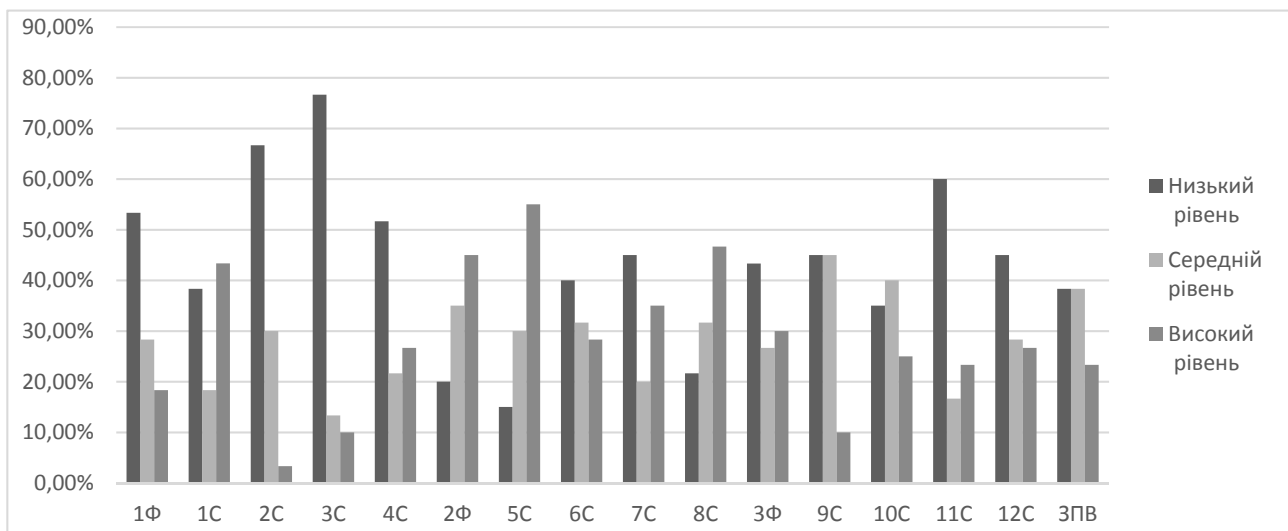

Рисунок 1. Співвідношення рівня сформованості фаз і симптомів синдрому емоційного вигорання педагогів, отримані за допомогою тесту В. В. Бойко

Згідно з отриманими даними щодо синдрому емоційного вигорання у загальній вибірці, домінуючими є симптоми фази резистенції (опору). Дана фаза характеризується надмірним емоційним виснаженням, яке має прояв у таких симптомах, як неадекватне вибіркове емоційне реагування, розширення сфери економії емоцій та редукція професійних обов'язків.

Примітка: 1Ф – фаза напрути; 1С – симптом переживання психотравмуючих обставин; 2С – симптом незадоволеності собою; 3С – симптом «загнаності в клітку»; 4С – симптом тривоги і депресії; 2Ф – фаза резистенції (опору); 5С – симптом неадекватного виборчого емоційного реагування; 6С – симптом емоційно-моральної дезорієнтації; 7С – симптом розширення сфери економії емоцій; 8С – симптом редукції професійних обов'язків; 3Ф – фаза виснаження; 9С – симптом емоційного дефіциту; 10С – симптом емоційної відстороненості; 11С – симптом особистісної відстороненості; 12С – симптом психосоматичних і психовегетативних порушень; ЗПВ – загальний показник емоційного вигорання.

Таблиця 2. Статистично значимі відмінності фаз і симптомів емоційного вигорання серед педагогів з різним стажем роботи

Шкала	P-рівень	Вибірка	Середній ранг
ПФ	0,001	Стаж 3-10	22,67
		Стаж 11-30	38,33
VIC	0,037	Стаж 3-10	25,82
		Стаж 11-30	35,18
VПC	0,001	Стаж 3-10	22,60
		Стаж 11-30	38,40
XПC	0,032	Стаж 3-10	25,67
		Стаж 11-30	35,33

Примітка: ПФ – фаза резистенції (опору); VIC – симптом емоційно-моральної дезорієнтації; VПC – симптом редукції професійних обов'язків; XПC – симптом психосоматичних і психовегетативних порушень.

З таблиці 2 можна зробити такий висновок: у групи зі стажем 11-30 років отримані результати за шкалами фази резистенції, симптомів емоційно-моральної дезорієнтації, редукції професійних обов'язків, психосоматичних та психовегетативних порушень характеризуються достовірно більш високим рівнем, ніж у групи зі стажем 3-10 років. Тобто у педагогів зі стажем 11-30 років більшою мірою проявляється надмірне емоційне виснаження разом з розвитком байдужості в професійних стосунках, також для них характерне прагнення якомога менше часу витратити на виконання професійних обов'язків і їхнє фізичне самопочуття є гіршим, ніж у молодих педагогів, педагоги більш старшого віку страждають розладами сну, приступами головного болю, мають проблеми з артеріальним тиском – все це є наслідками некерованого стресу, які викликані міжособистісним спілкуванням у професійній діяльності.

Щодо фази напруження, то найбільш вираженим симптомом є переживання психотравмуючих обставин, тобто педагоги сприймають свої умови роботи та професійні міжособистісні стосунки як психотравмуючі. А найменш вираженим є симптом незадоволеності собою.

У фазі виснаження вираженими симптомами є емоційне, особистісне відчуження та психосоматичні і психовегетативні порушення, а найменш вираженим симптомом – емоційний дефіцит.

Аналізуючи рівень сформованості фаз емоційного вигорання, слід сформулювати про те, що найбільш високі показники сформованості має фаза резистенції. Дана фаза характеризується протилежністю стресу, який наростає, тобто люди намагаються досягти психологічного комфорту шляхом зниження тиску зовнішніх умов будь-якими наявними їм засобами.

Результати оцінки характеру відмінностей фаз і симптомів емоційного вигорання серед педагогів з різним стажем роботи визначався за допомогою непараметричного критерію U-критерій Манна-Уїтні, які наочно представлені в таблиці 2.

Такі зовнішні чинники, як напружена психоемоційна діяльність, дестабілізуюча організація діяльності, підвищена відповідальність та неблагополучна психологічна атмосфера, є причинами формування синдрому емоційного вигорання, і, чим довше педагог працює, тим швидше симптоми даного синдрому формуються із більшою ймовірністю.

Наочно співвідношення компонентного складу синдрому емоційного вигорання від загальної вибірки педагогів, за опитувальником К. Маслач, представлено на Рис. 2.

Аналіз отриманих даних показав, що найбільш вираженим компонентом емоційного вигорання є деперсоналізація. Даний компонент проявляється в деформації міжособистісних контактів з оточенням у вигляді або зростання залежності від інших людей, або зростання негативізму та цинічності установок. Такий результат, як на нашу

думку, є наслідком довготривалого перебування педагогів у стресових ситуаціях при спілкуванні з учнями та батьками учнів. Також варто пам'ятати, як ми вже зазначали вище, що найбільш

конфліктогенною зоною внутрішнього світу педагога є спілкування з адміністрацією школи та батьками учнів, тому в педагогів проявляється *деперсоналізація*.

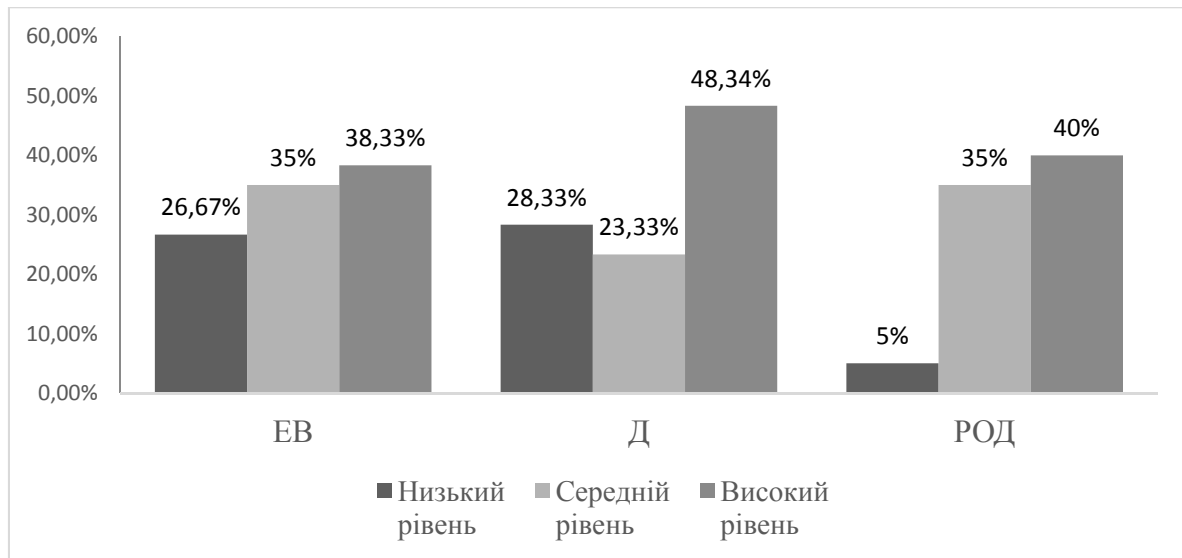

Рисунок 2. Вираженість компонентів синдрому емоційного вигорання у педагогів Примітка: ЕВ – емоційне виснаження, Д – деперсоналізація, РОД – редукція особистих досягнень.

Показники редукції особистих досягнень та емоційного виснаження мають приблизно однакові показники, але в порівнянні з показниками деперсоналізації є нижчими. При емоційному вигоранні у педагогів спостерігається втома та емоційне спустошення, яке спричинене професійною діяльністю. При наявності редукції особистих досягнень характерна тенденція негативного оцінювання себе та своєї професійної діяльності, як наслідок, може спостерігатися зниження мотивації до діяльності.

Аналіз характеру відмінностей компонентів синдрому емоційного вигорання серед двох груп педагогів із різним стажем визначено за допомогою непараметричного критерію U-Манна-Уїтні і дає змогу нам зробити висновок, що в групі педагогів зі стажем роботи 11 – 30 років не має компонентів, які характеризуються достовірно більш високим рівнем сформованості синдрому емоційного вигорання, ніж у групі педагогів зі стажем 3 – 10 років.

Аналіз показників особистісних властивостей від загальної вибірки педагогів показав, що особистісні властивості мають в основному середній рівень сформованості.

Детальний аналіз результатів показав, що в педагогів зі стажем 3-10 років отримали високі значення рівнів сформованості за шкалами комунікативної швидкості та інтелектуальної емоційності. Для них характерна тенденція до високої чутливості щодо розходження між очікуваними та реальними результатами розумової

роботи, а також сильне занепокоєння щодо педагогічної роботи загалом, у той час як педагоги зі стажем 11-30 років вже не так емоційно реагують у випадку невдач під час професійної діяльності. Також для молодих педагогів характерні такі особистісні властивості, як легка та повільна мова разом зі швидкою вербалізацією.

У групі педагогів зі стажем 11-30 років були отримані високі результати рівнів сформованості за шкалами психомоторної пластичності та комунікативної швидкості. Тобто для педагогів із більшим стажем роботи характерні тенденції до високої гнучкості при переключенні з одних форм рухової активності на інші. А схильність до комунікативної швидкості є спільною для обох груп педагогів.

Результат оцінки характеру відмінностей рівня сформованості особистісних властивостей серед педагогів з різним стажем визначено за непараметричним критерієм U-критерій Манна-Уїтні та наочно представлено у таблиці 4.

З таблиці 4 можна зробити висновок, що в групі педагогів зі стажем 11-30 років шкали «ЭРИ» та «КШ» характеризуються достовірно більш високим рівнем сформованості, ніж у групі педагогів зі стажем 3-10 років. Таким чином, можна зробити висновок, що у педагогів із більшим стажем більшою мірою сформована інтелектуальна ерґічність і вони частіше можуть неадекватно оцінювати свою поведінку, ніж педагоги з меншим стажем роботи.

Таблиця 4. Статистично значимі відмінності рівня сформованості особистісних властивостей педагогів з різним стажем роботи

Шкала	P	Вибірка	Середній ранг
ЭРИ	0,033	Стаж 3-10	25,70
		Стаж 11-30	35,30
КШ	0,02	Стаж 3-10	25,30
		Стаж 11-30	35,70

Примітка: ЭРИ – інтелектуальна ергічність; КШ – контрольна шкала.

Для визначення взаємозв'язку емоційного вигорання та особистісних властивостей у досліджуваних груп був проведений кореляційний аналіз за методом Спірмена.

Так, кореляційний аналіз у першій групі педагогів, зі стажем 3-10 років, дозволив виявити 114 статистично достовірних зв'язків між 19 змінними синдрому емоційного вигорання та 18 особистісними властивостями, слід зазначити, що 61 зв'язок був виявлений на рівні $p \leq 0,05$ та 53 зв'язки на рівні $p \leq 0,01$ значимості. Дані окремих кореляційних зв'язків у першій групі досліджуваних представлені в таблиці 5 (представлені тільки окремі показники, що мають статистично значущу відмінність).

Наведені в таблиці 5 дані свідчать про те, що існує статистично значущий позитивний

кореляційний зв'язок між окремими змінними емоційного вигорання та змінними особистісних властивостей.

Наприклад, між редукцією особистих досягнень та інтелектуальною ергічністю ($r = 0,612, p \leq 0,01$), редукцією особистих досягнень та інтелектуальною пластичністю ($r = 0,678, p \leq 0,01$), емоційним виснаженням та комунікативною емоційністю ($r = 0,618, p \leq 0,01$), редукцією особистих досягнень та індексом інтелектуальної активності ($r = 0,691, p \leq 0,01$), редукцією особистих досягнень та індексом загальної активності ($r = 0,749, p \leq 0,01$), емоційним виснаженням та індексом загальної емоційності ($r = 0,687, p \leq 0,01$), редукцією особистих досягнень та індексом загальної адаптивності ($r = 0,692, p \leq 0,01$).

Таблиця 5. Дані окремих кореляційних зв'язків у першій групі досліджуваних

	p-рівень	ЕВ	РОД	ІФ	ХІС	ЗПВ
ЭРИ	$p \leq 0,01$		0,612			
ПИ	$p \leq 0,01$		0,678		-0,645	
СИ	$p \leq 0,01$			-0,684	-0,631	-0,659
ЭК	$p \leq 0,01$	0,618				
ИИА	$p \leq 0,01$		0,691			
ИОА	$p \leq 0,01$		0,749			
ИОЭ	$p \leq 0,01$	0,687				
ИОАД	$p \leq 0,01$		0,692			

Також був виявлений статистично значущий негативний кореляційний зв'язок. Наприклад, між фазою напруження та інтелектуальною швидкістю ($r = -0,684, p \leq 0,01$), симптомом особистісного відчуження та інтелектуальною швидкістю ($r = -0,631, p \leq 0,01$), загальним показником емоційного вигорання та інтелектуальною швидкістю ($r = -0,659, p \leq 0,01$), симптомом особистісного відчуження та інтелектуальною пластичністю ($r = -0,645, p \leq 0,01$).

При детальному аналізі кореляційних зв'язків у першій групі досліджуваних було виявлено, що жодного достовірного зв'язку між змінними синдрому емоційного вигорання та показниками психомоторної ергічності не було виявлено, а з інтелектуальною швидкістю було виявлено 13 достовірних зв'язків. У даній групі досліджуваних емоційна виснаженість детермінована наступними особистісними властивостями: інтелектуальною та

комунікативною ергічністю, інтелектуальною швидкістю, психомоторною, інтелектуальною та комунікативною емоційністю, індексами загальної емоційності та загальної адаптивності.

Деперсоналізація детермінована лише такими особистісними властивостями, як інтелектуальна швидкість та комунікативна емоційність.

Редукція особистих досягнень детермінована інтелектуальною ергічністю, психомоторною та інтелектуальною пластичністю, психомоторною, комунікативною та інтелектуальною швидкостями, індексами психомоторної, інтелектуальної, комунікативної та загальної активності та індексом загальної адаптивності.

Виникнення таких симптомів фази резистенції, як неадекватне вибіркоче емоційне реагування та емоційно-моральна дезорієнтація, в даній групі не обумовлене особистісними властивостями педагогів.

Фаза напруження обумовлена особистісними властивостями інтелектуальної та комунікативної сфер: пластичністю, ергічністю, швидкістю, емоційністю – та наступними індексами: інтелектуальної, комунікативної, загальної активності, загальної емоційності та загальної адаптивності. Ніякої обумовленості фази напруження із психомоторною сферою не визначено.

Фаза резистенції синдрому емоційного вигорання обумовлена інтелектуальною пластичністю, швидкістю та емоційністю, комунікативною емоційністю та індексом загальної емоційності.

Фаза виснаження у свою чергу обумовлена психомоторною та інтелектуальною пластичністю та швидкістю, комунікативною швидкістю та індексами психомоторної, інтелектуальної та загальної активності. Ніякої обумовленості із емоційністю та ергічністю не було виявлено.

Загальний показник синдрому емоційного вигорання детермінований інтелектуальною та комунікативною сферами, індексами інтелектуальної, комунікативної, загальної активності, загальної емоційності та адаптивності.

Психомоторна сфера особистості педагогів зі стажем 3-10 років більшою мірою пов'язана з третьою фазою синдрому емоційного вигорання – виснаженням, емоційним виснаженням та редукцією особистих досягнень. А меншою мірою – із симптомами переживання

психотравмуючих обставин та особистісного відчуження.

Інтелектуальна сфера особистості в даній групі педагогів пов'язана більшою мірою з фазою напруження та симптомом даної фази – переживанням психотравмуючих подій, симптомом особистісного відчуження та загальним показником емоційного вигорання.

Комунікативна сфера пов'язана із багатьма компонентами синдрому емоційного вигорання, але найбільшою мірою - з першою фазою емоційного вигорання, напруженням, та загальним показником вигорання.

Порівнюючи між собою всі три сфери особистісних властивостей досліджуваних зі стажем 3-10 років, було виявлено, що більшу кількість зв'язків, пов'язаних із синдромом емоційного вигорання, виявляє комунікативна сфера, меншою мірою – психомоторна.

Отримані результати, як на нашу думку, можна пояснити саме стажем роботи педагогів, але на даному етапі дослідження це лише припущення.

У другій групі досліджуваних зі стажем 11-30 років було виявлено 43 достовірних зв'язки між 19 змінними синдрому емоційного вигорання та 18 особистісними властивостями, у тому числі 25 зв'язків на рівні $p \leq 0,05$ та 18 – на рівні $p \leq 0,01$.

Дані окремих кореляційних зв'язків у другій групі досліджуваних представлені в таблиці 6 (представлені тільки окремі показники, що мають статистично значущу відмінність).

Таблиця 6. Дані окремих кореляційних зв'язків у другій групі досліджуваних

	р-рівень	ІФ	ХІС	ЕВ	Δ
ЭК	$p \leq 0,01$	0,536		0,504	
ЭРК	$p \leq 0,01$	-0,628	-0,714		-0,598

Наведені в таблиці 6 дані свідчать про те, що існує статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок між окремими змінними емоційного вигорання та змінними особистісних властивостей особистості. Наприклад, між фазою напруження та комунікативною емоційністю ($r=0,536$, $p \leq 0,01$), емоційним виснаженням та комунікативною емоційністю ($r=0,504$, $p \leq 0,01$).

Також був виявлений статистично значущий негативний кореляційний зв'язок між фазою напруження та комунікативною ергічністю ($r=-0,628$, $p \leq 0,01$), симптомом особистісного відчуження та комунікативною ергічністю ($r=-0,714$, $p \leq 0,01$), деперсоналізацією та комунікативною ергічністю ($r=-0,598$, $p \leq 0,01$).

Детальний аналіз кореляційних зв'язків даної групи досліджуваних показав, що такі особистісні властивості, як інтелектуальна ергічність та пластичність, комунікативна ергічність,

психомоторна та комунікативна швидкості, психомоторна емоційність, інтелектуальна емоційність та індекс інтелектуальної активності, не детермінують жодну зі змінних синдрому емоційного вигорання.

Емоційне виснаження в досліджуваних даної групи детерміноване комунікативною ергічністю та емоційністю й індексом комунікативної активності. Деперсоналізація синдрому емоційного вигорання обумовлена лише комунікативною ергічністю. Не виявлено зв'язків з особистісними властивостями педагогів при виникненні редукції особистих досягнень та таких симптомів фази резистенції, як неадекватне вибіркове емоційне реагування та емоційно-моральна дезорієнтація.

Фаза напруження синдрому емоційного вигорання детермінована комунікативною ергічністю та емоційністю, інтелектуальною

швидкістю, індексами комунікативної та загальної активності, загальної емоційності та адаптивності.

Фази резистенції та виснаження, а також загальний показник синдрому емоційного вигорання обумовлені лише комунікативною ергічністю.

Психомоторна сфера особистості педагогів зі стажем 11-30 років однаковою мірою пов'язана з симптомами незадоволеності собою, емоційного дефіциту, психосоматичних та психовегетативних порушень.

Інтелектуальна сфера особистості в даній групі досліджуваних пов'язана рівною мірою з першою фазою, напруженням, та симптомом даної фази – «загнаність у кут».

Комунікативна сфера пов'язана із багатьма компонентами синдрому емоційного вигорання, але найбільшою мірою – з першою фазою емоційного вигорання, напруженням, та її симптомами, крім «загнаності в кут», також

симптомами розширення сфери економії емоцій і особистісного відчуження та емоційним виснаженням.

Порівнюючи між собою всі три сфери особистісних властивостей досліджуваних зі стажем 11-30 років, було виявлено, що більшу кількість зв'язків, пов'язаних із синдромом емоційного вигорання, виявляє комунікативна сфера, меншою мірою – інтелектуальна.

Аналізуючи отримані результати по групах досліджуваних, ми можемо говорити про те, що синдром емоційного вигорання обумовлений особистісними властивостями, до того ж характер обумовленості має яскраво виражені особливості в залежності від стажу роботи педагога.

Дані окремих кореляційних зв'язків у загальній вибірці досліджуваних представлені в таблиці 7 (представлені тільки окремі показники, що мають статистично значущу відмінність).

Таблиця 7. Дані окремих кореляційних зв'язків у загальній вибірці досліджуваних

	p-рівень	ІФ	ІС	ХІС	ЕВ	РОД
ЭРК	$p \leq 0,01$	-0,568		-0,516	-0,521	
ЭК	$p \leq 0,01$	0,514			0,500	
СИ	$p \leq 0,01$		-0,541			
ИОА	$p \leq 0,01$					0,454
ИОЭ	$p \leq 0,01$				0,476	

Наведені в таблиці 7 дані окремих кореляційних зв'язків у загальній вибірці досліджуваних свідчать про те, що існує статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок між змінними емоційного вигорання та змінними особистісних властивостей. Між фазою напруження та комунікативною емоційністю ($r=0,514, p \leq 0,01$), емоційним виснаженням та комунікативною емоційністю ($r=0,500, p \leq 0,01$), редукцією особистих досягнень та індексом загальної активності ($r=0,454, p \leq 0,01$), емоційним виснаженням та індексом загальної емоційності ($r=0,476, p \leq 0,01$). Тому слід зазначити, що чим вищий рівень сформованості цих особистісних властивостей, тим краще педагоги запобігають виникненню емоційного вигорання.

Також виявлено негативні кореляційні зв'язки у загальній вибірці досліджуваних між змінними емоційного вигорання та змінними особистісних властивостей. Наприклад, між фазою напруження та комунікативною ергічністю ($r=-0,568, p \leq 0,01$), симптомом переживання психотравмуючих обставин та інтелектуальною швидкістю ($r=-0,541, p \leq 0,01$), симптомом особистісного відчуження та комунікативною ергічністю ($r=-0,516, p \leq 0,01$), емоційним виснаженням та комунікативною ергічністю ($r=-0,521, p \leq 0,01$). Отримані зв'язки сприяють виникненню різних

негативних психологічних проявів емоційного вигорання педагогів, наприклад, підвищена дратівливість, і це призводить до професійних деструкцій, деформацій, криз.

Обговорення. В результаті проведеного емпіричного дослідження нами визначено, що найбільш вираженим компонентом синдрому емоційного вигорання педагогів, в загальній вибірці досліджуваних, є така змінна як «Деперсоналізація». Даний компонент проявляється в деформації міжособистісних стосунків у вигляді або зростання залежності від інших людей, або зростання негативізму та цинічності установок. Такий результат, як на нашу думку, є наслідком довготривалого перебування педагогів у стресових ситуаціях при спілкуванні з учнями, батьками учнів та адміністрацією школи.

Також у ході проведеного дослідження було встановлено, що фаза резистенції разом з її симптомами: неадекватне вибіркоче емоційне реагування, розширення сфери економії емоцій та редукція професійних обов'язків, є домінуючими компонентами синдрому емоційного вигорання серед всієї вибірки педагогів у 45% досліджуваних. Порівняльний аналіз з науковими результатами як вітчизняних, так і зарубіжних учених за схожою проблематикою показав, що відповідно до проведених емпіричних досліджень

Колтунович Т.А. (2016) та AbuMadini M.S, Sakthivel M. (2018), домінуючою складовою професійного вигорання вихователів закладів дошкільної освіти є фаза резистенції, яка сформована та проявляється через вплив настрою на стосунки у колективі, ухилення від виконання професійних обов'язків та емоційну замкнутість у більшості досліджуваних. Також схожі результати описані у дослідженнях Погрібної А.О. (2017) та De Stasio S., Fiorilli C., Benevene P. (2018), де емоційне вигорання педагогів шкіл-інтернатів для дітей з особливими потребами проявляється у повному домінуванні фази резистенції, а фази напруги та виснаження мають однаковий рівень сформованості. Саме цей визначений ними результат є відмінним із нашими результатами дослідження, адже у нас фаза виснаження посіла друге місце по вираженню.

Аналіз вираженості особистісних властивостей педагогів показав, що у першій групі педагогів були отримані високі результати за шкалами комунікативної швидкості та інтелектуальної емоційності, а в другій групі педагогів визначені високі результати за шкалами психомоторної пластичності та комунікативної швидкості. Аналіз характеру відмінностей показав, що в другій групі педагогів, безперечно, більш високий рівень сформованості за шкалами інтелектуальної ергічності та контрольної шкали.

Статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок у загальній вибірці досліджуваних між такими змінними емоційного вигорання, як фаза напруження, емоційне виснаження, редукція особистих досягнень, із такими змінними особистісних властивостей, як комунікативна емоційність, індекси загальної емоційності та загальної активності. Також був визначений статистично значущий негативний кореляційний зв'язок в загальній вибірці досліджуваних між такими змінними синдрому емоційного вигорання, як фаза напруження, симптом переживання психотравмуючих обставин, симптом особистісного відчуження, емоційне виснаження, із такими змінними особистісних властивостей, як комунікативна ергічність та інтелектуальна швидкість.

Наукова цінність дослідження. На основі теоретичного та емпіричного обґрунтування визначено необхідність вивчення синдрому емоційного вигорання педагогів в залежності від стажу роботи. Розкрито сутність поняття «Емоційного вигорання» та виявлено його специфіку в педагогічній діяльності. Виявлені психологічні особливості рівнів сформованості синдрому емоційного вигорання і особистісних властивостей педагогів. Встановлено своєрідність

взаємозв'язку емоційного вигорання та особистісних властивостей педагогів в залежності від стажу роботи.

Напрями практичного використання отриманих результатів полягають в тому, що за результатами дослідження можна виділити ті змінні які створюють передумови формування емоційного вигорання педагогів та попередити їх негативні наслідки, які впливатимуть на професійну діяльність педагогів, через створення та апробацію відповідної психокорекційної програми.

На основі проведеного дослідження ми дійшли наступних **висновків**:

1. Виявлено психологічні особливості рівнів сформованості синдрому емоційного вигорання і особистісних властивостей педагогів, а саме:

- домінуючими компонентами синдрому емоційного вигорання у загальній вибірці педагогів є фаза резистенції та її симптоми. Найбільш вираженим компонентом синдрому емоційного вигорання в загальній вибірці є деперсоналізація. Значимих відмінностей між результатами груп досліджуваних не було виявлено;

- аналіз вираженості особистісних властивостей педагогів показав, що в загальній вибірці досліджуваних результати мають більшою мірою середній ступінь вираженості.

2. Визначений взаємозв'язок емоційного вигорання та особистісних властивостей педагогів, а саме:

- статистично значущий позитивний кореляційний зв'язок у загальній вибірці досліджуваних між такими змінними емоційного вигорання, як фаза напруження, емоційне виснаження, редукція особистих досягнень, із такими змінними особистісних властивостей, як комунікативна емоційність, індекси загальної емоційності та загальної активності. Іншими словами, чим вищий рівень сформованості цих особистісних властивостей, тим краще педагоги запобігають виникненню емоційного вигорання;

- негативні кореляційні зв'язки в загальній вибірці досліджуваних між такими змінними синдрому емоційного вигорання, як фаза напруження, симптом переживання психотравмуючих обставин, симптом особистісного відчуження, емоційне виснаження, із такими змінними особистісних властивостей, як комунікативна ергічність та інтелектуальна швидкість, які сприяють виникненню таких негативних психологічних проявів емоційного вигорання педагогів, як підвищена дратівливість, знижений рівень самоконтролю, і це призводить до професійних деструкцій, деформацій, криз, стресів та інших негативних утворень.

Перспективою наших подальших досліджень є визначення особливостей взаємозв'язку емоційного вигорання та особистісних властивостей педагогів в залежності від їх професійної спрямованості та створення відповідної психокорекційної програми.

Список використаної літератури

- Бешук-Венгерська Н.В. Профілактика синдрому професійного вигорання у педагогів: методичний посібник. Вінниця: ММК, 2015. 62с. <https://dorobok.edu.vn.ua/article/pdf/1257>
- Кірсева А.Р. Теоретичний аналіз проблеми емоційного вигорання вчителя в процесі його професійного становлення. *Вісник національного університету оборони України*. 2011, №5. С. 135-140.
- Колтунович Т.А. Психологічні умови корекції професійного вигорання у вихователів дитячих навчальних закладів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2016. 250 с.
- Маляр-Газда Н.М. Емоційне вигорання – актуальна проблема медицини сьогодення. *Проблеми клінічної педіатрії*. 2015, №29. С. 27–31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pkp_2015_3_6
- Перепелюк Т.Д., Куделя І.С. Психологічні особливості професійного вигорання вчителя середньої школи. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2019, Т.ХІ №19. С. 381-395. <http://appsychology.org.ua/data/jm/v11/i19/25.pdf>
- Погрібна А.О. Захисно-копінгова поведінка як чинник емоційного вигорання вчителів шкіл-інтернатів для дітей з вадами інтелекту: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Донбаський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2017. 252 с.
- Чернобровкін В.М. (2012) Психологічні особливості проблемних ситуацій педагогічної діяльності. *Проблеми сучасної психології*. 2012, №2. С. 41–46. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2012_2_10.

- Шпичак І.П. Попередження емоційного вигорання педагогів: спецкурс. Рівне: РОППІО, 2017. 52с.
- AbuMadini M.S, Sakthivel M. Comparative study to determine the occupational stress level and professional burnout in special school teachers working in private and government schools. *Global Journal of Health Science*, 2018, vol. 10, no. 3, pp. 42-53. <https://doi.org/10.5539/gjhs.v10n3p42>.
- De Stasio S., Fiorilli C., Benevene P. et al. Burnout in special needs teachers at kindergarten and primary school: Investigating the role of personal resources and work wellbeing. *Psychology in the Schools*, 2017, vol. 54, no. 5, pp. 472–486. <https://doi.org/10.1002/pits.22013>
- Hemati Alamdarloo G., Moradi S. Job Burnout in Public and Special School Teachers. *Clinical Psychology and Special Education*, 2021, vol. 10, no. 2, pp. 63–75. <https://doi.org/10.17759/cpse.2021100205>
- Gluschkoff K., Elovainio M., Kinnunen U. et al. Work stress, poor recovery and burnout in teachers. *Occupational Medicine*, 2016, vol. 66, no. 7, pp. 564-570. <https://doi.org/10.1093/occmed/kqw086>
- Küçüksüleymanoglu R. Burnout syndrome levels of teachers in special education schools in Turkey. *International Journal of Special Education*, 2011, vol. 26, no. 1, pp. 53–63.
- Koutsimani P., Montgomery A., Georganta K. The Relationship Between Burnout, Depression, and Anxiety: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Frontiers in Psychology*, 2019. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00284>.
- Mukundan J., Ahour T. Burnout among female teachers in Malaysia. *Journal of International Education Research (JIER)*, 2011, vol. 7, no. 3, pp. 25–38. <https://doi.org/10.19030/jier.v7i3.4972>.
- Popov S., Latovljević M., Nedić A. Burnout in health care and education workers: The role of situational and individual factors. *Psychological Research*, 2015, vol. 18, no. 1, pp. 5–22. <https://doi.org/10.5937/PsIstra1501005P>.
- Williams J., Dikes C. The implications of demographic variables as related to burnout among a sample of special education teachers. *Education*, 2015, vol. 135, no. 3, pp. 337–345. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1095411>

Стаття надійшла до редакції 14.05.2021

Стаття рекомендована до друку 07.10.2021

A. SOROKA (Anatolii Soroka)

Candidate of Psychological Science, Associate Professor,
Associate Professor of the Applied Psychology Department
V.N. Karazin Kharkiv National University 6 Svobody, Kharkiv, Ukraine, 61022
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6072-8165>

O. GMYR (Olga Gmyr)

Student of the Faculty of Psychology V.N. Karazin Kharkiv
National University 6 Svobody, Kharkiv, Ukraine, 61022
E-mail: olia.gmyr@gmail.com

THE RELATIONSHIP OF EMOTIONAL BURNOUT AND PERSONALITY CHARACTERISTICS OF TEACHERS

The article presents the results of an empirical study devoted to the study of the relationship between emotional burnout and personal characteristics of teachers. The subjects included 60 teachers of different age and work experience. It is proved that in the group of teachers with experience of 3-10 years high results were obtained on the scales of communicative speed and intellectual emotionality, and the group of teachers with experience of 11-30 years were found at a higher level of formation on the scales of resistance phase, emotional symptoms -moral disorientation, reduction of professional

responsibilities, psychosomatic, psychovegetative disorders, intellectual ergism and control scale than in the group of teachers with 3-10 years of experience. The most pronounced component of the emotional burnout syndrome in the general sample is depersonalization, which is manifested in the deformation of interpersonal contacts with the environment in the form of increasing negativity towards them. A statistically significant positive correlation was found in the overall subjects between the variables of emotional burnout such as stress phase, emotional exhaustion, reduction of personal achievements with such variables of personality traits as communicative emotionality, indices of general emotionality and general activity. In other words, the higher the level of personality traits, the better teachers prevent the occurrence of emotional burnout. There were shown negative correlations in the general in subjects studied between such variables of emotional burnout syndrome as stress phase, symptom of traumatic circumstances, symptom of personal alienation, emotional exhaustion with such variables of personality traits as communicative ergicness and intellectual speed. Negative psychological manifestations of emotional burnout in teachers, such as increased irritability, decreased self-control which leads to professional destruction, deformation, crises, stress and other negative formations were found. The obtained results can be used in the practical work of a psychologist with teachers.

Keywords: teacher, emotional burnout, personal qualities, pedagogical experience, reduction of professional responsibilities.

References

- AbuMadini, M.S, Sakthivel, M. (2018). Comparative study to determine the occupational stress level and professional burnout in special school teachers working in private and government schools. *Global Journal of Health Science*, 10(3), 42–53. <https://doi.org/10.5539/gjhs.v10n3p42>.
- Beshchuk-Venherska, N.V. (2015). *Prevention of burnout in teachers*. Vinnytsa: MMK. <https://dorobok.edu.vn.ua/article/pdf/1257>
- Chernobrovkin, V.M. (2012). Psychological features of problem situations of pedagogical activity. *Problems of modern psychology*, 2, 41–46. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2012_2_10.
- De Stasio, S., Fiorilli, C., Benevene, P. (2017). Burnout in special needs teachers at kindergarten and primary school: Investigating the role of personal resources and work wellbeing. *Psychology in the Schools*, 54(5), 472–486. <https://doi.org/10.1002/pits.22013>
- Gluschkoff, K., Elovainio, M., Kinnunen, U. (2016). Work stress, poor recovery and burnout in teachers. *Occupational Medicine*, 66(7), 564–570. <https://doi.org/10.1093/occmed/kqw086>
- Hemati Alamdarloo, G., Moradi, S. (2021). Job Burnout in Public and Special School Teachers. *Clinical Psychology and Special Education*, 10(2), 63–75. <https://doi.org/10.17759/cpse.2021100205>
- Kirieleva L.R. (2011). Theoretical analysis of the problem of emotional burnout of a teacher in the process of his professional development. *Visnyk natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy*, 5, 135–140.
- Koltunovich, T.A. (2016). *Psychological conditions of correction of professional burnout in educators of children's educational institutions*. (Master's thesis). Prikarpat'skij nacional'nij universitet imeni Vasilya Stefanika, Ivano-Frankivsk.
- Koutsimani, P., Montgomery, A., Georganta, K. (2019). The Relationship Between Burnout, Depression, and Anxiety: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Frontiers in Psychology*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00284>.
- Küçüksüleymanoglu, R. (2011). Burnout syndrome levels of teachers in special education schools in Turkey. *International Journal of Special Education*, 26(1), 53–63.
- Maliar-Hazda, N.M. (2015). Emotional burnout is an urgent problem of medicine today. *Problems of clinical pediatrics*, 29, 27–31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pkp_2015_3_6
- Mukundan, J., Ahour, T. (2011). Burnout among female teachers in Malaysia. *Journal of International Education Research (JIER)*, 7(3), 25–38. <https://doi.org/10.19030/jier.v7i3.4972>.
- Perepliuik, T.D., Kudelia, I.S. (2019). Psychological features of professional burnout of a high school teacher. Actual problems of psychology: *Collection of scientific works of the institute of psychology named after G.S Kostyuk NAPS of Ukraine XI* (19), 381-395. <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v11/i19/25.pdf>
- Pohribna, A. O. (2017). *Protective-coping behavior as a factor of emotional burnout of teachers of boarding schools for children with intellectual disabilities*. (Master's thesis). Donbass State Pedagogical University, Slavyansk.
- Popov, S., Latovljjev, M., Nedić, A. (2015). Burnout in health care and education workers: The role of situational and individual factors. *Psychological Research*, 18(1), 5-22. <https://doi.org/10.5937/PsIstra1501005P>.
- Shpychak, I.P. (2017). Prevention of emotional burnout of teachers: a special course. Rivne: ROIPPO.
- Williams, J., Dikes, C. (2015). The implications of demographic variables as related to burnout among a sample of special education teachers. *Education*, 135(3), 337–345. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1095411>

The article was received by the editors 14.05.2021

The article is recommended for printing 07.10.2021

МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ

DOI 10.26565/2225-7756-2021-71-04
УДК 159.9.072

В.О. ОЛЕФІР (Валерій Олександрович Олефір)

д. психол. н., доцент, завідувач кафедри загальної психології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи 6, Харків, 61162, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-3552-3277>

E-mail: voolefir@karazin.ua

В. Ф. БОСНЮК (Валерій Федорович Боснюк)

к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Національного університету цивільного захисту України

<https://orcid.org/0000-0003-0141-1920>

E-mail: bosniuk_vf@ukr.net

К.О. МАЛОФЕЙКІНА (Катерина Олексіївна Малофейкіна)

аспірантка кафедри загальної психології
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи 6, Харків, 61162, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-9561-7676>

E-mail: emalofeikina@gmail.com

ВАЛІДИЗАЦІЯ І ВИМІРЮВАЛЬНА ІНВАРІАНТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВЕРСІЇ ШКАЛИ ПОЗИТИВНИХ І НЕГАТИВНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ (SPANE)

В даному перехресному дослідженні було адаптовано та валідизовано українську версію Шкали позитивних і негативних переживань (SPANE). Вибірку склали 458 дорослих українців. Було проведено конфірматорний факторний аналіз. Він підтвердив двофакторну модель, в якій субшкали позитивного афекту (SPANE-P) і негативного афекту (SPANE-N) мають помірний зворотний зв'язок ($r = -0,594$). Композитна надійність складала 0,909 для SPANE-P і 0,861 для SPANE-N. Конвергентна валідність визначалася за індексом середньої вилученої дисперсії, яка складала 0,630 для SPANE-P і 0,533 для SPANE-N. Дискримінаційна валідність, що визначалася за методом Форнелла і Ларкера та за HTMT-критерієм, задовільна для обох субшкал SPANE. Отримані дані підтверджують строгу інваріантність вимірювання для віку і статі. Результати дослідження показали, що опитувальник має прийнятні психометричні якості.

Ключові слова: шкала позитивних і негативних переживань, багатогруповий конфірматорний факторний аналіз, інваріантність вимірювань, психометричні властивості.

Як цитувати: Олефір, В., Боснюк, В., Малофейкіна, К. (2021). Валідизація і вимірвальна інваріантність української версії шкали позитивних і негативних переживань (SPANE). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (71), 34-42. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-04>

In cites: Olefir, V., Bosniuk, V., Malofeikina, K. Validation and Measurement Invariance of the Ukrainian version of the Scale of Positive and Negative Experiences (SPANE). *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology"*, (71), 34-42. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-04>

В останнє десятиліття інтерес до вивчення благополуччя неухильно зростає в науках про поведінку. Сучасне поле досліджень благополуччя структуроване у два традиційних підходи – гедоністичний та евдемоністичний (Maddux, 2018). У гедоністичному підході акцент робиться на суб'єктивному благополуччі, який надає особливого значення таким конструктам як щастя, позитивний афект, низький негативний афект і задоволеність життям (Diener, 1984). У евдемоністичному підході дослідження благополуччя зосереджені на позитивному психологічному функціонуванні і розвитку людини (Ryff, & Keyes, 1995). Але,

незважаючи на те, що гедоністичний та евдемоністичний підходи є концептуально різними, результати емпіричних досліджень, вказують на те що, конструкти евдемонії та гедонії частково пересікаються і доповнюють один одного.

Однією з найбільш детально вивчених моделей благополуччя є троїста модель суб'єктивного благополуччя (SWB; Diener, Oishi, & Tay, 2018). Відповідно до цієї моделі, SWB включає три компоненти: глобальну задоволеність життям та конкретними її сферами, позитивний афект і негативний афект. Загальну задоволеність життям і задоволеність в певній предметній області

прийнято вважати когнітивним компонентом благополуччя, тому що ці судження ґрунтуються на суб'єктивних оцінках людьми свого життя. Позитивний і негативний афекти оцінюють афективний компонент SWB, який відображає баланс в житті людини між приємними та неприємними емоційними реакціями.

На цей час розроблено ряд шкал для вимірювання SWB (Linton, Dieppe, & Medina-Lara, 2016). Так, для оцінки когнітивного компоненту найбільш широко використовується шкала задоволеності життям (SWLS; Diener, Emmons, Larsen, Griffin, 1985), а для визначення афективної складової SWB – шкала позитивних і негативних афектів (PANAS; Watson, Clark, & Tellegen, 1988; Кліманська, Галецька, 2020). Ці інструменти пройшли валідацію в багатьох країнах і показали хороші психометричні властивості. Завдяки цьому останнім часом набули популярності міжнародні та крос-культурні дослідження афективного компоненту SWB (Jovanović, Joshanloo, Martín-Carbonell et al., 2021). Проведення таких досліджень передбачає, що шкала демонструє свідчення інваріантності вимірювання. Вимірювальна інваріантність показує, чи виміряє шкала одну і ту ж структуру незалежно від групи або часу вимірювання (Vandenberg, & Lance, 2000). Якщо вимірювальна інваріантність шкали невідома, то не можна визначити, чим обумовлена наявна різниця в балах між двома групами або повторними вимірами, чи реальною різницею, чи просто викликана випадковими відмінностями між групами або часом оцінки латентної змінної (Brown, 2014).

Методика SPANE була створена для подолання деяких обмежень і недоліків PANAS та покращення існуючих психометричних показників шкали. Автори методики (Diener, Wirtz, Tov, Kim-Prieto, Choi, Oishi, & Biswas-Diener, 2010) виділили два компоненти афективного благополуччя: позитивні (SPANE-P) і негативні переживання (SPANE-N), які показали кореляцію $-0,60$ одна з одною. Згідно Е. Дінера і його колег, SPANE має наступні переваги: (1) шкала оцінює діапазон позитивних і негативних переживань та включає як конкретні емоції, так і загальні почуття; (2) на відміну від PANAS, вона охоплює ширший діапазон рівнів збудження і (3) питання шкали сформульовані з позиції частоти емоцій і почуттів, а не інтенсивності. Крім того, шкала не тільки коротша (12 питань), але й більш чітка концептуально.

В останні роки кількість наукових робіт з вивчення благополуччя за допомогою SPANE неухильно зростає в багатьох країнах світу (Busseri, 2018). Дослідження психометричних властивостей SPANE надають докази внутрішньої узгодженості компонентів SPANE-P і SPANE-N, конвергентної та конкуруючої валідності (Espejo, Checa, Perales-

Puchalt та ін., 2020), Rahm, Heise, & Schuldt, 2017), інваріантність вимірювань в залежності від статі і віку (Jovanović, Lazić, Gavrilov-Jerković, & Molenaar, 2020). Також дослідження показали, що SPANE більш точно передбачає благополуччя ніж PANAS (Jovanović, 2015).

На жаль, нині доводиться констатувати про відсутність україномовної версії SPANE, що унеможливає повноцінне вивчення афективного благополуччя як всередині країни, так і здійснення міжнародних або крос-культурних досліджень. Таким чином, мета даної статті – адаптувати SPANE до української популяції і встановити її психометричні властивості та інваріантність вимірювання для віку і статі.

Методи дослідження

Учасники і процедура

Адаптація прикметників для SPANE проводилася двома двомовними перекладачами методом прямого і зворотного перекладу. Була збережена послідовність слів в списку (див. Додаток). Учасникам пояснювали особливості та мету дослідження через електронну пошту, де й вказували посилання на Google Forms – онлайн-сервіс для створення тестів, опитувань і збору даних. Перед включенням в дослідження учасники повинні були прочитати і прийняти онлайн-інформовану згоду. Після цього вони заповнювали соціально-демографічну частину анкети та відповідали на питання тестів. До вибірки дослідження включалися особи, які вказали, що вони українці і їм було не менше 18 років. Остаточна вибірка складала 458 учасників. Медіана щодо віку становила 19 років ($Q_1 = 18$ років, $Q_3 = 24$ роки). У вибірці 42,4% становили чоловіки, 35,6% мали вищу освіту, 64,4% – повну загальну середню освіту і навчалися в університетах.

Вимірювання

Шкала позитивних і негативних переживань (SPANE). Шкала включає шість позитивних (SPANE-P) і шість негативних переживань (SPANE-N), що вимірюють три загальні і три специфічні емоції. Для їх оцінки у опитувальнику використовується п'ятибальна шкала Лайкерта від 1 («дуже рідко або ніколи») до 5 («дуже часто або постійно»).

Шкала задоволеності життям (SWLS). Це інструмент з п'яти пунктів, призначений для вимірювання глобального когнітивного судження про задоволеність своїм життям (Diener, et al., 1985). Учасники вказують, наскільки вони згодні або не згодні з кожним з п'яти тверджень, використовуючи семибальну шкалу в діапазоні від 7 (повністю згоден) до 1 (категорично не згоден). Цей інструмент був перевірений на загальній вибірці дорослих українців і показав внутрішню

узгодженість 0,792 (Олефір, 2015). Внутрішня узгодженість в даному дослідженні $\omega = 0,835$.

Переглянутий тест життєвої орієнтації (LOT-R). Цей опитувальник використовувався для вимірювання оптимізму і песимізму (Scheier, Carver, & Bridges, 1994). Шкала включає десять пунктів, з яких чотири – контролю, три – песимізму і три – оптимізму. Кожне питання LOT-R оцінюється за п'ятибальною шкалою Лайкерта в діапазоні від 1 (категорична незгода) до 5 (повна згода). Бали варіюються від 0 до 12, більші бали за обома субшкалами вказують на вищий оптимізм та песимізм. Ця шкала була перевірена на загальній вибірці дорослих українців і показала хороші психометричні властивості. Внутрішня узгодженість становить $\omega = 0,701$ для субшкали оптимізму і $\omega = 0,710$ для субшкали песимізму.

Аналіз даних

Всі статистичні аналізи здійснювалися за допомогою R (R Core Team, 2020) та Rstudio (RStudio Team, 2019). Пакети *semTools* та *lavaan* використовувались для оцінки надійності, проведення конфірмаційного факторного аналізу (КФА) та визначення інваріантності вимірювань.

Аналіз даних здійснювався у два етапи. На першому етапі була проведена серія КФА, в результаті яких перевірялась факторна структура української версії SPANE. Тест Марді виявив багатовимірну ненормальність (багатовимірний ексцес = 17,34, $p < 0,0001$) для SPANE, тому аналіз проводився робастним методом максимальної правдоподібності. Результати КФА оцінювалися з використанням декількох індикаторів: S- $V\chi^2$ – тесту χ^2 за шкалою Саторра-Бентлера; індексу порівняльної придатності (CFI); індексу Такера-Льюїса (TLI); середньоквадратичної помилки апроксимації (RMSEA); стандартизованого середньоквадратичного залишку (SRMR). Для CFI і TLI оцінка $> 0,90$ свідчить про те, що емпіричні дані гарно відповідають моделі. Для RMSEA 0,05 вважається хорошою відповідністю, а 0,08 – задовільною (Schumacker, Lomax, 2016).

Міра надійності для шкал SPANE-P і SPANE-N оцінювалася за допомогою коефіцієнту омега (Flora, 2020). Для встановлення конвергентної

валідності ми враховували факторне навантаження показника, композитну надійність (CR) і вилучену середню дисперсію (AVE). Можливе значення AVE знаходиться в діапазоні від 0 до 1. Значення AVE, яке перевищує 0,50, інформує про конвергентну валідність шкали (Hair, Hult, Ringle, Sarstedt, 2016). Дискримінаційна валідність оцінювалася за допомогою відношення кореляцій між “тетерорисами” і “монорисами” (HTMT) (Henseler, Ringle, Sarstedt, 2015). Значення HTMT, що не перевищували поріг 0,85, вказували на наявність дискримінаційної валідності.

На другому етапі аналізу даних, з метою визначення вимірювальної інваріантності SPANE, ми здійснили серію багатогрупових КФА. Ми розпочали з тестування конфігураційної інваріантності (модель 0), яка представляє найменш обмежену модель. Потім ми перевірили метричну інваріантність (модель 1), обмежуючи факторні навантаження. Під час тестування скалярної інваріантності (модель 2) ми обмежили факторні навантаження та перехоплення елементів. Визначаючи незмінність унікальності (модель 3), ми обмежили факторні навантаження, перехоплення елементів та залишкові дисперсії елементів. Кожна модель є вкладеною в попередню модель, яку порівнювали за допомогою наступних критеріїв: $\Delta CFI \leq -0,02$, $\Delta RMSEA \leq 0,015$ і $\Delta SRMR \leq 0,03$ для тестів інваріантності факторних навантажень і $\Delta CFI \leq -0,01$, $RMSEA \leq 0,015$ та $SRMR \leq 0,01$ для перевірки скалярної і строгої інваріантності (Chen, 2007).

Результати

Конфірмаційний факторний аналіз.

Ми порівняли чотири альтернативні моделі SPANE: однофакторну модель, в якій всі 12 пунктів оцінювали шкалу переживань як одну загальну, двофакторну модель, в якій шкали SPANE-P і SPANE-N не корелювали одна з одною, двофакторну модель, в якій шкали SPANE-P і SPANE-N корелювали одна з одною і біфакторну модель з одним загальним і двома специфічними факторами. Результати тестування чотирьох альтернативних моделей SPANE на тестовій вибірці ($n = 458$) подані в таблиці 1.

Таблиця 1. Результати тестування альтернативних моделей Шкали позитивних і негативних переживань.

Модель	S- $V\chi^2$	df	CFI	TLI	RMSEA	RMSEA 90% CI	SRMR
1. Однофакторна	356,26***	54	0,768	0,717	0,148	0,134~0,163	0,108
2. PE і NE як некорельовані фактори	180,19***	54	0,923	0,906	0,086	0,072~0,099	0,201
3. PE і NE як корельовані фактори	88,42**	53	0,979	0,974	0,045	0,028~0,061	0,037
4. Біфакторна	66,57**	42	0,984	0,975	0,044	0,022~0,063	0,032

Примітка. S- $V\chi^2$ = тест χ^2 за шкалою Саторра-Бентлера; df = ступені свободи; CFI = порівняльний індекс відповідності; TLI = індекс Такера-Льюїса; RMSEA = середньоквадратична помилка апроксимації; 90 % CI = 90% довірчий інтервал; SRMR = стандартизований середньоквадратичний залишок у квадраті; PE = Шкала позитивних та негативних переживань (позитивні); NE = Шкала позитивних та негативних переживань (негативні). *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$.

Як можна бачити, індекси згоди для однофакторної моделі $S-B\chi^2(54) = 356,26$; $p < 0,0001$; CFI = 0,768; TLI = 0,717; RMSEA = 0,148, 90 % CI [0,134~0,163] і SRMR = 0,108 не дали доброї відповідності даним. Потім ми розглянули двофакторну модель з некорельованими шкалами. Індекси відповідності свідчать, що дані погано відповідають даним: $S-B\chi^2(54) = 180,19$; $p < 0,0001$; CFI = 0,923; TLI = 0,906; RMSEA = 0,086, 90 % CI [0,072~0,099] і SRMR = 0,201. Модель, в якій субшкали SPANE-P і SPANE-N корелювались, показала майже ідеальну відповідність даним: $S-B\chi^2(53) = 88,42$; $p < 0,003$; CFI = 0,979; TLI = 0,974; RMSEA = 0,045, 90 % CI [0,028~0,061]; SRMR = 0,037. Біфакторна модель (один генеральний фактор і два специфічні) також продемонструвала дуже хорошу відповідність даним: $S-B\chi^2(42) = 66,57$; $p < 0,003$; CFI = 0,984; TLI = 0,975; RMSEA = 0,044,

90 % CI [0,022~0,063]; SRMR = 0,032. Вибір «кращої» статистичної моделі здійснювався за допомогою інформаційного критерію Акаїке (AIC). Згідно нього кращою виявилася модель, в якій субшкали SPANE-P і SPANE-N корелювались. Порівняння із біфакторною моделлю показало, що тест різниці χ^2 був значущим, $\Delta S-B\chi^2(11) = 23,66$, $p < 0,014$.

На малюнку 1 показана діаграма шляхів зі стандартизованими факторними навантаженнями для двофакторної моделі української версії SPANE та стандартизована кореляція між латентними змінними. Всі факторні навантаження були статистично значущими ($p < 0,001$) і варіювали від 0,404 до 0,854 для SPANE-N і від 0,688 до 0,871 для SPANE-P. Кореляція між факторами була помірною та складала -0,594, що вказує на емпіричну відмінність факторів позитивних та негативних переживань.

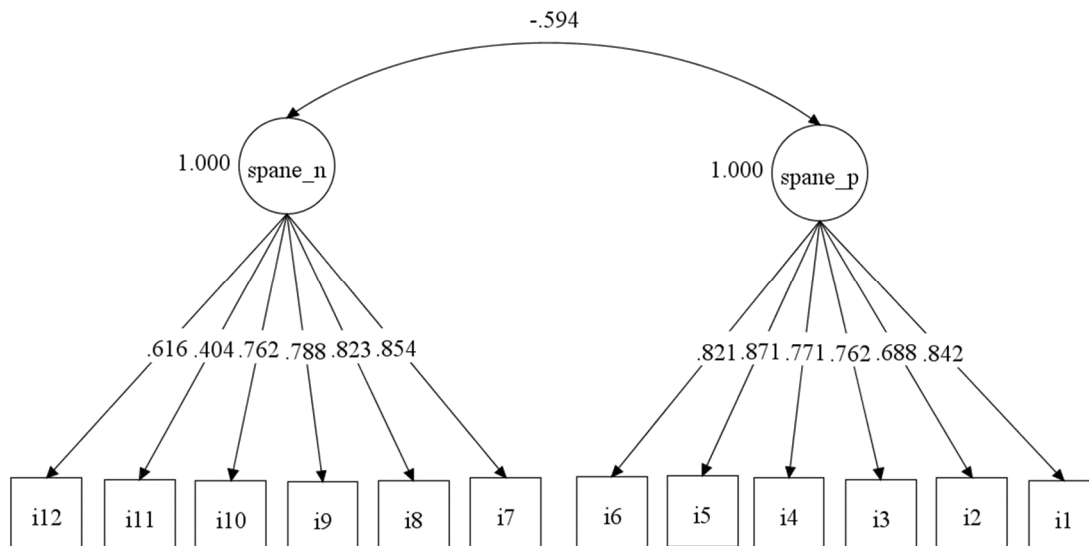

Рисунок 1. Структурна модель Шкали позитивних і негативних переживань

Результати аналізу виявили композитну надійність (CR), середню вилучену дисперсію (AVE) та коефіцієнти кореляції між конструктами, які узагальнені у таблиці 2. З таблиці 2 видно, що CR для всіх конструктів вища 0,70, а значення AVE знаходяться в межах від 0,509 до 0,630. Дискримінаційна валідність оцінювалася шляхом

порівняння квадратного кореня на діагоналі з коефіцієнтами кореляції (поза діагоналлю) для кожного конструкту у відповідних рядках і стовпцях. Результати свідчать про дискримінаційну валідність конструктів SPANE-N і SPANE-P, тому що квадратні корені з кожної AVE є більшими, ніж кореляція між конструктами.

Таблиця 2. Композитна надійність (CR), квадратний корінь із середньоарифметичної вилученої дисперсії (AVE; на діагоналі), кореляції між конструктами (поза діагоналлю)

Конструкти	CR	AVE	Конструкти				
			1	2	3	4	5
1. Позитивні переживання	0,909	0,630	0,794				
2. Негативні переживання	0,861	0,533	0,563	0,730			
3. Задоволеність життям	0,861	0,567	0,584	0,690	0,753		
4. Оптимізм	0,701	0,514	0,545	0,566	0,574	0,716	
5. Песимізм	0,710	0,509	0,528	0,568	0,434	0,530	0,713

У таблиці 3 наведено результати НТМТ-аналізу. Цей аналіз оцінює дискримінаційну валідність за

допомогою відношення кореляцій "гетерорис" до "монорис" (НТМТ). Для розрахунку матриці

НТМТ рекомендуються абсолютні значення кореляції. Результати аналізу НТМТ підтримують

дискримінаційну валідність відповідно до критерію НТМТ ($r < 0,85$).

Таблиця 3. Результати НТМТ-аналізу

Конструкти	1	2	3	4	5
1. Позитивні переживання	–				
2. Негативні переживання	0,59 (0,403~0,740)	–			
3. Задоволеність життям	0,59 (0,442~0,744)	0,69 (0,589~0,743)	–		
4. Оптимізм	0,55 (0,423~0,734)	0,52 (0,395~0,730)	0,57 (0,407~0,720)	–	
5. Песимізм	0,53 (0,387~0,784)	0,57 (0,412~0,756)	0,43 (0,259~0,584)	0,56 (0,307~0,790)	–

Примітка. В дужках – бутстрепівський 95% довірчий інтервал для кореляцій між конструктами.

Інваріантність вимірювань за статтю і віком

На другому етапі аналізу даних була проведена серія багатогрупових КФА в групах за статтю та віком, щоб надати докази інваріантності вимірювання SPANE в різних групах. Спочатку був проведений багатогруповий КФА в групах чоловіків і жінок. Як показано в таблиці 4, модель без обмежень, яка використовувалась для перевірки конфігураційної інваріантності (M0), добре відповідає даним в групах чоловіків ($n = 194$) і жінок ($n = 264$): $S-B\chi^2(106) = 165,13$; $CFI = 0,973$; $RMSEA = 0,053$ і $SRMR = 0,048$. Всі навантаження статистично значуще відрізнялися від нуля ($p < 0,001$). Результати перевірки метричної інваріантності показали, що модель (M1) також добре відповідає даним: $\Delta CFI = -0,005$; $\Delta RMSEA = 0,002$ і $\Delta SRMR = 0,016$. Таким чином, додаткові обмеження, які ми наклали на цю модель, не призвели до значної зміни її відповідності. Далі ми перевірили скалярну інваріантність (M2), що обмежує інтерсепти елементів, щоб вони були однаковими для всіх груп. Результати показали, що не відбулося значної зміни у відповідності моделі ($\Delta CFI = -0,006$; $\Delta RMSEA = 0,003$ і $\Delta SRMR = 0,006$), тобто підтвердилася повна скалярна інваріантність. На наступному кроці ми перевірили строгу інваріантність (M3) з обмеженням факторних навантажень, інтерсептів і залишкових дисперсій елементів. Результати показали, що модель також добре відповідає даним: $\Delta CFI = -0,009$;

$\Delta RMSEA = 0,003$ і $\Delta SRMR = 0,004$. Тобто додаткові обмеження не призвели до суттєвих змін в її узгодженості з даними.

Потім ми здійснили багатогруповий КФА, щоб перевірити інваріантність SPANE для людей ранньої зрілості і середнього віку. Як показано в таблиці 4, модель без обмежень, що була використана для перевірки конфігураційної інваріантності (M0), добре відповідає даним для груп ранньої зрілості ($n = 295$) і середнього віку ($n = 163$): $S-B\chi^2(106) = 167,69$; $CFI = 0,963$; $RMSEA = 0,060$; $SRMR = 0,053$. Всі факторні навантаження статистично значуще відрізнялися від нуля ($p < 0,001$). Далі результати метричної інваріантності показали, що модель (M1) також добре відповідає даним: $\Delta CFI = -0,005$; $\Delta RMSEA = 0,002$ і $\Delta SRMR = 0,016$. Далі ми перевірили скалярну інваріантність (M2). Результати показали, що накладення додаткових обмежень не вплинуло на його підгонку, що істотно підтвердило скалярну інваріантність: $\Delta CFI = -0,009$; $\Delta RMSEA = 0,001$ і $\Delta SRMR = 0,010$. Наступним кроком була перевірка строгої інваріантності (M3). Результати показали, що модель також добре відповідає даним: $\Delta CFI = -0,009$; $\Delta RMSEA = 0,001$ і $\Delta SRMR = 0,001$. Таким чином, накладення додаткових обмежень на цю модель не призвело до значних змін в її відповідності даним.

Таблиця 4. Тестування вимірювальної інваріантності SPANE за статтю та віком

Моделі	S-B χ^2	df	CFI	RMSEA	SRMR	Вкладена модель	ΔCFI	$\Delta RMSEA$	$\Delta SRMR$
Чоловіки vs. Жінки									
Чоловіки ($n = 194$)	82,15	53	0,964	0,064	0,068				
Жінки ($n = 264$)	72,35	53	0,974	0,047	0,047				
M0. Конфігураційна	165,13	106	0,973	0,053	0,048				
M1. Метрична	187,31	116	0,968	0,055	0,064	M1–M0	-0,005	0,002	0,016
M2. Скалярна	212,60	126	0,962	0,058	0,070	M2–M1	-0,006	0,003	0,006
M3. Строга	244,77	138	0,953	0,061	0,074	M3–M2	-0,009	0,003	0,004

Модель	S-B χ^2	df	CFI	RMSEA	SRMR	Вкладена модель	Δ CFI	Δ RMSEA	Δ SRMR
Рання зрілість vs. Середній вік									
Юнаки (n = 295)	99,95	53	0,968	0,058	0,044				
Зрілі (n = 163)	62,99	53	0,952	0,059	0,092				
M0. Конфігураційна	167,69	106	0,963	0,060	0,053				
M1. Метрична	186,27	116	0,958	0,062	0,069	M1–M0	-0,005	0,002	0,016
M2. Скалярна	209,06	126	0,949	0,063	0,079	M2–M1	-0,009	0,001	0,010
M3. Строга	242,27	138	0,940	0,064	0,080	M3–M2	-0,009	0,001	0,001

Примітка. S-B χ^2 = тест χ^2 за шкалою Саторра-Бентлера; df = ступені свободи; CFI = порівняльний індекс відповідності; RMSEA = середньоквадратична помилка апроксимації; SRMR = стандартизований середньоквадратичний залишок у квадраті; Δ = зміна параметра.

Аналіз гендерних відмінностей за латентними середніми значеннями показав, що жінки характеризуються більш високим рівнем негативних емоцій ніж чоловіки ($z = 4,081$, $p < 0,001$, 90% CI [0,212 ~ 0,603]).

Обговорення

У цьому дослідженні ми адаптували і валідизували Шкалу позитивних і негативних переживань (SPANE) на репрезентативній вибірці дорослих українців. Щоб перевірити психометричні властивості цієї шкали ми використовували КФА, який є більш потужним підходом, ніж класична теорія тестування, тому що забезпечує більш надійну і достовірну оцінку психометричних властивостей тесту, завдяки оперуванню істинними і помилковими компонентами оцінок ознак.

Зокрема, ми виявили, що найкраща модель SPANE для українців – це та, яка структурно складається з двох сильно взаємопов'язаних факторів позитивного і негативного афектів, які при цьому залишаються змістовно різними за своєю суттю. Результати нашого аналізу можна порівняти з даними оригінальної англійської версії SPANE (Diener, et al., 2010) та іншомовними аналогами з Іспанії (Espejo, Checa, Perales-Puchalt, & Lison, 2020), Сербії (Jovanović, Lazić, Gavrilov-Jerković, & Molenaar, 2020) та Індії (Singh, Junnarkar, & Jaswal, 2016). Отже, як припускають наше та інші дослідження, те що, що є висока кореляція між обома типами афекту, не означає, що афект слід вимірювати як одномірний конструкт. Результати дослідження показують, що українська версія SPANE має хорошу конвергентну і дискримінаційну валідність, а також високу надійність (індекси композитної надійності та вилученої середньої дисперсії) і скалярну інваріантність для статі та віку.

У нашому дослідженні ми виявили, що модель з двома корельованими факторами найкраще узгоджується з емпіричними даними, що відрізняється від китайської версії SPANE (Li, Bai, & Wang, 2013), в якій допускалася кореляція між

залишковими дисперсіями. Позитивні і негативні переживання виявилися статистично розділеними на два сильно негативно корельовані фактори. Врахування кореляції між обома факторами SPANE здається правильним, враховуючи, що вони дають теоретичне пояснення ситуації – загального або конкретного – афекту.

У цьому дослідженні ми підтвердили скалярну інваріантність SPANE для статі і віку на українській вибірці, на відміну від сербського дослідження (Jovanović, et al., 2020), яке не показало інваріантності за ознакою статі для всіх пунктів шкали. Встановлення строгої вимірності інваріантності дозволило порівнювати латентні середні. У даному дослідженні ми виявили відмінності в негативному афекті, який більший у жінок, що узгоджується з даними аналогічних досліджень (Espejo, et al., 2020; Rahm, Heise, & Schuldt, 2017).

Однією з переваг SPANE над PANAS є те, що вона відображає рівні збудження як позитивних, так і негативних переживань, а емоції, які використовуються в цій шкалі, дозволяють врахувати основні їх прояви, що включені в більшість теорій афектів. SPANE депо покращує оцінку афекту, тому що використовує варіанти відповідей з точки зору кількості часу, протягом якого людина відчуває кожну емоцію, фокусуючись на частоті, а не на інтенсивності афекту. Часові рамки, що обмежені останніми чотирма тижнями, є досить короткими, щоб дозволити респонденту пригадати реальний досвід, а не покладатися на загальну самооцінку (Diener, et al., 2010).

Важливий результат цього дослідження стосується практики використання SPANE. Українські дослідники зможуть отримати вигоду від застосування даної версії SPANE при оцінці ефективності психокорекційних заходів, які спрямовані на покращення благополуччя.

Висновки

Це дослідження дозволило розробити україномовну версію SPANE. Даний психодіагностичний інструмент широко

використовується при вивченні афективного благополуччя особистості. У дослідженні описується процес зворотного перекладу, детально вивчається факторна структура і психометричні властивості з використанням методології моделювання структурних рівнянь, а також інваріантність вимірювань в залежності від статі і віку. Наші результати показують, що українська версія SPANE має адекватні психометричні властивості, аналогічні тим, які використовувалися в попередніх дослідженнях, і може бути ефективним і цінним інструментом для дослідників з України.

Наскільки нам відомо жодна версія SPANE не була перевірена з використанням ймовірнісних вибірок. Отже, перспектива подальших розвідок вбачається у вирішенні цієї проблеми за допомогою ймовірнісної вибірки. Також перспективною є розробка норми для різних груп у великій та ймовірнісній вибірках.

Список використаної літератури

- Кліманська М. Б., Галецька І. І. Психометрична характеристика оцінювальника позитивного і негативного афекту (ОПАНА), розробленого на основі методики PANAS. *Психологічний часопис*. 2020. № 4. С. 119-132. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.10>
- Олефір В. О. Інтелектуально-особистісний потенціал саморегуляції суб'єкта : монографія. Харків : УПА, 2015. 256 с.
- Brown T. A. *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research*. New York, NY: Guilford Publications, 2014. 462 p.
- Busseri M. A. Examining the structure of subjective well-being through meta-analysis of the associations among positive affect, negative affect, and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*. 2018. № 122. P. 68-71. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.10.003>
- Chen F. F. Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. *Structural Equation Modeling*. 2007. № 3. P. 464-504. <https://doi.org/10.1080/10705510701301834>
- Diener E. Subjective well-being. *Psychological Bulletin*. 1984. № 3. P. 542-575. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.95.3.542>
- Diener E. D., Emmons R. A., Larsen R. J., Griffin S. The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*. 1985. № 1. P. 71-75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Diener E., Wirtz D., Tov W., Kim-Prieto C., Choi D.-w., Oishi S., & Biswas-Diener R. New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*. 2010. № 2. P. 143-156. <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9493-y>
- Diener E., Oishi S., & Tay L. Advances in subjective well-being research. *Nature human behavior*. 2018. № 4. P. 253-260. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0307-6>
- Espejo B., Checa I., Perales-Puchalt J. & Lison J. F. Validation and measurement invariance of the Scale of Positive and Negative Experience (SPANE) in a Spanish general sample. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020. № 22. <https://doi.org/10.3390/ijerph17228359>
- Flora D. B. Your coefficient alpha is probably wrong, but which coefficient omega is right? A tutorial on using R to obtain better reliability estimates. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*. 2020. № 4. P. 484-501. <https://doi.org/10.1177/2515245920951747>
- Hair J., Hult T., Ringle C., & Sarstedt M. *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications. 2016. 384 p.
- Henseler J., Ringle C. M., Sarstedt M. A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*. 2015. № 43. P. 115-135. <https://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8>
- Jovanović V. Beyond the PANAS: Incremental validity of the Scale of Positive and Negative Experience (SPANE) in relation to well-being. *Personality and Individual Differences*. 2015. № 86. P. 487-491. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.07.015>
- Jovanović V., Lazić, M., Gavrilov-Jerković, V., & Molenaar, D. The Scale of Positive and Negative Experience (SPANE): Evaluation of measurement invariance and convergent and discriminant validity. *European Journal of Psychological Assessment*. 2020. № 4. P. 694-704. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000540>
- Jovanović V., Joshanloo M., Martín-Carbonell M., Caudek C., Espejo B., Checa I., Krasko J., Kyriazos T., Piotrowski J., Rice S., Junça Silva A., Singh K., Sumi K., Tong K. K., Yıldırım M., & Žemojtel-Piotrowska M. Measurement Invariance of the Scale of Positive and Negative Experience Across 13 Countries. *Assessment*. 2021. 10731911211021494. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/10731911211021494>
- Li F., Bai X., & Wang Y. The Scale of Positive and Negative Experience (SPANE): Psychometric properties and normative data in a large Chinese Sample. *PLoS ONE*. 2013. № 4. e61137. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0061137>
- Linton M., Dieppe P., & Medina-Lara A. Review of 99 self-report measures for assessing well-being in adults: Exploring dimensions of well-being and developments overtime. *BMJ Open*. 2016. № 7. [e010641]. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2015-010641>
- Maddux J. E. Subjective well-being and life satisfaction: An introduction to conceptions, theories, and measures. In J. E. Maddux (Ed.), *Subjective well-being and life satisfaction* (pp. 3-31). New York, NY : Routledge/Taylor & Francis Group, 2018.
- Rahm T., Heise, E., & Schuldt M. Measuring the frequency of emotions – validation of the Scale of Positive and Negative Experience (SPANE) in Germany. *PLoS ONE*. 2017. № 2. e0171288. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0171288>
- Ryff C., & Keyes C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. № 69. P. 719-727. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>

- Scheier M. F., Carver C. S., & Bridges, M. W. Distinguishing optimism from neuroticism: A reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1994. № 67. P. 1063-1078. <https://doi.org/1.1037/0022-3514.67.6.1063>
- Schumacker R. E., Lomax R. G. *A beginner's guide to structural equation modeling*. (4rd. ed.). New York, NY: Routledge, 2016. 394 p.
- Singh K., Junnarkar M., & Jaswal S. Validating the Flourishing Scale and the Scale of Positive and Negative Experience in India. *Mental Health, Religion & Culture*. 2016. № 8. P. 943-954. <https://doi.org/10.1080/13674676.2016.1229289>
- Vandenberg R. J., & Lance C. E. A review and synthesis of the measurement invariance literature: Suggestions, practices, and recommendations for organizational research. *Organizational Research Methods*. 2000. № 1. P. 4-69. <https://doi.org/10.1177/109442810031002>
- Watson D., Clark L. A., & Tellegen A. Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1988. № 6. P. 1063-1070. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.54.6.1063>

Стаття надійшла до редакції 27.10.2021

Стаття рекомендована до друку 12.12.2021

V. OLEFIR (Valeriy Olefir)

Doctor of Sciences (Psychology), Head of the Department of General Psychology, Faculty of Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University

6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

V. BOSNIUK (Valeriy Bosniuk)

Philosophy Doctor (Psychology), Associate Professor, associate professor of the Department of Psychology of Activities in Special Conditions, National University of Civil Defence of Ukraine

94 Chernyshevska Str., Kharkiv, 61023, Ukraine

K. MALOFEIKINA (Kateryna Malofeikina)

graduate student of the Department of General Psychology

V. N. Karazin Kharkiv National University

6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

VALIDATION AND MEASUREMENT INVARIANCE OF THE UKRAINIAN VERSION OF THE SCALE OF POSITIVE AND NEGATIVE EXPERIENCES (SPANÉ)

Psychological well-being is determined from different positions in positive psychology, one of which is the concept of subjective well-being as a three-factor construct – global satisfaction with life, positive affect and negative affect. In this crossover study, the Ukrainian version of the Scale of Positive and Negative Experiences (SPANÉ) has been adapted Ukrainian population and validated as an improved diagnostic tool for emotional component of subjective well-being. The sample consisted of 458 Ukrainians aged from 18 to 55 years ($Md = 19$; 42,4% were men). The questionnaire has been translated using forward-backward method. Confirmatory factor analysis has been performed to estimate factorial structure of the questionnaire, reliability and measurement invariance. It has confirmed that a two-factor model in which a positive affect (SPANÉ-P) and a negative affect (SPANÉ-N) have a moderate negative correlation ($r = -0,594$) fits empirical data better than one-factor model, model with two uncorrelated factors and bifactor model. The composite reliability is 0,909 for SPANÉ-P and 0,861 for SPANÉ-N. The convergent validity has been determined by the average variance extracted index, which is 0,630 for SPANÉ-P and 0,533 for SPANÉ-N. Discriminatory validity, determined by the Furnell's and Larker method and the Heterotrait-monotrait (HTMT) ratio of correlation, is satisfactory for both SPANÉ subscales. The measurement invariance for gender and age (early maturity and middle-aged) has been estimated. Measurement strong invariance has been confirmed that allows us to compare mean values of latent constructs across these groups. It has been found that women reports higher levels of negative affect than men. The results of the study showed that the Ukrainian version of the Scale of Positive and Negative Experiences (SPANÉ) has acceptable psychometric properties, shows measurement invariance for age and gender and can be used as effective tool for studying affective well-being of Ukrainians.

Key words: scale of positive and negative experiences, multi-group confirmatory factor analysis, invariance of measurements, psychometric properties.

References

- Brown, T. A. (2014). *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research*. New York, NY: Guilford Publications.
- Busseri, M. A. (2018). Examining the structure of subjective well-being through meta-analysis of the associations among positive affect, negative affect, and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 122, 68-71. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.10.003>
- Chen, F. F. (2007). Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. *Structural Equation Modeling*, 14(3), 464-504. <https://doi.org/10.1080/10705510701301834>
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95(3), 542-575. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.95.3.542>
- Diener, E. D., Emmons, R. A., Larsen, R. J., Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71-75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Diener, E., Oishi, S., & Tay, L. (2018). Advances in subjective well-being research. *Nature human behaviour*, 2(4), 253-260. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0307-6>
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D.-w., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 97(2), 143-156. <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9493-y>

- Espejo, B., Checa, I., Perales-Puchalt, J. & Lison, J. F. (2020). Validation and measurement invariance of the Scale of Positive and Negative Experience (SPANE) in a Spanish general sample. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(22), 8359. <https://doi.org/10.3390/ijerph17228359>
- Flora, D. B. (2020). Your coefficient alpha is probably wrong, but which coefficient omega is right? A tutorial on using R to obtain better reliability estimates. *Advances in Methods and Practices in Psychological Science*, 3(4), 484–501. <https://doi.org/10.1177/2515245920951747>
- Hair, J., Hult, T., Ringle, C., & Sarstedt, M. (2016). *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Henseler, J., Ringle, C. M., Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*. 43, 115–135. <https://doi.org/10.1007/s11747-014-0403-8>
- Jovanović, V. (2015). Beyond the PANAS: Incremental validity of the Scale of Positive and Negative Experience (SPANE) in relation to well-being. *Personality and Individual Differences*, 86, 487–491. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.07.015>
- Jovanović, V., Joshanloo, M., Martín-Carbonell, M., Caudek, C., Espejo, B., Checa, I., Krasko, J., Kyriazos, T., Piotrowski, J., Rice, S., Junça Silva, A., Singh, K., Sumi, K., Tong, K. K., Yıldırım, M., & Žemojtel-Piotrowska, M. (2021). Measurement Invariance of the Scale of Positive and Negative Experience Across 13 Countries. *Assessment*, 10731911211021494. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/10731911211021494>
- Jovanović, V., Lazić, M., Gavrilov-Jerković, V., & Molenaar, D. (2020). The Scale of Positive and Negative Experience (SPANE): Evaluation of measurement invariance and convergent and discriminant validity. *European Journal of Psychological Assessment*. 2020. № 4. P. 694–704. <https://doi.org/10.1027/1015-5759/a000540>
- Klimanska, M. B., Haletska, I. I. (2020). Psychometric characteristics of the questionnaire on positive and negative affects (OPANA), based on the PANAS scales. *Psychological journal*, 6(4). 119-132. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4.10>
- Li, F., Bai, X., & Wang, Y. (2013). The Scale of Positive and Negative Experience (SPANE): Psychometric properties and normative data in a large Chinese Sample. *PLoS ONE*, 8(4), e61137. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0061137>
- Linton, M., Dieppe, P., & Medina-Lara, A. (2016). Review of 99 self-report measures for assessing well-being in adults: Exploring dimensions of well-being and developments overtime. *BMJ Open*, 6(7), [e010641]. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2015-010641>
- Maddux, J. E. (2018). Subjective well-being and life satisfaction: An introduction to conceptions, theories, and measures. In J. E. Maddux (Ed.), *Subjective well-being and life satisfaction* (pp. 3–31). Routledge/Taylor & Francis Group.
- Olefir, V. O. (2015). Intellectual-personality potential of self-regulation of the subject of activity [Monograph]. Kharkiv: UIPA. [In Ukraine]
- Rahm, T., Heise, E., & Schuldt, M. (2017). Measuring the frequency of emotions – validation of the Scale of Positive and Negative Experience (SPANE) in Germany. *PLoS ONE*, 12(2), e0171288. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0171288>
- Ryff, C., & Keyes, C. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719–727. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>
- Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). Distinguishing optimism from neuroticism: A reevaluation of the Life Orientation Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1063–1078. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.6.1063>
- Schumacker, R. E., Lomax, R. G. (2016). *A beginner's guide to structural equation modeling*. (4rd. ed.). New York, NY: Routledge.
- Singh, K., Junnarkar, M., & Jaswal, S. (2016). Validating the Flourishing Scale and the Scale of Positive and Negative Experience in India. *Mental Health, Religion & Culture*, 19(8), 943–954. <https://doi.org/10.1080/13674676.2016.1229289>
- Vandenberg, R. J., & Lance, C. E. (2000). A review and synthesis of the measurement invariance literature: Suggestions, practices, and recommendations for organizational research. *Organizational Research Methods*, 3(1), 4–69. <https://doi.org/10.1177/109442810031002>
- Watson, D., Clark, L. A., & Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(6), 1063–1070. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.54.6.1063>

The article was received by the editors 27.10.2021

The article is recommended for printing 12.12.2021

ДОДАТОК

Інструкція: Цей опитувальник складається з переліку прикметників, які описують різні почуття і емоції. Прочитайте кожен прикметник і відзначте поруч з ним, в якій мірі Ви відчували себе так протягом останніх 4 тижнів. Використовуйте наступні варіанти відповідей:

1	2	3	4	5
Дуже рідко або ніколи	Рідко	Іноді	Часто	Дуже часто або завжди
1. ____ позитивно		7. ____ щасливим(ою)		
2. ____ негативно		8. ____ засмученим(ою)		
3. ____ добре		9. ____ наляканим(ою)		
4. ____ погано		10. ____ радісним(ою)		
5. ____ присмно		11. ____ роздратованим(ою)		
6. ____ неприємно		12. ____ задоволеним(ою)		

Позитивні переживання (SPANE-P): сума балів за пунктами 1, 3, 5, 7, 10, 12.

Негативні переживання (SPANE-N): сума балів за пунктами 2, 4, 6, 8, 9, 11.

Баланс афектів (SPANE-B): різниця позитивних переживань від негативних.

КОГНІТИВНА ПСИХОЛОГІЯ

DOI 10.26565/2225-7756-2021-71-05
УДК 159.953.2:159.942.5

О. А. НЕВОЄННА (Олена Анатоліївна Невоенна)

к. психол. н., доцент,

доцент кафедри загальної психології

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

<https://orcid.org/0000-0002-7578-9902>

E-mail: onevoenna@karazin.ua

Н. С. ЯРОШ (Ніна Сергіївна Ярош)

к. психол. н., доцент кафедри прикладної психології

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи, 6, Харків, Україна, 61022

<https://orcid.org/0000-0001-5863-7600>

E-mail: ninayarosh88@gmail.com

ЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОЇ ПАМ'ЯТІ (СПОГАДІВ) ТА ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ МОЛОДІ

У статті досліджується феномен емоційної пам'яті особистості, що розуміється як пам'ять на емоційні стани, що мали місце в минулому. Встановлено значущий зв'язок між емоційною пам'яттю та захисними механізмами у молоді, при цьому захисні механізми опрацьовують спогади як далекого, так і недавнього минулого у зворотній пропорційності. Зазначається, що «присмні» за змістом, сильно емоційно забарвлені події далекого минулого у молоді відтворюються пропорційно у зворотному напрямку з такими захисними механізмами як «ресресія», «заперечення», «проекція», робота цих захисних механізмів, але децю по-різному, спрямована на усунення подій, здатних яким-небудь чином порушити або пошкодити роботу психіки. Визначено, що у молодих людей спогади, що віднесені за змістом до групи «нові», як давні так і недавні, пов'язані з захисними механізмами «витіснення» та «раціоналізація». Автори вказують, що завдяки «витісненню» поєднується «нова» інформація одразу з уже існуючою або витісняє її, якщо вона становить загрозу психіці індивіда.

Ключові слова: емоційна пам'ять, захисні механізми, емоційні події, переживання, молодь.

Як цитувати: Невоенна О., Ярош, Н. (2021). Зв'язок емоційної пам'яті (спогадів) та захисних механізмів молоді. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія»*, (71), 43-49. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-05>

In cites: Nevoenna, O., Yarosh, N. (2021). The relationship between emotional memory (memories) and protective mechanisms of young people. *Visnyk of V.N. Karazin Khar'kov National University. Series "Psychology"*, (71), 43-49. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-05>

Постановка проблеми. Незважаючи на відносно ретельну опрацьованість проблеми пам'яті в порівнянні з іншими психологічними проблемами, вона продовжує широко досліджуватися в психології, і ця проблематика ще далеко не вичерпана. Багато питань в умовах сьогодення залишаються спірними й актуальними й вимагають подальшого вивчення. Так, невирішеною і мало досліджуваною є проблема взаємозв'язку емоційної пам'яті і захисних механізмів особистості.

Емоційна пам'ять визначається як пам'ять на почуття, переживання особистості. Почуття, пережиті людиною і збережені в пам'яті, можуть спонукати до дії або, навпаки, утримувати її від їх виконання. Вторинні почуття завжди відрізняються від первинних, так як з часом змінюється їх сила, зміст і характер. Емоції забезпечують міцність

запам'ятовування, тому інформація, що викликає емоційні переживання, запам'ятовується легше і на довгий період. Також, емоції завжди сигналізують про те, як задовольняються наші потреби й інтереси, як здійснюються наші відносини з навколишнім світом. Емоційна пам'ять має індивідуальний характер і повністю пов'язана з індивідуальними характеристиками особистості. Однією з яких є індивідуальний набір домінуючих захисних механізмів особистості, що слугує фільтром, завдяки якому особистість може перешкоджати актуалізації емоції або, принаймні, змінити її.

Пам'ять виконує когнітивні та продуктивні функції у структурі діяльності (С. Бочарова, 2007). Вона не тільки фіксує образи об'єктів, умов і обставин діяльності людини, тих станів, в яких вона перебувала в процесі діяльності, але й має

властивість реконструювати зі своїх змістів нові патерни активності завдяки зв'язкам з перцептивною, розумовою, моторною та емоційно-мотиваційною підсистемами особистості.

Актуалізується питання дослідження зв'язку емоційної пам'яті та захисних механізмів особистості. Важливим постає розуміння які емоції та почуття, збережені в пам'яті особистості, пов'язуються з певними стрес-захисними патернами поведінки. Відзначимо також, що психологічний захист є системою регуляторних механізмів, які спрямовані на усунення або зведення до мінімуму негативних, що травмують особистість, переживань, пов'язаних із внутрішніми конфліктами, станами тривоги та дискомфорту. Таким чином, психологічний захист можна розглядати як феномен, що інтегрується у мнемічний досвід особистості, та може бути тісно пов'язаним саме з пам'яттю емоцій, почуттів, переживань.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

М. Кузнецов (2010) запропонував структурно-функціональну модель емоційної пам'яті, що відображає її місце, та функції у мнемічній системі особистості. О. Лактіонов зазначає, що події людського життя, що мають власне емоційний заряд виступають психологічними одиницями структурно-динамічної організації мнемічного досвіду особистості. Фіксуючись у пам'яті, вони прив'язуються до певного моменту на осі часу і символізують певний досягнутий результат життєдіяльності. О. Лактіонов відстоював суб'єктивне у розумінні людини, розглядав індивідуальний досвід як місце та спосіб розгортання особистісних структур. Індивідуальний досвід (а разом із ним і мнемічний) у цій концепції є центральним поняттям у структурі особистості і у масштабі всієї життєдіяльності.

Варто зазначити, що емоційна пам'ять рідко зустрічається у психологічних наукових розвідках як окремий предмет дослідження, що також

зазначає у своїй дисертаційній роботі М. Кузнецов. Частіш за все емоційна пам'ять є інтегрованою у комплексні дослідження пам'яті в цілому. Проте, не варто нівелювати наявні дослідження емоційної пам'яті, виконані О. Невоєнною, які актуалізують емоційну пам'ять як предмет наукових доробок в контексті дослідження особливостей емоційної пам'яті у представників різних поколінь (О. Невоєнна, 2011).

Більшість сучасних досліджень проблеми емоційної пам'яті пов'язані із питанням її розвитку у дітей шкільного та підліткового віку (О. Прядко, 2021; Ю. Кухарик, 2021). Окрім онтогенетичних питань вивчення емоційної пам'яті наявними є дослідження останніх років, що присвячені вивченню емоційної пам'яті як культурно-історичного феномену (М. Мусійчук, & М. Кулашева, 2020). Сучасні зарубіжні наукові доробки, присвячені вивченню емоційної пам'яті, сфокусовані на психофізіологічних аспектах означеного психологічного феномену (С. Hsu, L. Ney, C. Honan, & K. Felmingham, 2021). Крім того, великий відсоток досліджень присвячено вивченню емоційної пам'яті в контексті нейропсихології та нейробиології. D. Denis, & S. Kim (2021) визначають нейрофізіологічні особливості формування емоційної пам'яті після стресу в особистості.

Метою даного дослідження є вивчення взаємозв'язку між емоційною пам'яттю і захисними механізмами особистості у студентів.

Результати дослідження

У дослідженні взяло участь 76 студентів механіко-математичного, соціологічного, історичного факультетів ХНУ імені В. Н. Каразіна денної та заочної форми навчання, а також молоді люди, що вже працюють. До групи опитуваних входили молоді люди віком від 20 до 30 років.

Для вивчення особливостей емоційної пам'яті застосовано методику «Аналіз спогадів про життєві події» П. Блонського, результати дослідження представлено у таблиці 1.

Таблиця 1. Результати дослідження особливостей емоційної пам'яті за методикою П. Блонського

Види спогадів	Недавні спогади (близьке минуле)		Давні спогади (давнє минуле)	
	Кількість спогадів	%	Кількість спогадів	%
«приємні»	210	50	206	48
«неприємні»	98	24	108	25
«нові»	92	22	86	20
«інші»	16	4	26	6

Виходячи з даних наведених у таблиці (див. табл.1) відносно спогадів про події недавнього минулого в групі досліджуваних молодих осіб ми бачимо, що вони перш-за все згадують приємні за змістом події (50% від загальної кількості подій).

Серед них більш всього спогадів, що стосуються міжособистісних відносин (одруження; початок спільного життя з коханим; народження; відновлення зв'язків з другом), спогадів, що пов'язані з кар'єрою (успіх на роботі; підвищення;

виплатив позику) та спогади, що пов'язані з відпочинком та розвагами (подорож на море з коханою людиною; відпочинок за кордоном; катання на лижах; прогулянка пароплавом).

Неприємні недавні спогади склали 24% від загальної кількості подій. До таких спогадів досліджувані віднесли індивідуально-особисті спогади (хвороби; травми; операції рідних), соціальні, міжособистісні спогади (зради; вимушені пересування; сварки з рідними).

З невеликою різницею досліджувані згадували спогади, що за змістом віднесені до групи «нові» (22% від загальної кількості подій). Серед них більшою мірою склали індивідуально-особисті спогади (колаж бажань; участь у фотосесії; поява нової домашньої тварини) та спогадів, що пов'язані з кар'єрою (вступ на 2 вищу; офіційне влаштування на роботу, перший запис в трудовій книжці; підвищення, освоєння нових навичок в роботі).

Відносно подій, що згадують досліджувані про далеке минуле, то можна спостерігати, що кількість та відсоткова частина спогадів така ж, яка була отримана відносно недавніх спогадів. Але за змістом вони різняться, що є наслідком віку, а саме дитинства.

Так приємні давні події склали 48% від загальної кількості подій. Серед них більшою мірою відтворені соціальні, міжособистісні спогади, які пов'язані з відпочинком (поїздка в інше місто; подорож на море з рідними; екскурсія з однокласниками) та індивідуально-особисті спогади (народження рідних; перші побачення; освоєння нових навичок, умінь).

Неприємні давні події склали 25% від загальної кількості подій. Основна частина цих подій складається з індивідуально-особистісних спогадів (втрати домашніх тварин; травми; емоційні розлади) та соціальних, міжособистісних спогадів (сварки; бійки; скривдження; образи; сварки серед рідних).

Та давні події, що віднесені за змістом до групи «нові», склали 20% від загальної кількості подій. Серед них більшою мірою склали спогади пов'язані з початком навчанням й матеріального характеру (придбання; початок навчання; враження від першого досвіду; приємні несподіванки, подарунки) та індивідуально-особисті спогади (перший поцілунок; поява домашньої тварини).

Згідно з отриманими результатами, варто зазначити, що досліджувані в значно більший мірі відтворюють позитивно забарвлені спогади, менше – негативно забарвлені і з мінімальним показником – нейтральні спогади. Можливо це пов'язано з тим, що інформація, що відкладається в пам'яті, про події як би маркірується емоціями, і від того, яке емоційне забарвлення отримала ця подія, залежать особливості зберігання його в

пам'яті. Тому неприємні епізоди, проходячи фільтр захисних механізмів, мають тенденцію швидко забуватися, видозмінюватися, перетворюватися, а можуть і зовсім «зникнути», але щасливі хвилини зберігаються роками.

З чотирьох груп спогадів найбільше всього досліджувані згадували та відтворювали саме приємні та неприємні за змістом спогади, тому що емоційно забарвлені події краще зберігаються й відтворюються. Адаже емоційна пам'ять характеризується тим, що емоційно забарвлені події легко відтворюються, але вже без переживання емоції, хоча з деяким афективним відбитком.

Не менш важливим є те, що за допомогою деяких неприємних спогадів людина отримує досвід, з якого робить висновки й знає, як уникнути негативних відчуттів, знає, якими можуть бути наслідки або які можливо очікувати результати в подібних чи таких саме ситуаціях.

Отже, досліджувані властиво більшою мірою згадувати за змістом приємні та емоційно позитивно забарвлені спогади. Це пов'язано з тим, що приємні спогади зберігаються й відтворюються краще неприємних за допомогою витіснення з пам'яті всього, що викликає обтяжливі відчуття. Неприємні та «нові» події згадуються значно в меншій кількості, при чому неприємних за емоційною насиченістю подій відтворюється більше. Молоді люди згадують відносно змісту усіх подій більшою мірою такі, які носять індивідуально-особистісний та міжособистісний характер.

Для визначення особливостей захисних механізмів у молоді застосовано методику «Індекс життєвого стилю» (Плутчик-Келерман-Конте), яка визначає 8 базових захистів, що тісно пов'язані з базальними емоціями психоеволюційної теорії. До основних, домінуючих захисних механізмів у молоді відносяться «раціоналізація» (17% вибірки) та «проекція» (16% вибірки). Захисний механізм «раціоналізація» у молоді проявляється в тому, що досліджувані властиво долати переживання, викликані неприємною або суб'єктивно несприйнятливою ситуацією за допомогою логічних установок, пояснень і маніпуляцій, навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного. «Проекція» як захисний механізм відображується в тому, що досліджувані властиво прагнуть приписувати іншим людям неусвідомлені й неприйнятні для особи почуття і думки. Таким чином випробувані локалізуються зовні і стають як би вторинними.

Випробувані з захисними механізмами «компенсація» (13% вибірки) властиво знаходити заміну реального або уявного недоліку, дефекту нестерпного почуття іншою характеристикою,

найчастіше за допомогою фантазування або привласнення собі властивостей, достоїнств, цінностей, поведінкових характеристик іншої особи. При домінуванні такого захисного механізму як «регресія» (13% вибірки) особа у своїх поведінкових реакціях прагне уникнути тривоги шляхом переходу на більш ранні стадії розвитку лібідо. Випробувані із домінуючим захисним механізмом «заперечення» (12% вибірки) схильні заперечувати деякі фруструючі, що викликають тривогу обставини, або який-небудь внутрішній імпульс, аспектів зовнішньої реальності, які, будучи очевидними для оточення, проте не приймаються, не визнаються самою особою. У випробуваних із домінуючим захисним механізмом «витіснення» (11% вибірки) психотравмуючі обставини або небажана інформація дійсно витісняються зі свідомості людини, хоча зовні це може виглядати як активна протидія спогадам і самоаналізу.

Такі захисні механізми як «заміщення» (9% вибірки) й «гіперкомпенсація» (8% вибірки) отримали мінімальний відсотковий показник в порівнянні з іншими, вони не є домінуючими серед випробуваних. Випробувані не схильні до розрядки пригнічених емоцій, як правило, ворожості, гніву, які спрямовуються на об'єкти, що представляють меншу небезпеку або доступніші, ніж ті, що викликали негативні емоції і почуття, як це властиво людям із домінуючим захисним механізмом «заміщення». А для освоєння такого захисного механізму, як «гіперкомпенсація» у досліджуваних ще недостатньо досвіду, який належить мати при використанні такого механізму.

Для виявлення кореляційного зв'язку між захисними механізмами та давніми й недавніми спогадами досліджуваних був використаний коефіцієнт кореляції Пірсона (див. табл. 2).

Таблиця 2. Результати кореляційного аналізу захисних механізмів та спогадів досліджуваних

Шкали методики дослідження захисних механізмів «Індекс життєвого стилю» Плутчик-Келерман-Конте	Шкали методики дослідження особливостей емоційної пам'яті П. Блонського							
	Недавні приємні спогади	Недавні неприємні спогади	Недавні «нові» спогади	Недавні «інші» спогади	Давні приємні спогади	Давні неприємні спогади	Давні «нові» спогади	Давні «інші» спогади
«Витіснення»	-	-0,478**	-0,343**	-	-	-0,362**	-0,263*	-
«Регресія»	-	-	-	-	-0,316**	-	-	-
«Заміщення»	-	-	-	-	-0,241*	-	-	-
«Заперечення»	-	-	-	-	-0,314**	-0,491**	-	-
«Проекція»	-	-	-	-	-0,391**	-	-	-
«Компенсація»	-	-	-	-	-0,249*	-	-	-
«Гіперкомпенсація»	-0,244*	-	-	-	-0,237*	-	-	-
«Раціоналізація»	-	-0,365**	-0,277*	-0,235*	-	-	-0,294*	-0,232*

Примітка. * $r \leq 0,01$; ** $r \leq 0,05$

Виявлено значущий кореляційний зв'язок між емоційною пам'яттю та захисними механізмами у молоді. Варто зазначити, що усі значущі кореляційні зв'язки показників емоційної пам'яті та захисних механізмів, є негативними. Тобто, вираженість застосування певних захисних механізмів особистості певним чином корелює із зниженням частоти емоційних спогадів у досліджуваній вибірці осіб. Приємні за змістом події далекого минулого мають зворотній зв'язок з такими захисними механізмами, як «регресія» ($r = -0,316$ при $p \leq 0,05$), «заперечення» ($r = -0,314$ при $p \leq 0,05$), «проекція» ($r = -0,391$ при $p \leq 0,05$), що пояснюється тим, що робота захисних механізмів направлена на усунення подій здатних яким-небудь чином порушити або пошкодити роботу психіки. Тобто, в деякому плані приємні, сильно емоційно забарвлені події можуть розглядатися захисними механізмами як шкідливими по відношенню до

психіки. І таким чином, кількість відтворених позитивних спогадів зменшується.

При роботі захисного механізму «раціоналізація» ($r = -0,277$ при $p \leq 0,01$ (недавні події) та $r = -0,294$ при $p \leq 0,05$ (давні події) «нові» події можуть бути розглянуті як події з невизначеним емоційним забарвленням і порівняними з подіями, які вже відбувалися в житті людини. Завдяки цьому, несподівана реакція психіки на нову подію стає менш травмуючою, та в деяких випадках, навіть, нейтральною, за рахунок цього відтворюються досліджуваними менше. Що стосується категорії спогадів «інші», як давні ($r = -0,235$ при $p \leq 0,01$), так і недавні ($r = -0,232$ при $p \leq 0,01$), то за рахунок того, що ці події найменш емоційно забарвлені та в більшості випадків нейтральні, поєднуються у зворотній зв'язок із захисним механізмом «раціоналізація», відтворюються досліджуваними найменше. Тобто,

за рахунок своєї нейтральності вони найменше запам'ятовуються. У випробуваних з домінуючим захисним механізмом «витіснення» гірше відтворюються спогади, що віднесені за змістом до групи «нові», які характеризуються як несподіване, загадкове, що викликає явну емоційну реакцію, проте невизначеного знаку. Тому, вони або поєднують нову інформацію одразу з вже існуючою, або витісняють її, якщо вона становить загрозу психіці індивіда.

Досліджуючи зв'язок захисних механізмів із неприємними спогадами (давніми та недавніми), у особистості активізуються такі захисні механізми як «витіснення», «заперечення», «раціоналізація». Проте, варто відзначити, що механізми «витіснення» ($r = -0,478$ при $p \leq 0,05$) та «раціоналізація» ($r = -0,362$ при $p \leq 0,05$) є характерними для неприємних спогадів особистості, що відбулись недавно у її житті. Тобто, особистість або невмотивовано забуває неприємно забарвлені емоційно події, або ж намагається пояснити свої дії, що вже відбулися, і які були негативно сприйняті оточенням. Для давніх емоційно неприємних подій досліджувані не застосовують раціоналізацію, проте активізується «витіснення» ($r = -0,362$ при $p \leq 0,05$) та «заперечення» ($r = -0,491$ при $p \leq 0,05$). Тобто, давній негативний мнемічний досвід особистість намагається превентивно відгородити від себе, витісняючи та заперечуючи ті події, що містять емоційно-загрожуючу складову для її свідомості.

Аналізуючи загалом ті механізми, які «включаються» в обробку різного виду емоційних спогадів, окремої уваги вимагає глибшого вивчення механізму захисту «раціоналізація». Цей механізм має найбільшу кількість значущих кореляційних зв'язків із спогадами досліджуваних, і варто відмітити, що найчастіше використовується як ведучий тип захисного реагування у вибірці досліджуваних. Крім того, цікавим є той факт, що більшість отриманих кореляційних зв'язків захисних механізмів поєднуються із давніми емоційно приємними спогадами та переживаннями, що потребує подальшого теоретико-емпіричного вивчення.

Отже, в результаті дослідження зв'язку емоційної пам'яті та захисних механізмів особистості можна дійти висновку, що емоційна пам'ять пов'язана із захисними механізмами, які у свою чергу, являють собою своєрідні фільтри, пропускаючи інформацію через себе: або блокуючи її, або спотворюючи такою, що вона втрачає свій спочатку загрозливий характер для людини. Розуміння мнемічного досвіду особистості дає можливість, таким чином, усвідомлювати стрес-захисну поведінку людини по

відношенню до різноманітних подій у її житті. Тобто, прагнучи позбавитися певних емоційних станів та переживань людина виробляє у себе захисні механізми; психологічний (психічний) захист «захищає» сферу свідомості від небажаних емоцій, що травмують особистість.

Висновки

У результаті дослідження встановлено, що молодим людям властиво більшою мірою згадувати приємні за змістом спогади індивідуально-особистісного та міжособистісного характеру. Виявлено, що домінуючими захисними механізмами у молоді є «раціоналізація» як властивість долати переживання, викликані неприємною або суб'єктивно неприйнятною ситуацією за допомогою логічних установок, пояснень, та «проекція» як прагнення приписувати іншим людям неусвідомлювані та неприйнятні почуття й думки.

Виявлено значущий кореляційний зв'язок між емоційною пам'яттю та захисними механізмами у молоді. Визначено, що усі значущі кореляційні зв'язки показників емоційної пам'яті та захисних механізмів, є негативними. Вираженість застосування певних захисних механізмів особистості певним чином корелює із зниженням частоти емоційних спогадів у досліджуваній вибірці осіб.

Приємні за змістом події далекого минулого мають зворотній зв'язок з такими захисними механізмами, як «регресія», «заперечення», «проекція», що пояснюється тим, що робота захисних механізмів направлена на усунення подій здатних яким-небудь чином порушити або пошкодити роботу психіки. Тобто, в деякому плані приємні, сильно емоційно забарвлені події можуть розглядатися захисними механізмами як шкідливими по відношенню до психіки. Розуміння мнемічного досвіду особистості дає можливість, таким чином, усвідомлювати стрес-захисну поведінку людини по відношенню до різноманітних подій у її житті.

Перспективами подальших досліджень є вивчення емоційної пам'яті на травмуючі події, травматичну пам'ять та особливості стрес-захисної поведінки людини, котра знаходиться в різних життєвих обставинах.

Список використаної літератури

- Бочарова С.П. Психологія і пам'ять. Теорія і практика для навчання і роботи. Харків: Гуманитарний центр, 2007. 384 с.
- Кузнецов М.А. Емоційна пам'ять людини. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Психологія»*, 2010. №913. С. 93-98. https://divovo.in.ua/pars_docs/refs/27/26366/26366.pdf.
- Кухарик Ю. А. Розвиток пам'яті в молодшому шкільному віці. *Концептуальні шляхи розвитку науки*

та освіти. матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 2021. С. 32-34. <http://lviv-forum.inf.ua/save/2021/29-30.04.2021/%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0%202.pdf>.

Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. 2-е изд. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. 366с.

<http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/3240/2/Koordinati.pdf>.

Мусійчук М. В., Кулашева М. В. Эмоциональная память, как культурно-исторический феномен. *Актуальные проблемы современной науки, техники и образования*. 2021. С. 433-443.

Невосна О.А. Вивчення особливостей пам'яті у представників різних соціальних груп. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Харків. 2008. Вип. 793. С. 316-320.

Невосна О.А. Порівняння емоційної пам'яті у представників різних поколінь. *Вісник Харківського*

національного університету імені В.Н. Каразіна. Харків. 2011. Вип. 985. С. 164-170. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgijrbis_64.exe?c21com=2&ci21dbn=ujrn&p21dbn=ujrn&image_file_download=1&image_file_name=pdf/vkhipc_2011_985_48_42.pdf.

Пряко О. М. Розвиток емоційної пам'яті у дітей молодшого шкільного віку на уроках музичного мистецтва. *Грааль науки*, 2021. №1. С. 399-402. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.19.02.2021.082>

Denis, D., Kim, S. Y., Kark, S. M., Daley, R. T., Kensinger, E. A., & Payne, J. D. Slow oscillation \square spindle coupling is negatively associated with emotional memory formation following stress. *European Journal of Neuroscience*. 2021. <https://doi.org/10.1111/ejn.15132>

Hsu, C. M. K., Ney, L. J., Honan, C., & Felmingham, K. L. Gonadal steroid hormones and emotional memory consolidation: A systematic review and meta-analysis. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 2021. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2021.09.010>

Стаття надійшла до редакції 26.10.2021

Стаття рекомендована до друку 07.12.2021

O. NEVOIENNA (Olena Nevoienna)

PhD (Candidate of Psychological Science), Associate Professor of the General Psychology Department V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

N. YAROSH (Nina Yarosh)

PhD (Candidate of Psychological Science), Associate Professor of the Applied Psychology Department V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv 6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL MEMORY (MEMORIES) AND PROTECTIVE MECHANISMS OF YOUNG PEOPLE

The article examines the phenomenon of emotional memory of a person, which is understood as the memory of emotional states that took place in the past. A significant link has been established between emotional memory and protective mechanisms in young people, with protective mechanisms processing memories of both the distant and recent past in inverse proportion. It is noted that the "pleasant" in content, strongly emotionally colored events of the distant past in young people are reproduced proportionately in the opposite direction with such protective mechanisms as "regression", "denial", "projection", the work of these protective mechanisms, but in different ways. aimed at eliminating events that could in any way disrupt or damage the work of the psyche. It has been determined that young people's memories, which are classified as "new" in terms of content, both old and recent, are related to the protective mechanisms of "displacement" and "rationalization". The authors point out that "displacement" combines "new" information immediately with existing or displaces it if it poses a threat to the individual's psyche.

Keywords: emotional memory, protective mechanisms, emotional events, experience, youth.

References

Bocharova, S.P. (2007) *Psychology and memory. Theory and practice for learning and work*. Khar'kov: Humanytarnyy tsentr.

Denis, D., Kim, S.Y., Kark, S.M., Daley, R.T., Kensinger, E.A., & Payne, J.D. (2021) Slow oscillation \square spindle coupling is negatively associated with emotional memory formation following stress. *European Journal of Neuroscience*. <https://doi.org/10.1111/ejn.15132>

Hsu, C.M.K., Ney, L.J., Honan, C., & Felmingham, K.L. (2021) Gonadal steroid hormones and emotional memory consolidation: A systematic review and meta-analysis. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2021.09.010>

Kukharyk, YU.A. (2021). Memory development in early school age. *Kontseptual'ni sblyakhy rozvytku nauky ta osvity: materialy III Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi*, 32-34. <http://lviv-forum.inf.ua/save/2021/29-30.04.2021/%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0%202.pdf>

Kuznyetsov, M.A. (2010) Emotional memory of a person. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'nogo universytetu imeni V.N. Karazina. Ser. «Psykhobohiyay»*, 913, 93-98. https://divovo.in.ua/pars_docs/refs/27/26366/26366.pdf

Laktionov, A.N. (2010). Individual experience coordinates. Khar'kov: KHNU imeni V.N.Karazina. <http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/3240/2/Koordinati.pdf>

Musiychuk, M.V. & Kulashova, M.V. (2021). Emotional memory as a cultural and historical phenomenon. *Aktual'nyye problemy sovremennoy nauki, tekhniki i obrazovaniya*. 433-443.

- Nevoynna, O.A. (2008). Studying the features of memory in representatives of different social groups. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'nogo universytetu imeni V.N. Karazhina*. 793. 316-320.
- Nevoynna, O.A. (2011) Comparison of emotional memory in different generations. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'nogo universytetu imeni V.N. Karazhina*. 985. 164-170. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgii_rbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhIPC_2011_985_48_42.pdf
- Pryadko, O.M. (2021). Development of emotional memory in children of primary school age in music lessons. *Hraal' nauky*. 399-402. <http://dx.doi.org/10.36074/grail-of-science.19.02.2021.082>

The article was received by the editors 26.10.2021

The article is recommended for printing 07.12.2021

ЕКОЛОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

DOI 10.26565/2225-7756-2021-71-06
УДК 159.9.019.4

І. В. КРЯЖ (Ірина Володимирівна Кряж)

д. психол. н., доцент,

професор кафедри прикладної психології

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи 6, м.Харків, 61162, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-9616-5891>

E-mail: ikryazh@karazin.ua

К. М. КОНЄВА (Карина Мушегівна Конєва)

студентка факультету психології

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

майдан Свободи 6, м.Харків, 61162, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-2436-7715>

E-mail: karinakoneva00@gmail.com

СОЦІАЛЬНІ УСТАНОВКИ ЯК ЧИННИКИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ТА ТУРЕЦЬКИХ СТУДЕНТІВ

Розглядається проблема соціально-психологічних і культурних чинників, що впливають на екологічну ідентичність. Наводяться результати крос-культурного дослідження зв'язку таких соціальних установок, як віра в справедливий світ, індивідуалізм-колективізм, віра в силу грошей, з екологічною ідентичністю в групах українських (94 особи) і турецьких (31 особа) студентів. Виявлені відмінності в екологічній ідентичності та соціальних установках студентів – представників української та турецької культур. Турецькі студенти відрізняються від українських студентів більш вираженою екологічною ідентичністю. При цьому в кожній культурній групі показники екологічної ідентичності у жінок вищі, ніж у чоловіків. Відмінності в екологічній ідентичності між турецькими та українськими жінками є більш вираженими, ніж між українськими та турецькими чоловіками. В цілому, саме стать і культурні відмінності є більш значущими предикторами екологічної ідентичності, ніж досліджувані соціальні установки. Українські студенти демонструють більш виражену прихильність до індивідуалістичної культури, вони характеризуються сильнішою, ніж у турецьких студентів, установкою на вертикальний індивідуалізм і слабшою вірою у справедливість світу для всіх. Найбільш тісно пов'язаними з екологічною ідентичністю студентів, незалежно від культурних впливів, є віра у справедливий світ для всіх та віра у силу грошей. Якщо віра у загальну справедливість підкріплює і підкріплюється екологічною ідентичністю, то віра в силу грошей протистоїть ідентифікації з екологічним світом. За даними вибірки в цілому була побудована регресійна модель, яка включає предиктори: культура, стать, віра у справедливість світу для всіх, віра в силу грошей та пояснює 34% загальної дисперсії екологічної ідентичності.

Ключові слова: соціальні установки, екологічна ідентичність, віра у справедливий світ, віра в силу грошей, вертикальний індивідуалізм.

Як цитувати: Кряж, І., Конєва, К. (2021). Соціальні установки як чинники екологічної ідентичності в українських та турецьких студентів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (71), 50-55.* <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-06>

In cites: Kryazh, I., Konieva, K. (2021). Social attitudes as the factors of environmental identity in ukrainian and turkish students. *Visnyk of V.N.Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology", (71), 50-55.* (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-06>

Постановка проблеми. Важливою складовою ідентичності особистості, поряд з особистісною персональною ідентичністю та системою соціальних ідентифікацій є екологічна (інвайронментальна) ідентичність. Як демонструють дослідження (Clayton, Koehn, & Grover, 2013; Кряж, Сінюгіна, 2015), екологічна ідентичність є важливим предиктором ставлення суб'єкта до антропогенних екологічних змін та готовності до екозбережувального способу життя. Це зумовлює актуальність вивчення культурних та

соціально-психологічних чинників, що впливають на екологічну ідентичність.

Обґрунтування проблеми. Основні теоретичні та практичні положення. Екологічна ідентичність ("ecological identity", "environmental identity", "ecological self") може бути розглянута як результат осмислення суб'єктом свого взаємозв'язку з природним світом (Clayton, 2003; Clayton, 2012), що включає як відчуття свого зв'язку з нелюдським природним оточенням, так і переконання в тому, що навколишнє середовище «важливе для нас і є

важливою частиною того, ким ми є» (Clayton, 2012, p.165). Відповідно до С. Клейтон, в екологічній (інвайронментальній) ідентичності поєднуються ідентифікація з природним світом та ідентифікація з представниками інвайронменталізму.

Формування та актуалізація екологічної ідентичності відбуваються у конкретному культурному контексті, під впливом з боку закріплених у культурі соціальних норм і уявлень. На індивідуальному рівні такі колективні уявлення відбиваються у соціальних установках особистості. Ця робота є продовженням дослідження соціальних установок як чинника ставлення до кліматичних змін (Кряж, Конєва, 2020) (виконувалось в рамках міжнародного дослідницького проекту, ініційованого С.К. Нартовою-Бочавер), а саме – в ній розглядається проблема зв'язку екологічної ідентичності з такими установками, як колективізм-індивідуалізм, віра у справедливий світ та віра в силу грошей у студентів, які є представниками двох різних культур – української та турецької.

Сенс звернення до установок індивідуалізму-колективізму (Triandis, & Gelfand, 1998) та установок щодо грошей як чинників екологічної ідентичності розкривається в контексті домінуючої соціальної парадигми, що спирається на установки індивідуалізму й конкуренції (вертикальний індивідуалізм), фетишизацію грошей і приватної власності, що закріплює протистояння людини природному світу (Kilbourne, & Polonsky, 2005). Як демонструють дослідження (Кряж, 2012; Кряж, 2013), віра в силу грошей є буфером для екологічної стурбованості та протистоїть переживанню зв'язку з природою.

Віра у справедливий світ як світоглядна установка має два виміри – віру у справедливість світу відносно себе та відносно інших (віра у загальну справедливість світу) – і спрямовує когнітивні процеси та переживання людини (Нартова-Бочавер, Астанина, 2014). Віра у загальну справедливість полегшує сприйняття світу як упорядкованого, більш зрозумілого, передбачуваного, що може сприяти більшій відкритості по відношенню до природного світу та переживанню своєї спільності з ним.

Дослідження демонструють, що віра у особистий справедливий світ і віра у загальну справедливість світу можуть виконувати різну роль в індивідуалістичних й колективістських культурах (за: (Нартова-Бочавер, Астанина, 2014)). Також безперечно, що установки колективізму-індивідуалізму значною мірою визначаються типом культури. Це підводить нас до питання про відмінності в екологічній ідентичності представників різних культур, з різними

екологічними умовами розвитку, різним історичним минулим, різним віросповіданням.

Метою даної роботи є аналіз віри у справедливий світ, віри в силу грошей, установок колективізму-індивідуалізму як предикторів екологічної ідентичності студентів – представників різних культур (української та турецької).

Результати емпіричного дослідження та їх обговорення

Вибірку дослідження склали 94 студенти (73% - жінки) – громадяни України, які навчаються у Харкові (Україна), й 31 студент (39% - жінки) – громадяни Туреччини, які навчаються у різних турецьких університетах, віком від 18 до 31 року (середній вік 20,2 в українській вибірці та 20,5 в турецькій). У групі українських студентів у відповідь на питання про релігію 48% назвали себе християнами, решта вказала на свою нерелігійність (крім однієї дівчини-ісламістки). У групі турецьких студентів 75% сповідують іслам, решта не вважає себе релігійними людьми.

Методи. У дослідженні було використано: англomовна шкала екологічної (інвайронментальної) ідентичності С. Клейтон та її російськомовна адаптація С.К. Нартової-Бочавер (альфа Кронбаха 0,92); англomовний опитувальник віри у справедливий світ К. Далберт та його російськомовна адаптація С.К. Нартової-Бочавер, з двома вимірами – віри у справедливий світ для себе ($\alpha=0,89$) та віри у справедливий світ взагалі ($\alpha=0,84$); англomовний опитувальник INDCOL Triandis H.C. & Gelfand M.J. та його російськомовна адаптація А. Є. Бушміної зі шкалами горизонтального індивідуалізму ($\alpha=0,77$), вертикального індивідуалізму ($\alpha=0,71$), горизонтального колективізму ($\alpha=0,73$) та вертикального колективізму ($\alpha=0,80$); російськомовна шкала віри в силу грошей І. Кряж, для якої було проведено процедуру подвійного перекладу (10 пунктів, $\alpha=0,88$).

Дослідження проводилося онлайн, за допомогою Гугл-форми, всі респонденти дали поінформовану згоду на обробку своїх даних. Українські студенти працювали з російськомовними методиками, турецькі студенти – з англomовними (програма підготовки всіх турецьких студентів, залучених до дослідження, включала дисципліни, що викладаються англійською мовою).

Для порівняльного аналізу даних, отриманих на представниках двох різних культур, було проведено двофакторний дисперсійний аналіз із незалежними змінними «культура» та «стать». Для аналізу зв'язків показників екологічної ідентичності із соціальними установками використовувався коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Множинний регресійний

аналіз (з покроковим включенням) було проведено для визначення найкращої моделі, яка пояснює, у межах проведеного дослідження, екологічну ідентичність.

Значущі відмінності, виявлені в результаті дисперсійного аналізу, представлені в табл.1. Найбільш вираженими є відмінності в екологічній ідентичності – турецькі студенти значно перевершують за цим показником українських

студентів. Також у турецьких студентів більшою мірою, ніж в українських, виражена віра у справедливий світ для всіх. Українські студенти демонструють більш виражені індивідуалістичні установки, і насамперед – установку на вертикальний індивідуалізм. При цьому не встановлено відмінностей у ставленні українських та турецьких студентів до колективізму та грошей як джерела сили та ресурсів.

Таблиця 1. Відмінності між українськими та турецькими студентами

Змінна	Країна		F	p
	Україна	Туреччина		
Екологічна ідентичність	77,8	88,8	26,5	0,000
Віра в справедливий світ для всіх	20,5	23,0	8,38	0,004
Вертикальний індивідуалізм	5,1	4,5	12,7	0,000
Горизонтальний індивідуалізм	5,2	4,9	3,64	0,06

Кореляційний аналіз (табл.2) показав, що в обох групах екологічна ідентичність значимо пов'язана з вірою в силу грошей і вірою у справедливий світ для всіх, при тому, що віра в силу грошей протистоїть екологічній ідентичності (негативний зв'язок), тоді як віра в справедливий світ для всіх позитивно корелює з екологічною ідентичністю. Інші значущі

кореляції простежуються лише в одній з груп. Так, в українській групі екологічна ідентичність позитивно пов'язана з вірою у справедливий світ для себе, з вертикальним та горизонтальним колективізмом (усі зв'язки слабкі). У турецькій групі екологічна ідентичність негативно корелює із вертикальним індивідуалізмом.

Таблиця 2. Матриця інтеркореляцій (нижня ліва частина – турецькі студенти, верхня права частина – українські студенти, показані лише кореляції, значущі при $p < 0,05$)

Змінні		Українські студенти							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Турецькі студенти	1. Екологічна ідентичність	1	-0,26	0,29	0,28	0,26	0,21		
	2. Віра в силу грошей	-0,41	1	-0,31					
	3. Справедливий світ для себе			1	0,32	0,24	0,32		0,24
	4. Справедливий світ для всіх	0,49			1	0,26	0,23		
	5. Вертикальний колективізм					1	0,35		
	6. Горизонтальний колективізм					0,58	1		
	7. Вертикальний індивідуалізм	-0,47	0,53			0,58		1	0,54
	8. Горизонтальний індивідуалізм					0,56	0,47	0,65	1

Враховуючи невисокі показники кореляції екологічної ідентичності з соціальними установками при сильніших кореляціях між самими соціальними установками, можна припустити, що деякі з соціальних установок виступають у ролі медіаторів між екологічною ідентичністю та іншими соціальними установками. Для того, щоб виявити найбільш стійкі зв'язки екологічної ідентичності з соціальними установками, що досліджуються, був застосований множинний регресійний аналіз. Регресійний аналіз проводився у три етапи: окремо для кожної групи (в якості предикторів розглядалися стать та соціальні установки) й для вибірки в цілому (предиктори – культура, стать і соціальні установки).

Найкращі регресійні моделі в кожній з двох груп включали три предиктори: віру у справедливий світ для всіх зі знаком «плюс»), віру в силу грошей (зі

знаком «мінус») та стать, які пояснювали 67% загальної дисперсії екологічної ідентичності у групі турецьких студентів ($F(3,26)=21,02$, $p < 0,0001$) та лише 13% – у групі українських студентів ($F(3,89)=5,75$, $p=0,001$).

В підсумковій регресійній моделі, побудованій для вибірки загалом, найпотужнішими предикторами екологічної ідентичності виявилися стать, причому вищі показники екологічної ідентичності простежуються у жінок, і культурні відмінності, з вищими показниками у турецьких студентів. При цьому спостерігається тенденція до більш вираженої залежності екологічної ідентичності від культурних відмінностей у жінок: предиктор «стать x культура» був значимий при рівні $p = 0,06$ ($t = -1,87$). Інакше кажучи, розрив у показниках екологічної ідентичності українських та турецьких студентів був значимим у групі студенток-

жінок та слабо виражений у групі студентів-чоловіків (рис.). Двох факторний дисперсійний аналіз, що враховував стать та країну, підтвердив значущість розбіжностей за показником екологічної ідентичності між чоловіками та жінками ($p=0,000001$), українськими та турецькими студентами ($p<0,000001$), а також між українськими

та турецькими жінками ($p=0,00002$ за тестом Шеффе), українськими жінками та чоловіками ($p=0,05$ за тестом Шеффе), турецькими жінками та чоловіками ($p=0,0004$ за тестом Шеффе). Коректність використання дисперсійного аналізу була підтверджена Levene's Test на гомогенність дисперсій у групах, що порівнювалися.

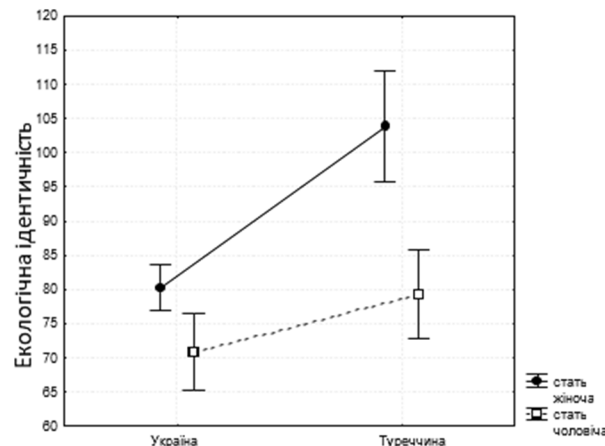

Рисунок. Вираженість екологічної ідентичності в українських (ліворуч) та турецьких студентів – жінок (безперервна лінія) та чоловіків (пунктир)

Більш слабкими предикторами в моделі були віра у справедливий світ для всіх, яка «консолідується» з екологічною ідентичністю, і віра в силу грошей, що послаблює екологічну ідентичність. Така модель з п'ятьма предикторами пояснювала 34% загальної дисперсії екологічної ідентичності ($F(4,120)=16,5$, $p<0,0001$).

Звернення до регресійних моделей зазвичай передбачає припущення про причинно-наслідкові зв'язки. У нашому випадку таке припущення буде правомірним щодо залежності екологічної ідентичності від культурних особливостей та від статевих відмінностей, вплив яких також значною мірою пов'язаний із культурою, з гендерними стереотипами. Звичайно, слід мати на увазі і нечисленність досліджуваної нами групи турецьких студентів, і нерівномірність розподілу респондентів за статтю та віком в обох групах (хоча вплив останньої ми прагнули врахувати під час статистичного аналізу). Але отримані результати загалом узгоджуються з іншими дослідженнями, що вказують на роль ісламської етики у підтримці проекологічних уявлень (Adaman, Gökçen, & Zenginobuz, 2003; Clayton, Kilinç, 2013a; Kilinç, 2013; Sarigollu, 2009).

Ми б хотіли звернути увагу на значно більш виражені, порівняно з українською групою, відмінності в екологічній ідентичності між чоловіками та жінками в турецькій групі. Це може пояснюватися традиційними уявленнями про зберігаючу та стабілізуючу роль жінок, а також їх більшою прихильністю до місця в межах традиційної культури.

Проте, враховуючи нечисленність турецької вибірки, встановлені відмінності вимагають перевірки в подальших дослідженнях. Необхідно наголосити, що саме нечисленність турецької вибірки є основним обмеженням описаного дослідження, що слід брати до уваги при зверненні до отриманих результатів.

Той факт, що віра у справедливість світу для всіх і віра в силу грошей є значущими предикторами екологічної ідентичності, не означає односпрямованих причинно-наслідкових відносин. Коректнішим, на наш погляд, говорити про взаємозв'язки та взаємовпливи, зумовлені, в тому числі, й культурними впливами. Залучення до природного світу, розуміння взаємозв'язку суцього, посилюючи ідентифікацію з природним оточенням, одночасно може сприяти вірі в загальну справедливість. Зі свого боку, віра у справедливість світу, спонукаючи людину чинити справедливо по відношенню до інших, може бути одним із факторів, що зміцнюють суб'єктивний зв'язок із природою. Віра ж у несправедливість світу може, навпаки, супроводжуватися відстороненням від природного світу як споконвічно несправедливого. Так само і віра в силу грошей може слабшати під впливом розуміння свого зв'язку та залежності від екологічного світу і, навпаки, ціннісна орієнтація на гроші протистоятиме прийняттю внутрішньої цінності природи.

Висновки та перспективи дослідження

Виявлено відмінності в екологічній ідентичності та соціальних установках студентів – представників української та турецької культур. Турецькі студенти відрізняються від українських студентів більш

вираженою екологічною ідентичністю. При цьому в рамках кожної культурної групи показники екологічної ідентичності у студенток вищі, ніж у студентів-чоловіків, але в турецькій групі ці відмінності більш помітні. Також відмінності між турецькими та українськими студентками є більш вираженими, ніж між українськими та турецькими студентами-чоловіками. У рамках нашого дослідження в цілому, саме стать і культурні відмінності є найбільш значущими предикторами екологічної ідентичності, більш значущими, ніж досліджувані соціальні установки.

Українські студенти демонструють більш виражену прихильність до індивідуалістичної культури, вони характеризуються сильнішою, ніж у турецьких студентів, установкою на вертикальний індивідуалізм і слабшою вірою у справедливість світу для всіх.

Найбільш тісно пов'язаними з екологічною ідентичністю студентів, незалежно від культурних впливів, є віра у справедливий світ для всіх та віра у силу грошей. Якщо віра у загальну справедливість підкріплює і підкріплюється екологічною ідентичністю, то віра в силу грошей протистоїть ідентифікації зі світом.

Перспективи вивчення поставленої проблеми пов'язані з проведенням дослідження на більш чисельних вибірках та перевіркою одержаних результатів на інших вікових та соціальних групах.

Список використаної літератури

- Кряж І.В., Конєва К.М. Соціально-екологічні установки та екологічна ідентичність як предиктори заперечення кліматичних змін. *Сучасні проблеми екологічної психології: соціальні та особистісні ресурси створення благополучного локального середовища: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції (15 травня 2020 року, он-лайн) / за ред. Ю.М. Швалба. – Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2020. С.62-64*
- Кряж І. В., Сіногіна Т. А. Особливості екологічної ідентичності та екологічних установок вегетаріанців. *Психологія і особистість*, 2015. №2 (8). Част.1. С. 112-125.
- Кряж І.В. Психологія глобальних екологічних змін. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2012. 512 с.
- Кряж І.В. Психологія смислової регуляції екологічно релевантного поведіння. Дис. на соиск. ученої степені д. психол. н., 19.00.01 – общая психология, история психологии, Харьков, 2013. 435 с.
- Нартова-Бочавер С.К., Астанина Н.Б. Психологические проблемы справедливости в зарубежной персонологии: теории и эмпирические исследования. *Психологический журнал*, 2014. №1. С. 16-32.
- Adaman F., Gökçen F., Zenginobuz U. Political economy of citizens' participation in environmental improvement: The case of Istanbul. Integrating and Articulating Environments: A Challenge for Northern and Southern Europe. 2003. 73-90. <https://mpr.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/375>
- Clayton S. Environment and identity / S. Clayton (Ed.), Handbook of environmental and conservation psychology. New York: Oxford, 2012. P. 164–180.
- Clayton S. Environmental identity: A conceptual and an operational definition // Identity and the natural environment / S. Clayton & S. Opatow (Eds.). Cambridge, MA: MIT Press, 2003. P. 45–65.
- Clayton S., Kiliç A. Proenvironmental concern and behavior in Turkey: The role of national and environmental identity. *PsyEcology. Bilingual Journal of Environmental Psychology*, 2013. №3. P. 311-330. <https://doi.org/10.1174/217119713807749850>
- Clayton S, Koehn A., Grover E. Making Sense of the Senseless: Identity, Justice, and the Framing of Environmental Crises. *Science journal on Psychology, Sociology, Educational sciences*, 2013. №26. P. 301–319. <https://doi.org/10.1007/s11211-013-0185-z>
- Kilbourne W. E., Polonsky M. J. Environmental attitudes and their relation to the dominant social paradigm among university students in New Zealand and Australia. *Australasian Marketing Journal*, 2005. №2. P. 37-48
- Kiliç A. Can project based learning close the gap? Turkish student science teachers and proenvironmental behaviours. *International Journal of Environmental & Science Education*, 2008. №4. P. 495-509.
- Sarıgöllu E. A cross-country exploration of environmental attitudes. *Environment and Behavior*, 2009. №41. P. 365-386. <http://dx.doi.org/10.1177/0013916507313920>
- Triandis H. C., Gelfand M. J. Converging measurement of horizontal and vertical individualism and collectivism. *Journal of personality and social psychology*, 1998. №1. P. 118-128.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2021

Стаття рекомендована до друку 07.12.2021

I. KRYAZH (Iryna Kryazh)

Doctor of Sciences (Psychology), Professor of the Department of Applied Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University 6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

K. KONIEVA (Karyna Konieva)

Bachelor of Psychology, Student of the School of Psychology, V. N. Karazin Kharkiv National University 6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine

SOCIAL ATTITUDES AS THE FACTORS OF ENVIRONMENTAL IDENTITY OF UKRAINIAN AND TURKISH STUDENTS

The problem of socio-psychological and cultural factors influencing environmental identity is considered. The results of a cross-cultural study of the relationship of such social attitudes as belief in a just world, individualism-collectivism, belief in the power of money, with environmental identity in groups of Ukrainian and Turkish students are presented. Differences in the environmental identity and social attitudes of students - representatives of Ukrainian and Turkish cultures are revealed. Turkish students differ from Ukrainian students by a more pronounced environmental identity. At the same time, in each cultural group, the indicators of environmental identity among female students are higher than those among male students. The differences between Turkish and Ukrainian female students are more pronounced than between Ukrainian and Turkish male students. Within the framework of the study as a whole, it is gender and cultural differences that are more significant predictors of environmental identity than the studied social attitudes. It was found that indicators of belief in a just world for others are higher for Turkish students than for Ukrainian students, while vertical individualism is higher in the group of Ukrainian students. Thus, Ukrainian students demonstrate a more pronounced commitment to an individualistic culture. The most closely related to the environmental identity of students, regardless of cultural influences, are the belief in a just world for all and belief in the power of money. If belief in general justice reinforces environmental identity and is reinforced by environmental identity, then belief in the power of money opposes to identification with the natural world. Based on the data from the sample as a whole, a regression model was built, which includes predictors: culture, gender, belief in the justice of the world for all, belief in the power of money. This model explains 34% of the total variance in environmental identity.

Keywords: environmental identity, social attitudes, belief in a just world, belief in the power of money, vertical individualism

References

- Kryazh, I.V., & Konieva, K.M. (2020). Social attitudes and environmental identity as predictors of denial of climate change. *Suchasni problemy ekologichnoi' psyhologii': social'ni ta osobystisni resursy stvorennja blagopoluchnogo lokal'nogo seredovysbha*. (62-64). Kyi'v, Instytut psyhologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraïny.
- Kryazh, I.V., & Sinugina, T.A. (2015). Features of environmental identity and environmental attitudes of vegetarians. *Psyhologija i osobystist'*, 2 (8), 112-125.
- Kryazh, I.V. (2013). Psychology of meaning regulation of ecologically relevant behavior. (Doctor's thesis). Kharkiv. [In Russian]
- Kryazh, I.V. (2013). Psychology of meaning regulation of environmentally relevant behavior. (Doctoral dissertation). V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv. [In Russian]
- Nartova-Bochaver, S. K., & Astanina, N. B. (2014). Theories and empirical researches on justice in the foreign personality psychology. *Psibologicheskij zhurnal*, 35(1), 16-32.
- Adaman, F., Gökçen, F., & Zenginobuz, U. (2003). Political economy of citizens' participation in environmental improvement: The case of Istanbul. *Integrating and Articulating Environments: A Challenge for Northern and Southern Europe*, 73-90. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/375>
- Clayton, S. (2012). Environment and identity. In S. Clayton (Ed.), *Handbook of environmental and conservation psychology* (pp. 164–180). New York: Oxford.
- Clayton, S. (2003). Environmental identity: A conceptual and an operational definition. In S. Clayton & S. Opatow (Eds.), *Identity and the natural environment* (pp. 45–65). Cambridge, MA: MIT Press.
- Clayton, S., Kiliñç, A. (2013a) Proenvironmental concern and behavior in Turkey: The role of national and environmental identity. *PsyEcology. Bilingual Journal of Environmental Psychology*, 4(3), 311-330. <https://doi.org/10.1174/217119713807749850>
- Clayton, S, Koehn, A., & Grover E. (2013b). Making Sense of the Senseless: Identity, Justice, and the Framing of Environmental Crises. *Science journal on Psychology, Sociology, Educational sciences*, 26, 301–319. <https://doi.org/10.1007/s11211-013-0185-z>
- Kilbourne, W. E., & Polonsky, M. J. (2005) Environmental attitudes and their relation to the dominant social paradigm among university students in New Zealand and Australia. *Australasian Marketing Journal*, 13(2), 37-48
- Kiliñç, A. (2008). Can project based learning close the gap? Turkish student science teachers and proenvironmental behaviours. *International Journal of Environmental & Science Education*. 5 (4), 495-509.
- Sarigollu, E. (2009). A cross-country exploration of environmental attitudes. *Environment and Behavior*, 41, 365-386. <http://dx.doi.org/10.1177/0013916507313920>
- Triandis, H. C., & Gelfand, M. J. (1998). Converging measurement of horizontal and vertical individualism and collectivism. *Journal of personality and social psychology*, 74(1), 118-128.

The article was received by the editors 24.10.2021

The article is recommended for printing 07.12.2021

ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ

DOI: 10.26565/2225-7756-2021-71-07

УДК 159.922.74-053.66

Л. А. ВАРАВА (Людмила Анатоліївна Варава)*к. психол. н., доцент кафедри практичної психології**Маріупольський Державний Університет**проспект Будівельників 129-а, Маріуполь, Україна, 87500*<https://orcid.org/0000-0001-7677-0042>*E-mail: varava2233@gmail.com***О. М. СІПАЙЛОВА (Олександра Михайлівна Сіпайлова)***СО Магістр, Маріупольський Державний Університет**Маріуполь, проспект Будівельників 129-а, 87500**E-mail: alesipa13@gmail.com***ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ САМОУШКОДЖЕННЯ
У СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ**

Стаття присвячена актуальній проблемі сучасного суспільства – феномену самоушкодження серед підлітків. Необхідність розуміння природи виникнення актів самоушкодження, факторів, які приводять підлітків до цих дій, не викликає сумнівів, оскільки обізнаність у цих питаннях допоможе психологу адекватно визначити цільові конструкції практичної роботи. У статті здійснено теоретичний аналіз поняття «самоушкодження», визначено найпоширеніші причини поведінки серед підлітків, розглянуті психологічні особливості підліткового віку. Зазначено, що психологічні особливості підліткового віку разом з зовнішніми факторами ускладнюють процес формування адаптивних стратегій поведінки з оточенням. Самоушкодження виступають результатом пошуку підлітком взаємодії з власним «Я» і, як наслідок, виникають труднощі у формуванні суб'єктивної позиції та адекватних уявлень про себе. Здійснено аналіз діагностичних даних, за результатами яких утворено три групи підлітків: з наявним досвідом самоушкодження, зі схильністю до актів самоушкодження та не схильних до такої поведінки. Проведено порівняльний аналіз можливих причин та способів здійснення самоушкодження між групами підлітків, які приймали участь в дослідженні. Серед підлітків, з наявним досвідом самоушкодження та зі схильністю до такої поведінки визначено психологічні причини виникнення даних дій, а саме спостерігається порушення емоційної регуляції, високий рівень внутрішньої конфліктності, що супроводжується загостреним почуттям провини. Встановлено, що такі показники ускладнюють формування адекватних уявлень про себе і стають перешкодою у формуванні активної життєвої позиції, і мають руйнівний вплив на здатність до побудови якісних поведінкових стратегій.

Ключові слова: самоушкодження; підлітки; поведінка; суб'єктивна позиція; самоставлення; розвиток особистості, поведінкові стратегії.

Як цитувати: Варава, Л., Сіпайлова, О. (2021). Психологічні причини виникнення самоушкодження у сучасних підлітків. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія»*, (71), 56-64. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-07>

In cites: Varava, L., Sipailova, O. (2021). Psychological reasons of the occurrence of modern adolescents' self-injecting behavior. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology"*, (71), 56-64. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-07>

Постановка проблеми. Самоушкодження підлітків останнім часом достатньо поширений запит у практичній діяльності психолога. Складністю у роботі фахівця з цією проблемою є велике коло факторів та причин виникнення поведінки сучасного підлітка, що призводить до дій самоушкодження. Визначальним стає не один певний фактор, який приводить до цих дій, а сукупність багатьох причин клінічного, психологічного, соціального, онтогенетичного характеру. Фахівцям необхідно бути обізнаними щодо причин прояву самоушкодження, щодо психологічних труднощів, які виникають при

роботі з підлітками. Розуміння причин виникнення і перебігу самоушкодження допоможуть психологам визначити цільові конструкції щодо роботи з цією проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом у всьому світі зростає інтерес науковців до феномену самоушкодження у підлітковому віці. Самоушкодження вивчається дослідниками у широкому міждисциплінарному контексті психіатрії, психології, соціології та культурної антропології. Необхідність дослідження проблеми самоушкодження обумовлено потенційною небезпекою для здоров'я та життя дій

самоушкоджуючого характеру, його заразливості та ефектом комунікативної успішності, що в даному випадку означає швидкий спосіб досягати бажаного відношення з боку інших людей.

В сучасній психології самоушкодження розглядають в структурі аутоагресивної та аутодеструктивної поведінки, яка спрямована на заподіяння шкоди власному тілу, але не містить у своїй основі суїцидальних намірів. В якості основних критеріїв самоушкодження виділяють: частоту (не менше 5 разів за рік, що минає) та наявність психологічних причин, які викликають наміри щодо самоушкодження.

В дослідженні даної проблеми О.М. Чуєва (2017) дає таке визначення: «Під самоушкодженням розуміють ряд дій аутоагресивного характеру, спрямованих на свідоме нанесення фізичного збитку своєму тілу» з малою ймовірністю летального кінця.

Співатори з Е.Х. Хаген відзначають, що заподіяння навмисної шкоди собі здійснюється психічно здоровими людьми (найчастіше з історією жорстокого звернення, фізичного, сексуального чи психологічного насильства) у ситуаціях актуального міжособистісного конфлікту в сім'ї або в іншій значущій групі (Хаген, 2008).

Також, даний феномен А. Фавацца та Р. Розенталь визначають як форму відповіді «на психологічні симптоми, що турбують, або події навколишнього світу». Самоушкодження – це хворобливі форми самодопомоги, що дають швидке, але тимчасове полегшення при таких станах: наростаюча тривожність, деперсоналізація, нав'язливі думки і сильні, але нестійкі емоції, вважає А. Фавацца (1996).

Під терміном «самоушкодження» Н.А. Польська зазначає: «...широке коло дій, пов'язаних із навмисним фізичним ушкодженням власного тіла». Самоушкодження є результатом бажання позбавитися від внутрішньої тяжкості, пригніченості, туги, коли фізична біль стає засобом розрядки емоційного болю (Польская, 2018).

На думку А.А. Реана (1996), самоушкоджуюча поведінка – «...це еволюційно закріплена форма адаптації організму до різних біологічних та соціальних впливів, яка набуває нових функцій відповідно до розвитку організму, ускладнення психічного апарату та поведінкового репертуару у філо- та онтогенезі».

У своєму дослідженні проблеми самоушкодження А.О. Макаренко, Н.А. Калайтан, Т.П. Старовойт однією із причин виникнення такої поведінки вважають порушення взаємовідносин з батьками. І, як наслідок, у таких підлітків встановлено емоційна дисрегуляція, яка й запускає

механізм здійснення актів самоушкодження (Макаренко, 2019).

Висока вразливість до проявів самоушкодження спостерігається в кризові періоди розвитку, це можна пояснити інтенсивним становленням психологічних структур та функцій. І криза підліткового віку з властивими їй складностями та суперечливими тенденціями емоційного та особистісного розвитку стає фактором ризику самоушкодження. Психіка підлітка ще в не повній мірі усвідомлює власні переживання разом з прагненням до самостійності та незалежності й приводить у «пастку власних емоцій та переконань». Потреба в самостійності, дорослості, навичках саморегулювання підвищується і все це знаходить відбиток у загальній активності дітей, готовності включатися у різні види діяльності. Нехтування цими вимогами, незадоволеність провідних потреб загострює негативні риси підліткової кризи і припускають поширення дій з самоушкодженням.

Серед дослідників не має єдиної точки зору, яка би пояснила причину та механізми такої поведінки. Поширеними причинами здійснення актів самоушкодження серед підлітків можна зазначити такі: емоційна дисрегуляція, соціальні фактори, заперечення себе, деперсоналізація, комунікація у референтній групі, наявність кризового стану, схильність до агресії, аутоагресії та можливі акцентуації характеру. У більшості випадків дій з самоушкодженням у підлітків не має теплих довірливих стосунків з батьками. Також існує думка, що акти самоушкодження здійснюють, щоб привернути увагу, але це не так, як свідчить практика. Зазвичай підлітки прагнуть приховати всі докази самоушкодження від оточення, показати, що вони не психічно хворі, можуть самостійно впоратися зі своїми проблемами. Вони завдають ушкодження там, де його ніхто не побачить, носять одяг з довгими рукавами, вигадують різні пояснення своїх ран і шрамів.

У дослідженнях, присвячених порушенням емоційної дисрегуляції при самоушкодженнях, така поведінка розглядаються вченими, з одного боку, як спосіб управління негативними емоціями, а з іншого боку, як деструктивний спосіб емоційної саморегуляції. Найпоширенішим типом самоушкодження, яке трапляється у всьому світі, є поверхневі / помірні пошкодження. Зазвичай вони починаються в підлітковому віці і включають такі дії як видирання волосся, розчісування шкіри, кусання нігтів, різання, припікання шкіри, втикання голки, ламання кісток і перешкоджання загоєнню ран (Польская, 2012). Відповідно до результатів досліджень М.Д. Баженова, Г.С. Баннікова (2016), О.В. Вихристюк, О.В. Астова, Т.С. Павлова,

Н.Ю. Федуніна, найпоширенішими формами самоушкоджуючої поведінки серед підлітків є: самопорізи (до 60%), дряпання або стискання кулаків до кровотечі (близько 50%), розчісування шкіри до крові (30%), перешкоджання загоєнню ран (20%), отруєння (10%), припікання шкіри (частіше у юнаків) (5%).

Підлітковий вік – це перехід від дитинства до дорослості, період становлення і формування особистості (Абульханова, 2005). Цей час переживається підлітками по-різному, створюючи різні психологічні та соціальні труднощі. Дуже важливо враховувати психологічні особливості підліткового віку, які лежать в основі кризи дорослішання. Суть кризи полягає в пошуках ідентичностей, у засвоєнні зразків поведінки значущих для підлітка людей. При цьому відбувається об'єднання наявного досвіду, реальних і потенційних здібностей, сьогохвилинних виборів у проблемних ситуаціях.

У підлітковий період у дитини з'являється інтерес до себе, вона починає вдивлятися в себе, відкривати своє «Я», визначати свої можливості та здібності, сильні та слабкі сторони. На думку Л.М. Фрідмана та І.Ю. Кулагіна, основною формою самопізнання підлітка є порівняння себе з іншими людьми (однолітками, дорослими), взаємодія з ними, в результаті чого формується самоставлення підлітка (Фридман, 1991). Дослідник Д.І. Фельдштейн (1997) вважав, що з 10 років «етап соціалізації відрізняється самодетермінацією, самоуправлінням зростаючої людини, яка стала не просто суб'єктом, а і усвідомлює себе ним». Але самодетермінація та самоуправління не завжди приводять до ефективної соціальної інтеграції з дорослим світом у зв'язку з новим рівнем автономії.

Інтимне-особистісне спілкування, яке у цій віковий період є провідною діяльністю, значною мірою пов'язано з формуванням самоставлення підлітка. Як зазначають дослідники, спілкування з однолітками зумовлено потребою бути прийнятим і визнаним в групі, колективі. Однолітки виступають один для одного зразками, що транслаюють певні моделі поведінки у тих чи інших ситуаціях, до того ж вони більш зрозумілі, доступні, ніж дорослі. Конфліктні ситуації з однолітками, вчителями, батьками, проблема булінгу підвищує ризик виникнення негативного ставлення до себе й тим самим формує розвиток дезадаптивної стратегії поведінки з діями самоушкодження.

В результаті власного досвіду дитини, в процесі активного включення у виконання різних форм діяльності з'являються основні новоутворення підліткового віку такі, як свідоме регулювання своїх вчинків, вміння враховувати почуття, інтереси інших людей та орієнтуватися на них у своїй поведінці.

Підлітковий вік є ключовим періодом у розвитку самосвідомості. У цей час у підлітка з'являється особливий тип суб'єктності, при якому формується авторська позиція щодо своєї поведінки, діяльності, особистості. Суб'єктність – це властивість індивіда, яка проявляється в активності щодо навколишнього середовища, яка інтегрує внутрішню активність, рефлексивність, автономність особистості і здатність до саморозвитку (Абульханова, 2005). В сучасній психології виникнення та прояв суб'єктності розглядається як основний показник цілісності розвитку дитини. Суб'єктність пов'язана з усіма сферами життя людини, з позитивним розвитком особистості, тому має здатність до розвитку та формуванню.

Суб'єктність як характеристика особистості безпосередньо виражає ставлення людини до себе як діяча, творця своєї історії. Це пов'язано з визнанням своєї активності, свідомості, здатність до цілепокладання, свободи вибору та відповідальності за нього.

Дослідники вважають, що необхідною умовою розвитку суб'єктності є збалансованість її структури, оптимальний варіант якої буде визначати можливість розвитку цілісного ставлення до себе як до діяча. Власна авторська позиція включає пошук підлітком ідентичності на основі порівняння своїх якостей з особистісними якостями інших людей, співвідношення власного «Я» з «Я» у сприйнятті інших. Думки інших людей стають основними у формуванні власного образу «Я», уявлень про себе, відбувається розкриття суб'єктних характеристик особистості.

У внутрішньому, особистісному плані підлітка ще не має механізмів «правильного вибору», коли йому здається, що орієнтування на «інших» відводить від власної особистості та виникає страх про втрату власної самостійності. Саме це породжує конфліктність у відносинах з дорослими та однолітками та свідчить про критично-усунене ставлення до оточення і демонструє «нову поведінку людини, яка стає поведінкою для себе».

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. У сучасній психологічній науці бракує досліджень, пов'язаних зі самоставленням підлітків, які здійснюють акти самоушкодження, до своєї поведінки, діяльності, особистості. У зв'язку з тим, що з кожним роком збільшується кількість звернень підлітків, які практикують самоушкодження, за психологічною допомогою, необхідним стає дослідження особливості причин виникнення актів самоушкодження та соціальної ситуації розвитку, в якій знаходиться підліток.

Формулювання цілей статті. Метою є визначення психологічних причин виникнення

актів самоушкодження в процесі формування суб'єктної позиції підлітка та механізмів, що перешкоджають або сприяють, побудові ефективних стратегій поведінки в соціальних взаємодіях. Зазначена проблема потребує вирішення наступних завдань: з'ясувати прогресуючий розвиток феномену самоушкодження, визначити причини виникнення самоушкоджуючої поведінки підлітків та проаналізувати засоби здійснення такої поведінки з метою запобігання цих дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних умовах порушена регуляційна та контролююча роль соціальних інститутів, спостерігається порушення в ієрархії життєвих потреб і ускладнено їх задоволення. Негативний вплив засобів масової інформації, відсутність контролю від дорослих, ситуація обмеження міжособистісної взаємодії у реальному просторі за умов карантину, несприятливі сімейні стосунки зменшують позитивний вплив на підростаюче покоління. У підлітків не має можливості отримати позитивний досвід подолання життєвих труднощів та отримати адаптивні моделі поведінки з оточенням у взаємодії. І тоді акти самоушкодження постають як специфічний засіб комунікації, який задовольняє потребу бути прийнятим та визнаним у групі.

Реалізуючи правила та відповідаючи соціальним законам, які регулюють життя в культурному співтоваристві, індивідуальний суб'єкт приймає участь в ритуальних церемоніях і обрядах, де набуває повноважень, які перевершують його межі – повноваження колективного суб'єкта, він стає повноправним представником своєї культури. Можна припустити, що суб'єктну позицію у житті підліток може зайняти лише за умови сформованості внутрішньо-особистісних характеристик, які дозволяють самостійно самовизначитися у своїх вчинках та виборах.

Таким чином, психологічні особливості цього вікового періоду разом з зовнішніми факторами ускладнюють процес формування адаптивних стратегій поведінки з оточенням. Самоушкодження стає результатом пошуку підлітком взаємодії з власним «Я» і, як наслідок, виникають труднощі у формуванні суб'єктної позиції та адекватних уявлень про себе. Акти самоушкодження виступають як засіб самоконтролю (підпорядкування самому собі) та як засіб контролю поведінки інших людей (привернення уваги, демонстрація своєї вразливості або сили, керування іншими тощо).

Для досягнення мети роботи було здійснено дослідження, в якому приймали участь 82 підлітка віком від 12 до 15 років з врахуванням анонімності

та конфіденційності, що на наш погляд сприяє більшій достовірності отриманих даних. На першому етапі досліджуваним була запропонована анкета «Модифікування тіла та самоушкодження», яка включала 22 питання з вибором відповідей та призначалася для якісного аналізу проблем, пов'язаних із самоушкодженням, соціальними девіаціями та особистісними особливостями. Дана анкета дозволяє зафіксувати особистісний досвід актів самоушкодження, ставлення підлітків до будь-яких модифікацій тіла, а також станів емоційних переживань.

За результатами анкетування були отримані дані, за яким ми можемо констатувати той факт, що 100% підлітків мають наявність будь-якого пірсингу та інших модифікацій тіла. В першу чергу, це свідчить про сучасне ставлення суспільства до пірсингу та інших модифікацій тіла, тому розглядати пірсінг як акт самоушкодження не має сенсу. Підлітки мають поверховий інтерес до пірсингу та ставляться до нього як до прикраси свого тіла і про це свідчить наявність пірсингу на видимих зонах у 25% дітей та наявність інших модифікацій у 61% підлітків. Але маємо 13% підлітків, які пробували самостійно модифікувати своє тіло, таку поведінку можна визначити як фактор ризику самоушкодження, що свідчить про наявність емоційних та поведінкових проблем. Для здійснення цієї дії, підлітки свідомо займалися пошуком інформації у мережі Інтернет щодо модифікацій тіла. Це підтверджує той факт, що мобільність та інтернет-ресурсність сучасного суспільства формує у свідомості підлітків дезадаптивні способи подолання несприятливих життєвих обставин.

У даній групі підлітків (22%) при емоційній нестабільності (почуття злості, нервування), проблемах у повсякденному житті виникає бажання спричинити собі пошкодження, а 34% підлітків вже мали такий досвід. Викликають тривогу 16% підлітків, які при складних життєвих ситуаціях мали наміри покінчити з життям. У 11% підлітків нашого дослідження є уявлення того, що модифікації допомагають зняти стрес і 13% самостійно спробували модифікувати своє тіло.

Згідно цих результатів було зроблено розподіл респондентів за групами: з наявним досвідом самоушкодження, зі схильністю до самоушкодження та не схильні до самоушкодження. Розподіл до групи зі схильністю до самоушкодження відбувався, ґрунтуючись на отриманих даних анкетування щодо емоційного стану дитини та спроби самостійно модифікувати своє тіло. Розподіл досліджуваних по групах допоможе психологу у практичній діяльності більш коректно та ефективно розробити корекційну

програму роботи за означеною проблемою. А саме, з підлітками, які мають наміри та бажання зробити самоушкодження доцільно проводити профілактичну роботу з тренінговими заняттями та корекційними вправами щодо розвитку емоційної регуляції, самооцінки, самоставлення. Підлітки, які практикують самоушкодження, потребують на наш погляд, більш глибокої, індивідуальної консультативно-терапевтичної роботи.

За результатами анкетування було зроблено порівняльний аналіз ставлення підлітків з різних груп до будь-яких модифікацій та пірсінгу. У трьох групах підлітків, які приймали участь у дослідженні, переважає байдужливе ставлення до будь-яких модифікацій та пірсінгу. В свою чергу у групі підлітків, які не схильні до самоушкодження спостерігається більш негативне ставлення до модифікацій та пірсінгу чим серед інших груп досліджуваних. Результати наведено у Рис.1.

Наведені данні у рисунку 2 свідчать про те, що у підлітків, які практикують самоушкодження, є уявлення, що модифікації власного тіла допомагають зняти стрес й саме тому ці підлітки мали спробу самостійно здійснити певні дії. Самостійно модифікувати власне тіло з метою зняття стресу підліткам з інших груп не притаманне. Бажання гострих відчуттів не є визначальним фактором у здійсненні самоушкодження, така поведінка, приблизно у рівній мірі, притаманна підліткам усіх трьох груп, так як у цей віковий період потреба у пошуку нових вражень набуває актуальності. Позиції «Почуття провини» та «Конфліктність», які характерні підліткам, що практикують самоушкодження та підліткам схильних до такої поведінки, свідчать про те, що самоушкодження виступають для них як засіб регуляції емоційного стану.

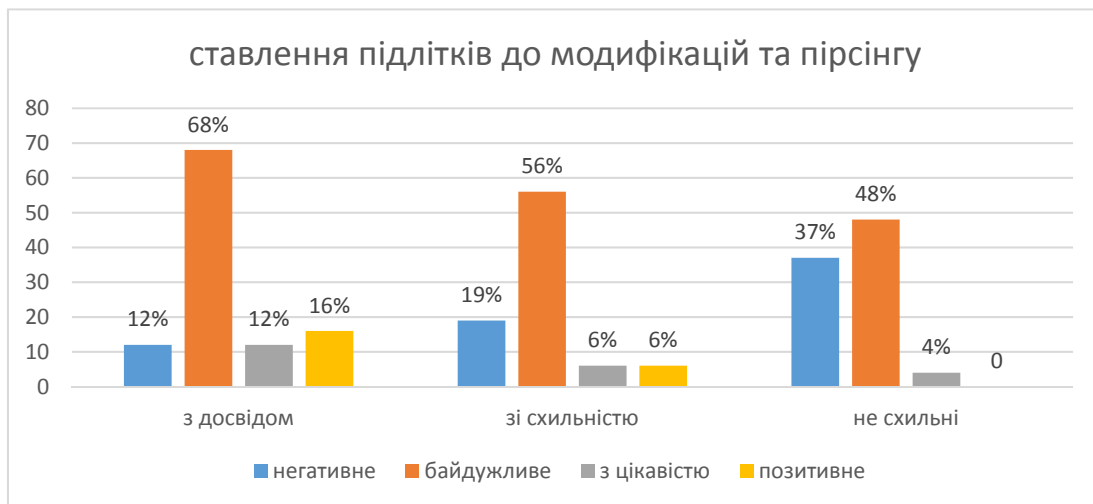

Рисунок 1. Ставлення підлітків до модифікації та пірсінгу

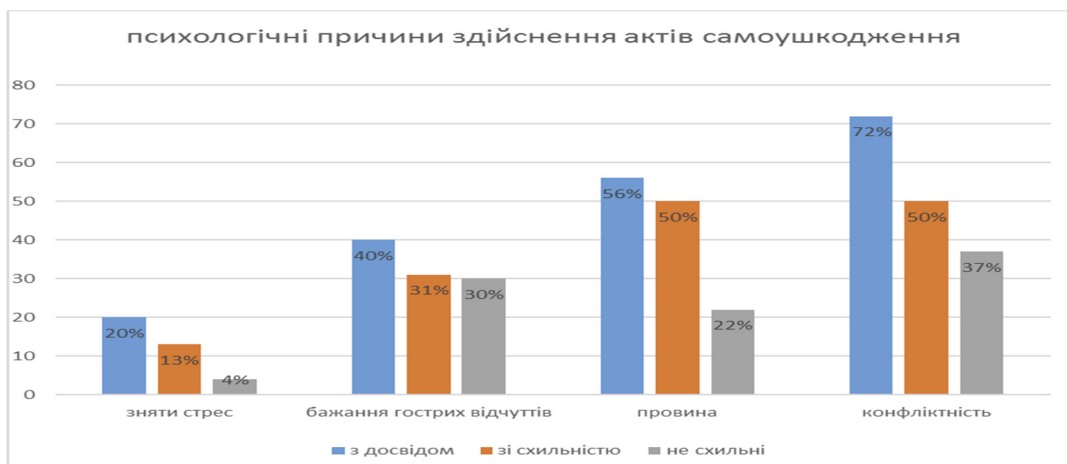

Рисунок 2. Психологічні причини здійснення актів самоушкодження

Надалі, у другому етапі ми детальніше досліджували можливі причини, за якими підлітки здійснюють акти самоушкодження. Для цього ми

скористалися методикою Польської Н.А. «Шкала причин самоушкодження». Ця шкала є дослідницькою шкалою самозвіту і може бути

використана в наукових цілях як при проведенні клінічного інтерв'ю, так і в скринінгових дослідженнях. Шкала складається із трьох блоків. У першому блоці представлений перелік актів самоушкодження, що включає 12 пунктів. У другому блоці пропонується вказати час останнього самоушкодження: від кількох днів до року тому. У третьому блоці представлений перелік можливих причин, що спонукають до дій самоушкодження (26 пунктів).

Так за результатами першого блоку серед підлітків були визначені способи здійснення актів самоушкодження. Дані наведено у таблиці 1.

Інструментальні акти самоушкодження (самопорізи, проколи, самопінки, удари по твердій поверхні), як більш радикальний, саморуйнівний

спосіб, притаманно групі підлітків з досвідом самоушкодження. Соматичні самоушкодження (удари по тілу, висмикування волосся, розчісування шкіри, обгризання нігтів, скалупання болячок, обкушування губ, прикушування щоки чи язика), які відносяться до схованих способів з характером шкідливої звички, характерні усім групам підлітків, як хибна звичка, що допомагає сконцентруватися на своїх думках та перестати реагувати на зовнішні подразники. Також слід зазначити, що більшості підлітків характерні декілька способів самоушкодження, водночас це може бути і інструментальні акти, і соматичні чи декілька способів соматичних актів.

Далі у таблиці 2 ми визначили які саме способи самоушкодження притаманні кожній з груп підлітків:

Таблиця 1. Способи здійснення самоушкодження різними групами підлітків

Способи здійснення	З досвідом самоушкодження	Зі схильністю до самоушкодження	Не схильні до самоушкодження
Інструментальні	56%	25%	7%
Соматичні	72%	38%	70%

Таблиця 2. Порівняння способів самоушкодження у різних груп підлітків

Підлітки	Інструментальні способи				Соматичні способи							
	проколи	самопінки	удари по тв. поверхні	порізи	Удари по тілу	Висмикування волосся	Розчісування шкіри	Обгризання нігтів	Скалупання болячок	Обкушування губ	Обкушування щоки	
З досвідом самоушкодження	32%	8%	44%	44%	32%	32%	44%	44%	28%	52%	60%	
Схильні до самоушкодження	0%	0%	15%	0%	6%	6%	13%	13%	13%	13%	0%	
Не схильні до самоушкодження	0%	0%	7%	0%	4%	4%	15%	15%	4%	22%	22%	

За результатами другого блоку, в якому вивчалось питання часу останнього здійснення акту самоушкодження серед підлітків, яким притаманна така поведінка, нами були зазначені високі показники: 67% підлітків характерна регулярність та звичність реалізації актів пошкодження себе.

Далі, у третьому блоці, було з'ясовано провідні причини здійснення самоушкодження. Стратегії «Позбавлення від напруги» та «Відновлення контролю над емоціями» є провідними не тільки для підлітків, що практикують самоушкодження, а й для підлітків зі схильністю до самоушкодження. Дані стратегії виступають для підлітків як способи самоконтролю: заспокоїтися, взяти себе в руки, впоратися з власними емоціями в ситуаціях, коли навколишній світ викликає роздратування і злість. Позбутися поганих думок, щоб не відчувати

душевного болю, відчуті полегшення. Нерідко підлітки вдаються до таких стратегій з метою відчуті хоч щось або, навпаки, позбутися тривоги та страху, позбавитися емоційного болю, спричиняючи фізичний біль.

Стратегії «Відновлення контролю над емоціями» та «Звільнення від напруги», які можна зазначити в сукупності як стратегію «Самоконтроль» – з внутрішнім типом контролю, який спрямовано на позбавлення від напруги («зняття напруги»), або відновлення внутрішньо-особистісного контролю («взяти себе в руки»). Підлітки з таким типом контролю прагнуть усунути небажані емоції і таким чином видалити травматичний досвід. Такі причини самоушкодження відповідають моделі уникнення переживання (Чепман А.А.), яка розглядає акти самоушкодження як частину циклу,

метою якого є звільнення від нестерпних емоційних переживань. Підлітки прагнуть змінити свій стан на психологічному та фізіологічному рівні. У результаті акту самоушкодження знижується інтенсивність травматичних емоцій, з одного боку, а з іншого, відбувається негативне підкріплення, яке стає ефективним засобом уникання емоційного білю.

Стратегії «Вплив на інших» та «Пошук нового досвіду», які можна об'єднати у стратегію «Міжособистісний контроль» серед підлітків, що приймали участь в дослідженні, не використовуються, що стало достатньо неочікуваним результатом. Особливістю даної стратегії є факт актів самоушкодження з метою впливу на інших, що не є актуальною для поведінки підлітків цієї групи.

Також було встановлено зв'язок між причинами здійснення актів самоушкодження та способами їх виконання. Так при стратегії «Самоконтроль», яка притаманна більшості підлітків даної групи (82%), були використані соматичні способи самоушкодження (67%), більш радикальні способи самоушкодження – інструментальні, практикують 33% підлітків. Такі показники свідчать про те, що акти самоушкодження можуть стати основними способами контролю поведінки в емоційно складних ситуаціях та зберегтися у структурі особистості.

Висновки. Отже, згідно нашому дослідженню можна зробити наступні висновки: самоушкодження підлітків доволі складний феномен сучасності. Не має єдиної думки науковців щодо природи його виникнення та механізмів розвитку таких стратегій поведінки. Масовий характер збільшення власного опиту самоушкодєнь підлітків, породжує більш практичних запитів до психологів, як від батьків, педагогів, так й самих дітей. Це в свою чергу, потребує ще глибшого вивчення цього питання.

За результатами дослідження було зазначено, що серед опитуваних підлітків, є ті, які регулярно практикують акти самоушкодження. Було виявлено їх ставлення до будь-яких модифікацій, можливі причини здійснення актів самоушкодження та які засоби використовують. У респондентів нашого дослідження спостерігаються: нестабільний емоційний фон, високий рівень внутрішньої конфліктності, який супроводжується загостреним почуттям провини. Слабкість позитивних уявлень про себе, як про особистість, що здатна визвати повагу та самоповагу, відсутність самоприйняття стають факторами готовності підлітків до дій самоушкодження. Такі показники ускладнюють формування адекватних уявлень про себе і стають перешкодою у формуванні активної життєвої позиції.

Серед причин, за яких підлітки здійснюють самоушкодження є способи самоконтролю: заспокоїтися, взяти себе у руки, впоратися з власними емоціями у ситуаціях, коли навколишній світ викликає роздратування та злість і це, є характерно для усіх груп підлітків. І, як наслідок, у них виникають труднощі з плануванням дій та прогнозуванням результатів цих дій, емоційної відстороненості від проблемних ситуацій, уникнення та відволікання від неї. Такі підлітки негативно оцінюють власну особистість, власні дії, у них відсутня внутрішня згода і, як наслідок, така поведінка має руйнівний вплив на суб'єктну активність, на здатність до побудови якісних поведінкових стратегій.

Здійснений розподіл підлітків за групами надає змогу у практичній діяльності психолога визначити наступні напрямки роботи: підлітки, які не мають схильності до самоушкодження, потребують, на наш погляд, профілактичної роботи щодо розвитку емпатії емоційно-чуттєвих переживань; з підлітками, які мають схильність до самоушкодження, доцільно проводити психологічний супровід з використанням корекційних вправ щодо розвитку емоційної регуляції, самооцінки, самоставлення; підлітки, у яких є досвід самоушкодження, потребують більш глибинної, індивідуальної консультативно-терапевтичної роботи спрямованої на усвідомлення власної Я-концепції.

Відповідно, отриманні результати свідчать про необхідність подальшого дослідження, а саме, визначення характеристик самоставлення підлітків та взаємозв'язок з проявами актів самоушкодження. Сучасна соціальна ситуація потребує розробки психокорекційної програми, яка включатиме в себе комплекс технік та технологій для розвитку саморегуляції, підвищення самооцінки та впевненості в собі, релаксації, взаємодії з іншими людьми, усвідомлення та самоставлення до власного Я, що в свою чергу – сприятиме побудови якісних поведінкових стратегій.

Список використаної літератури

- Абульханова К.А. Принципи суб'єкта в отечественной психологии. Психология. *Журнал Высшей школы экономики*, 2005. Т. 2. № 4. С. 3–21. <https://cyberleninka.ru/article/n/printsip-subekta-v-otechestvennoy-psihologii>
- Амбрумова А.Г. Психология самоубийства. *Социальная и клиническая психиатрия*, 1997. № 4. С. 14–20.
- Банников Г.С. Ведущие механизмы самоповреждающего поведения у подростков: по материалам мониторинга в образовательных учреждениях. *Консультативная психология и психотерапия*, 2016. Т. 24, № 3 (92). С. 42–68. <https://doi.org/10.17759/cpp.2016240304>

- Волкова Е.Н. Развитие субъектности в онтогенезе в современном социокультурном пространстве образования и семьи: учебное пособие. Новгород: НГПУ имени К.Минина, 2012. 250 с. https://suvorovaov.files.wordpress.com/2013/01/uchebnc_subiekt1.pdf
- Макаренко А.О., Калайтан Н.А., Старовойт Т.П. Самоушкодження підлітків: дослідження батьківсько-дитячих відносин. «Молодий вчений» Психологічні науки, 2019. № 9(1). С. 42-45. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-9-73-9>.
- Погорілко О.В., Скрипніков А.М., Герасименко Л.О., Ісаков Р.І. Аутоагресивна поведінка підлітків: монографія. Полтава: АСМІ, 2017. 141 с.
- Польская Н.А. Роль социальных факторов в развитии самоповреждающего поведения. *Клиническая и специальная психология*, 2012. №2. С. 45-48. <https://psyjournals.ru/psyclin/2012/n2/52626.shtml>
- Польская Н.А. Факторы риска и направления профилактики самоповреждающего поведения подростков. *Клиническая и специальная психология*, 2018. Т. 7. № 2. С. 1–20. <https://doi.org/10.17759/cpsc.2018070201>
- Попова В.Г., Мартынова Е.В. Ценностно-смысловое самоопределение старших подростков и юношей как фактор предупреждения злоупотреблениями ПАВ. Екатеринбург. 2005. 68 с.
- Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности. СПб.: Питер, 1996. 347 с.
- Фельдштейн Д. И. Социальное развитие в пространстве-времени детства. Моск. психол.-соц. ин-т : ООО «Флинта». 1997. 158 с.
- Фридман А.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. М.: Просвещение. 1991. 288 с.
- Холмогорова А.Б. Суицидальное поведение: теоретическая модель и практика помощи в когнитивно-бихевиоральной терапии. *Консультативная психология и психотерапия*, 2016. Т. 24. № 3. С. 144-163. <https://doi.org/10.17759/cpp.20162403009>
- Чуева Е.Н. Самоповреждающее поведение детей и подростков. *Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки*, 2017. № 1 (29). С. 71-77. <https://cyberleninka.ru/article/n/samopovrezhdayuschee-povedenie-detey-i-podrostkov/viewer>
- Favazza A.R. Bodies under siege: Self-mutilation in Culture and Psychiatry. Second Edition. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. 1996. 373 p.
- Hagen E.H. Gestures of despair and hope: A view on deliberate self-harm from economics and evolutionary biology. *Hammerstein Biological Theory*, 2008. V. 3(2). P. 123–138.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2021

Стаття рекомендована до друку 06.12.2021

L. VARAVA (Liudmyla Varava)

Candidate of Sciences in Psychology,
Associate Professor of the Department of Practical Psychology
Mariupol State University

Budivelnikiv st., 129-a, Mariupol, Ukraine, 87500

<https://orcid.org/0000-0001-7677-0042>

O. SIPAILOVA (Oleksandra Sipailova)

Master, Mariupol State University

Budivelnikiv st., 129-a, Mariupol, Ukraine, 87500

PSYCHOLOGICAL REASONS OF THE OCCURRENCE OF MODERN ADOLESCENTS' SELF-INJECTING BEHAVIOR

The article is devoted to an urgent problem of modern society – the phenomenon of self-harming behavior among teenagers. Understanding the nature of the emergence of self-damaging behavior acts, the factors that are the catalyst for these actions, is beyond doubt, since awareness of this issue will help the psychologist to identify the target constructs for further practical work. The main aspects of the concept of self-harming behavior, the causes and factors of occurrence were analyzed. The psychological characteristics of adolescence and the crisis of growing up were explained as one of the main factors in the development of self-harming behavior. It was determined that the psychological characteristics of adolescence together with external factors complicate the process of forming adaptive strategies with the environment. Self-injurious behavior is the result of the adolescent's search for interaction with his own «I», and, as a result, difficulties arise in the formation of a subjective position and adequate ideas about himself. Among teenagers who commit acts of self-damaging behavior, the mechanisms for the occurrence of these actions have been determined, namely, there are observed violations of emotional regulation, as well as high level of internal conflict, which is accompanied by a heightened sense of guilt. Analysis of the questionnaire was based on the results of 3 groups of children were identified: the first – with the up-to-date experience of self-harming behavior, the second – with a penchant to self-harming behavior and the third – not inclined to self-harm. Thus, the distribution will help the psychologist to select the most effectively corrective program and provide psychological assistance with such requests. A comparative analysis was made between the choice of the method of self-harm and the tendency to such behavior. It was determined that somatic acts of self-harm are characteristic all groups of adolescents and are perceived by them as a bad habit. It was found that the leading reasons for committing acts of self-harm for all groups of adolescents is desire to calm down, to pull oneself together, to cope with emotions. It was detected that such indicators complicate the formation of adequate ideas of self perception and become a threat in the formation of the subjective position, and have a destructive effect on the planning of teenager's own life activity.

Key words: self-harming behavior; adolescents; behavior; subjective position; personality formation.

References

- Abul'hanova, K.A. (2005). The principle of the subject in domestic psychology. *Psibologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki*, 2(4), 3–21. <https://cyberleninka.ru/article/n/printsip-subekta-v-otechestvennoy-psihologii>

- Ambrumova, A.G. (1997). The psychology of suicide. *Social'naja i kliničeskaja psichiatrija*, 4, 14–20.
- Bannikov, G.S. (2016). Leading mechanisms of self-harming behavior in adolescents: based on monitoring materials in educational institutions. *Konsul'tativnaja psihologija i psichoterapija*, 3(92), 42-68. <https://doi.org/10.17759/cpp.2016240304>
- Chueva, E.N. (2017). Self-injurious behavior in children and adolescents. *Vestnik KRAUNC. Gumanitarnye nauki*, 1(29), 71-77. <https://cyberleninka.ru/article/n/samopovrezhdayuschee-povedenie-detey-i-podrostkov/viewer>
- Favazza, A.R. (1996). *Bodies under siege: Self-mutilation in Culture and Psychiatry*. Second Edition – Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Fel'dshtejn, D. I. (1997). *Social development in the space-time of childhood*. Mosk. psihol.-soc. in-t : OOO «Flinta».
- Fridman, L.M., Kulagina, I.Ju. (1991). *Psychological reference book of the teacher*. M: Prosveshhenie.
- Hagen, E.H. (2008). Gestures of despair and hope: A view on deliberate self-harm from economics and evolutionary biology *Hammerstein Biological Theory*, 3(2), 123–138.
- Holmogorova, A.B. (2016). Suicidal Behavior: A Theoretical Model and Practice of Assistance in Cognitive Behavioral Therapy. *Konsul'tativnaja psihologija i psichoterapija*, 24(3), 144-163. <https://doi.org/10.17759/cpp.20162403009>
- Makarenko, A.O., Kalaitan, N.L., Starovoi, T.P. (2019). Adolescent self-harm: a study of parent-child relationships. «*Molodyi vchenyi*» *Psichologičeski nauky*, № 9(1), 42-45. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-9-73-9>.
- Pohorilko, O.V., Skrypnikov, A.M., Herasymenko, L.O., Isakov, R.I. (2017). *Autoaggressive behavior of adolescents*. Poltava.
- Pol'skaja, N.A. (2012). The role of social factors in the development of self-harming behavior. *Kliničeskaja i special'naja psihologija*, 2, 45-48. <https://psyjournals.ru/psyclin/2012/n2/52626.shtml>
- Pol'skaja, N.A. (2018). Risk factors and directions for the prevention of self-harming behavior in adolescents. *Kliničeskaja i special'naja psihologija*, 7(2), 1-20. <https://doi.org/10.17759/cpse.2018070201>
- Popova, V. G., Martynova, E.V. (2005). *Value-semantic self-determination of older adolescents and young men as a factor in the prevention of substance abuse*. Ekaterinburg.
- Rean, A.A. (1996). *Aggression and aggressiveness of the personality*. SPb.: Peter.
- Volkova, E.N. (2012). *Development of subjectivity in ontogenesis in the modern sociocultural space of education and family*. Novgorod: NGPU imeni K.Minina. https://svorovaov.files.wordpress.com/2013/01/uchebnic_subiekt1.pdf

The article was received by the editors 18.10.2021

The article is recommended for printing 06.12.2021

ПСИХОЛОГІЯ СПОРТУ

DOI 10.26565/2225-7756-2021-71-08
УДК 159.9:799.322.015(4/9)

О. А. ЛУЦЕНКО (Олена Львівна Луценко)

доктор психологічних наук, доцент
завідувачка кафедри прикладної психології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 4, 61022, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9922-9523>

E-mail: olena.lutsenko@karazin.ua

В. О. ГАЛАЗІЮК (Віктор Олександрович Галазюк)

старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи 4, 61022, м. Харків, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-0382-7332>

E-mail: v.galaziuk@karazin.ua

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОМПОНЕНТА В СИСТЕМІ БАГАТОРІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ЗІ СТРІЛЬБИ З ЛУКА В РІЗНИХ КРАЇНАХ (ОГЛЯД)

Мета: аналіз та оцінка компонента психологічної підготовки в системі багаторічної підготовки зі стрільби з лука в різних країнах на сучасному етапі розвитку спорту. *Матеріали та методи:* теоретичний огляд наукових та навчально-методичних джерел, їх систематизація, порівняння та узагальнення результатів. Через пошукові системи Web of Science, Scopus, Google Scholar та Google був проведений пошук наукових та навчально-методичних публікацій за запитом «стрільба з лука» та «психологічна підготовка» різними мовами: українська, англійська, корейська, італійська, російська, німецька, французька. Було знайдено 90 джерел, з яких 65 релевантних предмету дослідження. *Результати:* лише у стрільбі з лука психологічна підготовка не виділена в окремий вид багаторічної підготовки для складнокоординаційних видів спорту в Україні. В усіх країнах, які були призерами останніх Олімпійських ігор, психологічна підготовка систематично впроваджена у спортивну підготовку лучників. Україна, де психологічна підготовка у стрільбі з лука майже не впроваджена, востаннє була призером Олімпійських ігор у 2008 році. Стрільба з лука є видом спорту, що суттєво відрізняється від інших монотонією, тонкою, повільною та невеликою за силою руховою активністю, а також протиріччям у керуванні фізіологічними резервами, зокрема енергією, яка повинна бути мобілізована без суттєвого підвищення пульсу та потовиділення. Лучники зустрічаються зі специфічними психологічними проблемами, зокрема «таргет-панікою». До ключових психологічних якостей, які є затребуваними в стрільбі з лука, належать комплекс «4В» – Витримка, Виклик, Відданість та Впевненість, а також володіння копінг-стратегіями подолання аверсивних станів у спорті. Також важливий розвиток різноманітних видів уваги. Психологічна допомога спортсмену-лучнику повинна включати перевірені методики тренування навичок когнітивного та емоційного контролю. *Висновки:* Розробка компоненту психологічної підготовки може сприяти підвищенню результатів збірних команд України зі стрільби з лука, причому важливо включення його у тренувальний план спортивної підготовки на всіх етапах багаторічної підготовки спортсмена.

Ключові слова: стрільба з лука, психологічна підготовка, етапи багаторічної підготовки, спортсмени, психологічні інтервенції.

Як цитувати: Глазюк, В., Луценко, О. (2021). Особливості психологічного компонента в системі багаторічної підготовки зі стрільби з лука в різних країнах (огляд). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія»*, (71), 65-80. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-08>

In cites: Lutsenko, O., Galaziuk, V. (2021). Peculiarities of the psychological component in the archery long-term training system in different countries (review). *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology"*, (71), 65-80. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-08>

Вступ. Стрільба з лука – вид спорту, в якому спортсмени змагаються у вмінні влучати у ціль стрілами, випущеними з лука, в умовах підвищеної емоційної напруги. Сучасна стрільба з лука входить до програми Олімпійських ігор з 1972 року. Проте, як показує огляд представленості 50 олімпійських видів спорту та дисциплін у статтях наукових журналів, наукових досліджень щодо цього спорту в світі дуже бракує, оскільки серед найбільш досліджених знаходяться футбол, велосипедних

спорт, легка атлетика, плавання, біг на дистанції та марафон, баскетбол, бейсбол, теніс та веслування, а стрільба з лука знаходиться у групі з 11 найменш досліджених видів спорту разом з біатлоном, катанням на гірських велосипедах, стрибках в воду, стрибках на батуті, скейтбордингом, скелетоном, сучасним п'ятиборством, санним спортом, бобслеєм і керлінгом) – їм присвячено загалом менше 50 з 25000 відповідних публікацій (Millet et al., 2021). Більше того, серед тих досліджень, що

є, питання психологічної підготовки (ПП) спортсменів у стрільбі з лука є найменше опрацьованими дослідниками у порівнянні з такими питаннями, як фізіологія, продуктивність, тренування та тестування, медицина і біомеханіка) (Millet et al., 2021). В той же час, успіхи нинішніх лідерів світової стрільби з лука – лучників Південної Кореї, тісно пов'язані з ПП. Кісік Лі, головний тренер національних збірних зі стрільби з лука різних країн (Південна Корея (1981-1997), Австралія (1997-2004), США (2006-2021), у інтерв'ю з М. Монаганом (Monaghan, 2012) підкреслював, що ментальна підготовка у спорті настільки ж важлива для успіху, як і фізична. Він створив систему ПП, яка допомагає корейським стрільцям надзвичайно ефективно стріляти з лука. На думку К. Лі: «Після того, як спортсмен засвоїв усі технічні та фізичні якості, необхідні для досягнення успіху в міжнародному залуку, успіх залежить на 10% від фізичної підготовки та 90% – ментальної. ... Набуття ментальних навичок непросто і його важко виміряти. Набагато легше стріляти стрілами, що забезпечує миттєвий зворотний зв'язок. Однак такий тип мислення є хибним, і спортсмен ніколи не розкриє весь свій потенціал» (Lee, 2021). Важливість ПП усвідомлюють і самі спортсмени, наприклад, найуспішніший сучасний індійський лучник Джаянта Талукар назвав прогалини у ПП основною причиною невдалого виступу індійських лучників на Олімпійських іграх 2012 у Лондоні (Talukdar, 2021).

Стрільба з лука в Україні має власну традицію успіхів: українські лучники у складі збірної команди СРСР та України з 1969 року ставали переможцями і призерами Олімпійських ігор, чемпіонатів світу і Європи («Історія стрільби з лука ХХ століття»). Методика підготовки, розроблена у Львівському інституті фізичної культури у 1950-х-70-х роках, на сьогоднішній день використовується провідними лучниками країнами та є основою методичних рекомендацій Міжнародної федерації стрільби з лука. Водночас, методичні рекомендації зі стрільби із лука в Україні вже застаріли і не відповідають сучасним вимогам. Так, навчальна програма з дисципліни «Теорія і методика обраного виду спорту і спортивно педагогічного вдосконалення (стрільба з лука)» для студентів зі спеціальності “017 - Фізична культура і спорт”, що викладається на кафедрі стрільби та технічних видів спорту Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського (єдиний в Україні кафедрі, що готує спеціалістів у стрільбі з лука), підготовлена переважно на літературі 1990-2000-х років («Навчальна програма», 2020). Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-

юнацьких спортивних шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності зі стрільби з лука перевидавалась кілька разів, але в ній відсутні згадки про ПП спортсменів, як окремого напрямку підготовки (Ворона та ін., 2018). В ній описуються вимоги лише до теоретичної, технічної, тактичної підготовки, оминаючи ПП, як окрему важливу частину багаторічної підготовки («Навчальна програма "Стрільба з лука", 2010). При цьому в нашій країні є доробки щодо психологічної підготовки лучників (Д'якова, 2013, 2017).

Така ситуація стимулювала дослідницьке питання нашої роботи – як відображений психологічний компонент у багаторічній підготовці стрільби з лука в різних країнах та в чому його особливості.

Предметом даного дослідження є компонент ПП в системі багаторічної підготовки зі стрільби з лука.

Мета дослідження – аналіз та оцінка компонента ПП в системі багаторічної підготовки зі стрільби з лука в різних країнах на сучасному етапі розвитку спорту.

Для реалізації мети були поставлені наступні **завдання дослідження**:

- 1) Виявлення ступеню включення психологічного компоненту у систему багаторічної підготовки спортсменів зі стрільби з лука у різних країнах;
- 2) Визначення специфічних психологічних проблем спортсменів-лучників;
- 3) Виявлення психологічних якостей спортсменів-лучників, які потребують розвитку та тренування;
- 4) Визначення методів психологічної допомоги спортсменам-лучникам.

Матеріали та методи. Для вивчення предмету дослідження був зроблений теоретичний огляд наукових та навчально-методичних джерел, їх систематизація, порівняння та узагальнення отриманих результатів. А саме, через пошукові системи Web of Science, Scopus, Google Scholar та Google був проведений пошук наукових та навчально-методичних публікацій за запитом «стрільба з лука» та «психологічна підготовка» різними мовами: українською, англійською, корейською, італійською, російською, німецькою, французькою. Було знайдено 90 джерел, з яких 65 релевантних предмету нашого дослідження.

Резюме попередніх досліджень

Поняття ПП спортсмена має доволі довгу історію. В.М. Мельников та В.Н. Непопалов (1986) в роботі «Деякі проблеми психологічної підготовки спортсменів» систематизували історію розвитку ПП спортсменів у радянський період. А саме, перша концепція А.Ц. Пуні (1957, 1959),

П.А. Рудика (1958) та інших радянських спортивних психологів ґрунтувалася насамперед на морально-вольовій підготовці. Поступово вона уточнюється в аспекті того, що спортивний результат знаходиться не в лінійній залежності від мотивації та волі, а є результатом й інших змінних, таких, як рівень домагань, зміст емоційної напруги тощо. Далі предметом психологічної підготовки для спортивних психологів стає цілеспрямоване вдосконалення психічних процесів, станів і особливостей особистості спортсмена. У 80-ті роки внаслідок циклу досліджень відбувається розробка нових прийомів і процедур діагностики стану готовності, стійкості, надійності спортсмена. Автори акцентують увагу на необхідності комплексної ПП, яка включає наступні рівні: психофізіологічний, власне психологічний та соціально-психологічний. Таким чином вона охоплює сфери індивідуальних особливостей, особистості та команди.

Варто відмітити, що закордонні дослідники досі спираються на деякі ідеї радянських авторів, зокрема, П. А. Рудика, якого вони навівають «прабатьком» спортивної психології. Актуальними залишаються його погляди, що слід проводити ПП відповідно до: (а) психологічних вимог кожної спортивної ситуації; та (б) специфічних потреб кожного спортсмена (Docil, 2006; Vaněk & Cratty, 1970).

Сучасне бачення задач, які повинна вирішувати ПП на усіх етапах багаторічної підготовки в різних видах спорту, систематизоване в роботах української дослідниці Н. Височіної (Височина, 2016; Височина, 2017). Наприклад, на етапі початкової підготовки в межах ПП ставляться задачі стимуляції пізнавальної діяльності, прояву ініціативи та індивідуальних психологічних особливостей, розвитку психомоторики і психоемоційних навичок сприйняття та реагування, заохочення та моральної підтримки, розвитку прагнення до рухової активності на змагальній основі. Вони суттєво відрізняються від задач на інших етапах, наприклад, на останньому етапі – етапі уходу зі спорту вищих досягнень – мова йде про розробку програми соціальної адаптації, пошуку переваг нового способу життя і вироблення усвідомленого ставлення до них, визначення пріоритетних напрямків подальшого розвитку та самореалізації спортсмена тощо. Традиційна класифікація етапів багаторічної підготовки включала 4 етапи: початкової підготовки, базової підготовки, спортивного удосконалення та вищої спортивної майстерності (ВСМ). Зараз найбільш повна класифікація етапів включає 8: початкової підготовки; попередньої базової підготовки; спеціальної базової підготовки; підготовки до вищих досягнень; максимальної реалізації індивідуальних можливостей, збереження

ВСМ; поступового зниження спортивних результатів; виходу зі спорту вищих досягнень (Височина, 2016; Височина, 2017).

Гунбіна А. (2020) показала, що психоемоційне виснаження, яке негативно впливає на результати спортсменів, залежить від багатьох соціально-психологічних чинників: відносин спортсмена з тренером, з колегами по команді, довготривалим перебуванням далеко від сім'ї.

На важливості включення ПП у програму тренувань спортсменів різного рівня наголошують автори Б. Блуменштайн та І. Орбах (Blumenstein & Orbach, 2018), які відмічають успішні виступи спортсменів різних країн у різних видах спорту, які використовують ПП на тривалому проміжку часу спортивної кар'єри.

За даними досліджень Корейського національного спортивного університету, (Kim, Kim & So, 2015) проведеними за участю 463 корейських лучників середнього та високого рівня та 56 експертів (тренерів, менеджерів команд лучників), які оцінювали основні фактори успіху у стрільбі з лука (психологія, технічна майстерність, фізична підготовка), було показано, що психологічний фактор має найвищу вагу (0,479) у порівнянні з технічною майстерністю (0,344) та фізичною підготовленістю (0,177).

Вчені Китайського Тайбею проаналізували роль ПП для успіху його лучників (Hung et al., 2008). Була організована спортивна наукова команда, яка включала групу зі спортивної психології для команди зі стрільби з лука в рамках підготовки до Олімпійських ігор 2004 року в Афінах. Приблизно за півтора роки до змагань команда спортивної психології почала співпрацювати з тренерами. Протягом цього періоду стрільці Китайського Тайбею досягли значного поліпшення показників. Це досягнення було особливо вражаючим, враховуючи як недосвідченість команди, так і її помірний рівень роботи в минулому.

Метааналіз статей та дисертацій щодо впливу тренувань психологічних навичок лучників на спортивні результати показав, що результати спортсменів, які пройшли тренінг психологічних навичок, були на 18% кращими, ніж в контрольній групі. Визначено, що абсолютна величина впливу тренування залежить від тривалості тренінгу та віку спортсмена: він був значущо вищим у спортсменів віку середньої та старшої школи порівняно із дорослими спортсменами. Загалом, ефект від тренінгу психологічних навичок можна очікувати щонайменше після 12 тижнів, але більш стабільний ефект потребує більшого часу тренувань – 6 місяців (Kim et al., 2021).

Багато досліджень останніх років доводять, що впровадження тренувань з ПП здатне покращити

стабільність результатів, знизити вплив стресових ситуацій на спортсменів в умовах змагань, навчити мобілізації резервів організму під час ключових моментів змагань (Diotaiuti et al., 2021; Kim & Park, 2021).

Таким чином, попередніми дослідженнями була доведена необхідність ПП спортсменів, в тому числі лучників. Яким чином ПП зараз включена у систему багаторічної підготовки спортсменів-лучників в різних країнах буде досліджено у наступному розділі статті.

Результати дослідження та обговорення
Ступень включення психологічного компонента у підготовку лучників. Аналіз компонента ПП у стрільбі з лука був початий в контексті більш широкого кола складно-координаційних видів спорту в Україні, що входять до програми літніх Олімпійських ігор, так само, як і стрільба з лука: кульової стрільби, художньої гімнастики, спортивної гімнастики, стрибків у воду, спортивної акробатики, вітрильного та кінного спорту – див. табл. 1.

Таблиця 1. Наявність компоненту ПП у навчальних програмах складнокоординаційних видів спорту в Україні

Вид спорту	Опис ПП у навчальній програмі для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких спортивних шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності з виду спорту в Україні
Кульова стрільба	ПП вказується як один з етапів багаторічної підготовки та детально описується окремим розділом у навчальній програмі з кульової стрільби (2008). ПП на різних етапах пов'язується з отриманням теоретичних знань, удосконаленням техніко-тактичної майстерності, розвиненням фізичних якостей, інтегральною підготовкою стрільців.
Вітрильний спорт	Компонент ПП детально прописаний для всіх груп підготовки спортсменів, що займаються даним видом спорту: від груп початкової підготовки до груп ВСМ у навчальній програмі з вітрильного спорту (2009). До навчальної програми включена орієнтовна схема побудови ПП в річному циклі спортивної підготовки яхтсмена.
Стрибки у воду	Описуються основні напрямки ПП, задачі та шляхи їх розв'язання. Застосування ПП розглядається для всіх груп спортсменів: від груп початкової підготовки (розвиток мотивації) до груп ВСМ. Для груп ВСМ зазначається необхідність співпраці з психологом. ПП прописана окремим рядком у розподілі годин у навчальній програмі зі стрибків у воду (1996), починаючи з перших років груп навчально-тренувальної підготовки обсягом від 0.5% до 2% для груп ВСМ.
Гімнастика художня	Навчальна програма з художньої гімнастики (1999) включає ПП на всіх етапах багаторічної підготовки. Досить широко розкрито зміст та засоби ПП на різних етапах підготовки.
Гімнастика спортивна	Від базової підготовки і до етапу ВСМ передбачається окреме проведення ПП («Навчальна програма зі спортивної гімнастики», 2003). Етапи спортивного удосконалення та ВСМ передбачають залучення спеціаліста-психолога для супроводу підготовки спортсменів. Обсяг ПП у загальному навантаженні спортсмена визначається тренером.
Стрибки на батуті	У навчальній програмі зі стрибків на батуті (1999) ПП розглядається як окрема частина спортивної підготовки. Акцент робиться на особистих якостях спортсмена та педагогічній майстерності тренера в опануванні ПП. Найважливішим завданням ПП вважається розвиток мотивації для досягнення високої спортивної майстерності. ПП описана в окремому розділі, проте, опис є дещо розмитим, включає лише загальні напрями роботи без уточнення за рівнем підготовки та шляхам вирішення основних завдань. ПП прописана окремим рядком у розподілі годин, починаючи з груп навчально-тренувальної підготовки першого року обсягом від 2.5% до 4% у груп ВСМ. Більш детально розглядаються засоби психологічного впливу на організм під час відновлення та стимуляції працездатності.
Кінний спорт	ПП вершника скерована на формування у спортсмена високого рівня мотивації в умовах тренувальної та змагальної діяльності, емоційної стійкості до стресових ситуацій, здібності до самоконтроля та регуляції емоційних станів. ПП розглядають у трьох аспектах: базова психологічна підготовка, загальна та спеціальна підготовка до змагань. ПП прописана окремим рядком у розподілі годин, починаючи з перших років груп навчально-тренувальної підготовки обсягом від 1% і до 5% у груп ВСМ («Навчальна програма з кінного спорту», 2019).
Стрільба з лука	У навчальній програмі зі стрільби з лука (2010) ПП не представлена.

Як видно з таблиці 1 в Україні, лише для стрільби з лука ПП не включена як компонент офіційної програми підготовки спортсменів

складнокоординаційних видів спорту, що входять до програми літніх Олімпійських ігор. В різному ступені систематично та детально ПП запланована

в програмах усіх інших видів спорту відповідної категорії.

Оскільки найвищим показником спортивної майстерності є результати виступів на Олімпійських іграх, для подальшого порівняльного аналізу ми проаналізували стан ПП в межах загальної спортивної підготовки зі стрільби з лука в країнах, лучники яких були призерами останніх

Олімпійських ігор 2016 року у Ріо (Durães & Soares, 2016): Південна Корея, США, Франція, Німеччина, РФ, Австралія, Китайський Тайбей. Також, була розглянута Італія, спортсмени-лучники якої були переможцями та призерами Олімпійських ігор 2000–2012 років та претендентами на медалі Олімпійських ігор 2016 року. Результати наведені у таблиці 2.

Таблиця 2. Опис ПП у стрільбі з лука в країнах, що успішно виступили на останніх Олімпійських іграх

Країна	Особливості компоненту ПП у підготовці спортсменів
Україна	ПП окремо не виділяється (Навчальна програма зі стрільби з лука, 2010).
Південна Корея	Члени збірної команди регулярно проходять тренінги для підвищення стресостійкості та приймають участь у подіях, що моделюють умови, які будуть на Олімпійських іграх. Проводяться численні наукові дослідження з психологічної підготовки спортсменів у стрільбі з лука (Kim et al., 2021; Kim & Park, 2021; Kim et al., 2015).
РФ	ПП виділена окремим розділом у Програмі для різного рівня підготовки. ПП (разом з тактичною та теоретичною підготовкою) складає від 4% від загального навантаження у годинах для груп навчально-тренувальної підготовки і до 12% для груп ВСМ («Федеральний стандарт спортивної підготовки по виду спорту стрельба из лука», 2013).
США	Для тренерів організовані курси з ментальної підготовки, як частина обов'язкової сертифікації тренерів різного рівня (MM101, MM102). Проводяться наукові дослідження зі спортсменами збірної країни. Програма підготовки включає ПП починаючи з початкових груп та вище (USA Archery, 2016).
Італія	Для тренерів організуються семінари з ПП під егідою національної федерації. ПП є частиною програми сертифікації тренерів, а також, організовано окремий супровід лучників спортивними психологами (Federazione Italiana di tiro con l'arco, 2002).
Франція	Необхідність ПП згадується у загальних матеріалах, підготовлених французькою федерацією стрільби з лука для тренерів. Методичні вказівки Лабораторії психології спорту Національного інституту спорту «Вироблення психологічних навичок для стрільців з лука вищого рівня» (Fournier, 2003) описують основні аспекти ПП.
Німеччина	Спортивні психологи активно залучаються до співпраці зі спортсменами. Члени національної збірної співпрацюють з психологами індивідуально (Unruh, 2016). Федерацією кульової стрільби та стрільби з лука Німеччини психологи залучаються для розширення навичок спортсменів-лучників (Regös, 2021), спортивні психологи проводять семінари та індивідуальне консультування.
Китайський Тайбей	Відзначається потреба та відпрацьована співпраця лучників і тренерів зі спортивними психологами для підготовки до участі у Олімпійських іграх (Hung et al., 2008, 2010).

Як видно з таблиці 2, у більшості країн, представники яких показали високі результати на останніх олімпіадах, психологічний компонент достатньо систематично втілений у багаторічну підготовку лучників.

Асоціація стрільби з лука Кореї приділяє настільки значну увагу саме розвитку психологічних навичок, що відмова приймати участь у запланованих для команди психологічних вправах та тренінгах є підставою для виключення спортсмена зі складу команди, незважаючи на рівень спортивних результатів (The Secrets of Korean Archery, 2019).

В той час як більшість країн і окремих спортсменів зосереджують підготовку на вдосконаленні технічної майстерності, корейці у своїй підготовці підвищують стресостійкість, насичуючи тренувальний процес різноманітними подіями для включення ментальних резервів

організму, зокрема, влаштовуючи показові виступи на змаганнях з інших видів спорту за великого скупчення глядачів та організованої телетрансляції, будують моделі олімпійських полів з макетами глядачів, стрибають з мостів з резинками, відвідують морги, виконують запливи у відкритому морі (Han et al., 2014). Про ефективність цих заходів свідчать об'єктивні факти: з 1984 року, коли лучники Південної Кореї почали приймати участь у Олімпійських іграх, ними було завойовано найбільше медалей серед усіх країн – 39, серед яких 23 золотих, з-поміж 120 медалей, що були розіграні у стрільбі з лука на Олімпійських іграх з 1984 по 2016 роки. Зокрема, на Олімпійських іграх 2016 року було завойовано 5 медалей, серед яких – 4 золоті нагороди в усіх чотирьох категоріях у стрільбі з лука. До речі українським тренером зі стрільби із лука О. В. Д'яковою розроблені принципи ПП стрільців, в межах якої головний

акцент робиться також саме на моделюванні змагальних умов на тренуванні, так, щоб тренер постійно оголошував лідерів, міняв спортсменам зміни, мішені та час стрільби, сам обирав спаринг-партнерів, робив прогнози, коментував стрільбу та результати, оскільки, на думку О. В. Д'якової, це піднімає емоційний фон на тренуванні, викликає у спортсменів збудження, подібне до передстартового стану (Д'якова, 2013).

У деяких країнах приділяється окрема увага психологічній компетентності тренерів і батьків спортсменів. Зокрема, система ПП у США є обов'язковою частиною сертифікації тренерів зі стрільби з лука і проводиться окремою компанією Mental Management Systems. Ця система ПП поділяється на два рівні: курс ММ101 призначений для тренерів, батьків та спортсменів, а курс ММ102 розроблений для тренерів спортсменів, які виступають у складі збірної команди США ("ММ101", 2021; "ММ 102", 2021).

Специфічні психологічні проблеми лучників. Стрільба з лука відрізняється від більшості видів спорту певними особливостями: навички стрільби, як правило, вимагають найменших і найтонших рухів; спортсмени не можуть зняти напругу через різкі інтенсивні рухи, такі як удар, стрибок, кидок, біг тощо; фізіологічні прояви психоемоційного напруження, як прискорення пульсу та підвищення потовиділення, працюють проти якісного виконання пострілу; у стрільбі з лука немає різноманітності та не можна варіювати умови, що дозволяє припустити включення ефекту монотонії. Як наслідок, лучники мають специфічні для виду спорту проблеми, що пов'язані з психологічним станом. Одна з таких проблем, яка руйнує результати успішних спортсменів на етапах максимальної реалізації індивідуальних можливостей та збереження ВСМ – це так звана «таргет-паніка» (паніка перед мішенню) (Наууд, 2006). У цьому стані спортсмен не може зробити елементарну для свого виду спорту дію. Спортсмени відчують, що не можуть керувати ані тілом, ані психічним станом; вони не можуть зупинити тремтіння рук та відмовляються від пострілу взагалі. У 2018-2019 роках опитування 163 спортсменів з 21 країни 4 континентів (члени збірних команд, учасники міжнародних змагань, переможці і призери Олімпійських ігор, чемпіонатів світу, континентальних першостей) показало, що 86% спортсменів-лучників високого рівня у своїй практиці зустрічалися з «таргет-панікою» (Галазюк та ін., 2020).

Результати досліджень Е. Пріор та Ж. Коатс (Prior & Coates, 2019) показали, що «таргет-паніка» є складним психологічним явищем, якому передують події, що змушують стрільця занадто

сильно зосереджуватися на результаті пострілів, надмірно підсилюючи бажання мати контроль. Це призводить до протилежного – втрати контролю над пострілом та переживання характерних ефектів блокування продуктивності. Аналогічні феномени зустрічаються і в інших видах спорту, де потрібно влучати у ціль – гольфі, футболі тощо, але з певними відмінностями.

У стрільбі з лука психологічний тиск відіграє ключову роль, про що говорять дослідження А. Буцціола та А. Кастагнетті (Bucciola & Castagnetti, 2020): загальна ефективність стрільби особливо погіршується у додатковому часі (tiebreak) як для чоловіків, так і для жінок. Цей ефект ще більш виражений у додатковий час найважливіших турнірів, але лише для жінок. При цьому чинником, що погіршує результат, є саме тиск стресу, а не втома, що було перевірено у дослідженні. Це важливо з точки зору планування психологічної підготовки, яка повинна враховувати, що жінки та чоловіки можуть сприймати стресові події по-різному, відповідно, по-різному на них реагувати.

Психологічні якості лучників, що потребують розвитку та тренування

У сучасному олімпійському спорті, зокрема, у стрільбі з лука, спостерігається зростання конкуренції. Відбувається значне підвищення тренувальних і змагальних навантажень, тому наукові дослідження спрямовані на пошук ефективних методів організації підготовки до змагань із залученням джерел реалізації резервних можливостей спортсменів. До останніх великих змін у правилах змагань зі стрільби з лука, які відбулися у 1990-2000-х роках (Wells, 2020), стрільба з лука була в першу чергу складнокоординаційним видом спорту, де важливо було показувати високу технічну майстерність. Зміни правил, що додали видовищності змаганням та привабливості виду спорту для телетрансляцій, призвели до виділення стресостійкості спортсмена, як ключового фактору на шляху до перемоги на будь-якому рівні, від чемпіона країни до олімпійського чемпіона. Наприклад, свобода від тривоги, здатність надавати найвищий результат в умовах тиску, впевненість і концентрація були ключовими психологічними особливостями, які відрізняли більш успішних грецьких лучників, від тих, хто показував гірші результати (Bebetsos, 2015). Дослідження малайзійських лучників виявили, що кращий рахунок стрільби у них асоціюється із зниженням частоти серцевих скорочень, нижчим збудженням, вищою впевненістю у собі, а також, як не дивно, вищою когнітивною та соматичною тривогою (Nurfatehah Mat Salleh et al., 2020). Ці дані, з одного боку, підтверджують вже виявлену закономірність, що нижчий пульс є бажаним психофізіологічним

показником для різних видів стрільби (Robazza et al., 1998; Tremayne & Barry, 2001). З іншого боку, такі дані демонструють класичну закономірність щодо оптимуму мотивації/збудження. А саме, що не сам по собі рівень тривоги є поганим або гарним станом для успішності виконання діяльності, а те, який рівень тривоги та збудження для даного суб'єкта відповідає індивідуальній зоні оптимального функціонування (ІЗОФ). Тривога може нести як дезорганізуючий вплив, якщо вона поза межами ІЗОФ, або, навпаки, стимулюючий, такий, що підвищує пильність та точність виконання діяльності, якщо її рівень в межах ІЗОФ (Hanin & Syrjä, 1996).

Турецькі дослідники проаналізували показники орієнтації на досягнення мети у провідних лучників – учасників Чемпіонату Туреччини зі стрільби з лука серед дорослих та молоді. За результатами опитування 116 спортсменів були розділені на дві групи: високої та низької орієнтації на досягнення мети. Фактичні результати участі у змаганнях представників цих груп підтвердили роль даного психологічного чинника: група з високою орієнтацією набрала 560,15 очок, група з низькою – 431,8 з 600 можливих очок (Isik, 2018).

Р. Метьюз сформулював уявлення про психічні здібності, необхідні для стрільби з лука у вигляді мнемоніки – «3С: Control, Challenge and Commitment» (Контроль, Виклик та Відданість), яка була розширена П. Клауфом з колегами до «4С» – вони додали Впевненість (Confidence) як четвертий елемент (як цитується у Nashmi, 2020). Якщо термін «контроль» українською мовою замінити на «витримка» (оскільки мова йде про самоконтроль, синонімом чому є витримка), то можна зробити мнемоніку «4В – Витримка, Виклик, Відданість та Впевненість» для українських лучників. Можна вважати, що всі вони маються на увазі О.В. Д'яковою, яка говорить про силу волі як ключову характеристику для розвитку спортсменами-лучниками (Д'якова, 2017).

В межах спортивної психології розробляються різноманітні психодіагностичні інструменти, які спрямовані на вимірювання ключових для успішності спортсмена психологічних характеристик, але їх небагато. Зокрема, «Багатовимірний опитувальник спортивної досконалості» (MUSI) виявляє вираженість таких психологічних характеристик спортсменів, як здатність до активації (мобілізації енергії), підтримки уваги, спрямування уваги, широкій внутрішньої / зовнішньої уваги і вузькій внутрішньої / зовнішньої уваги. Таким чином цей опитувальник вимірює 6 окремих підвидів уваги (Sindik et al., 2015). Для розробки цього опитувальника залучалися спортсмени різних видів спорту, в тому числі, стрільби з лука.

Ще один опитувальник – АМЕ (Athletic Mental Energy) – був нещодавно розроблений (Lu et al., 2018) для виявлення рівня психічної енергії як важливого ресурсу успішності спортсменів, в тому числі, лучників. Конструкт «психічна енергія» включив такі складові, як впевненість, вмотивованість, енергійність, сконцентрованість та спокій. Н. Височіна (2017) також підкреслює важливість у сучасному спорті таких якостей, як здатність до мобілізації психологічних ресурсів та психічної витривалості.

Психологічні фактори самі по собі не можуть прогнозувати успішність виступу лучників, але добре розвинені навички копінг (долаючої поведінки) грають суттєву роль у покращенні спортивних результатів. Такі навички копінг були визначені у дослідженнях З. Таха зі співавторами (Taha et al., 2017, 2018) під час виділення лучників з високим потенціалом: здатність впоратися з аверсивними почуттями (невдачами, дискомфортом), тренувальними навантаженнями, пресінгом, тривогою, здатність до концентрації, впевненість та мотивація досягнення, постановка цілей, психічна підготовка. Як можна помітити, цей перелік копінг-навичок відрізняється від традиційного психологічного уявлення про копінг-стратегії в психології, до яких зазвичай відносять пошук соціальної підтримки, концентрацію на розв'язанні проблеми та уникання (Вдовиченко, 2013). Для вимірювання копінг-навичок у спортсменів використовується тест – «Опитувальник спортивних навичок подолання» (The Athletic Coping Skills Inventory, ACSI).

Можливі психологічні інтервенції

Загальний підхід до тренування психологічних навичок, потрібних у спорті, включає два напрямки: тренування навичок когнітивного та емоційного контролю (Gill, 2005). Ці базові напрямки далі індивідуалізуються в залежності від особливостей кожного спортсмена та його ситуації. Когнітивний напрямок включає постановку цілей, контроль уваги та мислення, діалог з собою, роботу з уявою. Навички емоційного контролю включають копінг-стратегії та релаксаційні техніки.

Для корекції стану «таргет-паніки» показана ефективність таких психотерапевтичних методів, як десенсибілізація та репроцесінг рухами очей, гіпноз, що спрямований на відновлення самооцінки, впевненості у собі, зниження тривоги. Але не будь-яка техніка гіпнозу підходить для підготовки лучників. Традиційний гіпноз може знизити рівень збудження (активації) нижче оптимального рівня перед виконанням та погіршити показники. Робатца та Бортолі (Robazza and Bortoli, 1995) поєднували використання традиційного гіпнозу після практики стрільби із

застосуванням активно-збуджуючого гіпнозу після і під час практики. Активно-збуджуючий гіпноз замінює навіювання на розслаблення та сонливість навіюваннями пильності та готовності до діяльності. Дослідники продемонстрували покращення результатів спортсмена після 20 тижнів такого активуючого гіпнозу.

В літературі описані способи, якими спортсмени намагаються вийти з цього стану, наприклад, запобігати інтерналізації подій, що сприймаються ними як невдачі, фокусуватися на технічних здібностях, практикувати стрільбу з заплющеними очима тощо. Спортсменів можна навчати методам копінгу, які знижують значущість невдалих пострілів, наприклад, самовиправданню, раціоналізації, зменшенню установки на самокритику, здійснювати проробку внутрішніх конфліктів тощо (Prior & Coates, 2019). Автори вказують, що популярний метод боротьби з «таргет-панікою» – метод «білої мішені» («blank boss»), який передбачає стрільбу у порожню ціль без цільової грані, може викликати підсилення страху при поверненні до нормальної мішені та на змаганнях, тобто не є ефективним. Так само неефективним виявилось вживання алкоголю, яке використовується деякими лучниками для боротьби з цією проблемою. Рейлі та Хеллідей (1985) вивчали вплив прийому алкоголю на час реакції, стійкість рук, ізометричну силу руки, витривалість м'язів та профіль електроміограми під час випуску тятиви. Як стійкість руки, так і час реакції погіршилися в умовах вживання алкоголю, хоча і не було відмінностей у силі та витривалості. Більший ступінь розслаблення м'язів був зареєстрований на електроміограмі після прийому алкоголю, але він сильно різнився у учасників (як цитується у Haywood, 2006).

Метод мисленневих (уявних) тренувань широко використовуються спортсменами, тому що, як і фізична практика, уявлення руху спирається на пластичність мозку. Дослідження показують, що розумова (уявна, імаджинативна, ідеомоторна) практика часто сприяє виконанню складних рухів і в деяких випадках може бути майже такою ж ефективною, як і фізична практика. О.В. Д'якова рекомендує для спортсменів-лучників використовувати ідеомоторні тренування поза умовами тирю по 5-10 хвилин на день, на фоні аутогенного розслаблення, перевіряти ритмоструктуру уявної підготовки до пострілу та його виконання за допомогою секундоміра, проводити їх для знання тривоги та психопрофілактики перед важливими змаганнями (Д'якова, 2013). С. Хашмі та ін. (Hashmi et al., 2020) дослідили ефективність імаджинативної моделі «PETTLER» Холмса і Коллінза за умов різної

частоти її використання лучниками. Підхід PETTLER передбачає, що характеристики, які відносяться до практики виконання спортивних дій, повинні бути включені до мисленнєвого образу з метою оптимізації уяви та спостереження, наприклад, як правильно тримати обладнання та яка точно поза повинна бути, емоції, які спортсмен має переживати; як повинний виглядати власний постріл з внутрішньої (інтернальної) та зовнішньої (екстернальної) перспективи (Wakefield & Smith, 2012).

Модель включає сім ключових компонентів, які слід враховувати при розробці імаджинативної психологічної інтервенції, що позначаються аббревіатурою PETTLER (Physical, Environment, Task, Timing, Learning, Emotion, Perspective – Фізичний, Середовищний, Завдання, Час, Навчання, Емоції, Перспектива). Лучники були розділені на 4 групи, що практикували модель PETTLER двічі на тиждень, чотири рази на тиждень, шість разів на тиждень та контрольну групу – без тренінгу. Було виявлено, що усі три тренінгові групи після використання PETTLER значуще покращили ефективність потраплянь у мішень. При цьому група, що виконувала вправи шість разів на тиждень показала покращення на 58,42%; група, яка виконувала вправи 4 рази, показала покращення на 33,25%; група, що займалася 2 рази на тиждень, показала покращення на 26,86 %, проте контрольна група продемонструвала погіршення на 8,96%. Модель PETTLER показала високу ефективність також в таких видах спорту, як нетбол, дартс, баскетбол, волейбол, гімнастика, гольф та теніс (Hashmi et al., 2020).

Для визначення та подальшого контролю «Індивідуальної афективної зони виконання» (аналог ІЗОФ, але з акцентом на емоційний стан) пострілу може використовуватися підхід, запропонований в роботі М.Б. Джонсон зі співавторами (Johnson et al., 2007). На основі заміру пульсу під час виконання пострілів (пристрій, що кріпиться на тіло спортсмена та не відволікає від пострілу), суб'єктивної оцінки рівня емоційного збудження одразу після пострілу (за допомогою афективної решітки збудження/задоволення Дж. Рассела та ін., 1989) та об'єктивної фіксації результативності пострілу з лука на різних дистанціях за допомогою статистичного методу логістичної регресії для кожного спортсмена можуть бути вираховані криві їх емоційного збудження, при якому він/вона виконує гарні або погані постріли. Дослідження спирається на «Концепцію потоку: психології оптимального досвіду» М. Сіксзентмігаї (Csikszentmihalyi, 2002) та класичний закон оптимуму збудження Йеркса-

Додсона (1908), згідно якому оптимальне виконання діяльності потребує певного діапазону збудження, а активація нижче, або вище за нього приводить до зниження якості виконання діяльності. Вирахування таких індивідуальних кривих та усвідомлення спортсменом власного оптимального рівня емоційного збудження для кожної дистанції дозволить йому/їй добиватися вищих рівнів майстерності; тренувати довільне входження в уже відомий для кожної дистанції оптимальний емоційний стан. Т.М. Хунг також наголошує (Hung, 2010), що пульс у стрільбі з лука використовується як доказаний ключовий показник, над яким спортивний психолог може працювати з лучниками на індивідуальній основі на змаганнях і поза змаганнями.

Показана висока ефективність (83%) тренінгів з біологічним зворотним зв'язком (БЗЗ) за електроміограмою (ЕМГ), який допомагає лучникам досягти регулярності та послідовності у напруженні м'язів перед випуском стріли (як цитується у Наувуд, 2006). Також показано покращення результатів стрільби після проведення тренінгів з БЗЗ за електроенцефалограмою (ЕЕГ) для лучників на етапі спортивного удосконалення або підготовки до вищих досягнень (Landers et al., 1991).

Серед технік релаксації можуть використовуватися засоби сенсорної депривації, зокрема, Норланд, Бергман та Арчер (1999) досліджували використання таких сеансів протягом 45 хвилин перед стрільбою. Спортсмени експериментальної групи лежали у ванні з солоною водою високої концентрації, зі зменшеним рівнем світла та шуму навколо. Після сеансу лучники відчували менше психічне навантаження під час стрільби; кращі лучники були більш стабільними у виконанні; а деякі стрільці мали меншу напругу м'язів нижньої частини руки. В контрольній групі, яка практикувала сеанси простої релаксації у кріслі, змін не спостерігалось (як цитується у Наувуд, 2006).

Взагалі, стосовно вразливості спортсменів до психічних порушень клінічного рівня, дослідження, проведені зі спортсменами Австралійської збірної з різних видів спорту показали, що більше 46% спортсменів хоча б одного разу мали такі достатньо серйозні проблеми із психічним здоров'ям, як депресія (27,2%), розлад харчової поведінки (22,8%), загальний психологічний дистрес (16,5%), соціальна тривожність (14,7%), генералізований тривожний розлад (7,1%) та панічний розлад (4,5%). Травмовані спортсмени мали вищий рівень симптомів депресії та генералізованого тривожного розладу. Таким спортсменам, особливо, якщо вони зазнали травми, повинний бути організований

зручний доступ до професійної допомоги з психічного здоров'я (Gulliver et al., 2015). Спортсмени-лучники не є виключенням і також потребують психологічного моніторингу та допомоги.

Висновки

1. Порівняння ПП у навчальних програмах складнокоординаційних видів спорту, включених до програми Олімпійських ігор, якими регламентується робота дитячо-юнацьких спортивних шкіл, училищ олімпійського резерву та шкіл вищої спортивної майстерності в Україні та особливості включення компоненту ПП у підготовку зі стрільби з лука у інших країнах, свідчить про недостатнє впровадження ПП у навчальній програмі зі стрільби з лука в Україні. Загальною рисою систем підготовки усіх країн, лучники яких стають призерами головних змагань, є впровадження ПП з перших років занять стрільбою з лука. Розробка даного компоненту підготовки може сприяти підвищенню результатів збірних команд України зі стрільби з лука, причому важливо включення його у тренувальний план спортивної підготовки на всіх етапах багаторічної підготовки спортсмена.

У різних країнах спостерігається різний підхід до застосування ПП у багаторічних системах спортивної підготовки зі стрільби з лука. Країни Азії віддають перевагу централізованій роботі зі спортивними психологами, в першу чергу у збірних командах країн. Країни Європи впроваджують психологічну підготовку більш індивідуально: спортивні психологи проводять курси і семінари для тренерів та спортсменів, проводять індивідуальні консультації, а спортсмени збірних працюють з індивідуальними психологами, без втручання тренерів збірних. Водночас, у збірних країн є психологи, які спрямовують психологічну роботу зі спортсменами. У США впроваджено систему обов'язкової сертифікації з психологічної компетентності тренерів у стрільбі з лука та ПП спортсменів збірної країни, розроблену спеціалізованою компанією з психічного менеджменту.

2. Специфічними проблемами спортсменів-лучників, особливо характерними на етапах ВСМ, є так звана «таргет-паніка», яка є мало дослідженим та переважно психологічним феноменом, а також тиск психологічного стресу на відміну від втоми, яка є чинником, що погіршує результат, в інших видах спорту. Гендерні розбіжності у сприйнятті стресових подій додають складності даній проблемі.

3. Стресостійкість, психологічна витривалість, навички копінгу, мотивація досягнення найвищого

результату, впевненість у власних можливостях, мобілізація енергії (активація), підтримка різноманітних властивостей уваги, сила волі є ключовими психологічними якостями спортсменів-лучників, які потребують розвитку та тренування на усіх етапах багаторічної підготовки. Корисною може бути мнемоніка для чотирьох пріоритетних психологічних навичок лучників: «4В» – Витримка, Виклик, Відданість та Впевненість.

4. На відміну від інших видів спорту, стрільба з луку відрізняється монотонією (виконуються однотипні дії) та неможливістю зняття зайвого напруження через інтенсивні рухи, тому психологічний стан лучників потребує постійної підтримки на оптимальному рівні. З лучниками були перевірені різноманітні психологічні інтервенції, але контрольовані дослідження виконувалися переважно на невеликих вибірках. Показали свою ефективність активуючий гіпноз, тренінги з біологічним зворотним зв'язком за ЕМГ та ЕЕГ, сеанси сенсорної депривації, техніка візуалізації PEGLEP, визначення індивідуальної афективної зони виконання та індивідуальна робота з психологом.

Пропозиції щодо подальших досліджень

У перспективі планується емпіричний аналіз та розробка модельних психологічних показників висококласного спортсмена у стрільбі з лука на основі аналізу показників членів збірної України зі стрільби з лука, а також провідних лучників інших країн та напрацювання рекомендацій з психологічної підготовки спортсмена для втілення його сильних якостей та компенсації стримуючих факторів.

В рамках подальшого впровадження результатів дослідження планується розробка рекомендацій по внесенню змін до Навчальної програми з виду спорту "Стрільба з лука" та включення ПП, як частини багаторічної підготовки спортсменів.

Конфлікт інтересів

Автори заявляють, що не існує ніякого конфлікту інтересів.

Список посилань

- Вдовиченко А. В. Особливості копінг-поведінки особистості у життєвих та професійних ситуаціях. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету (серія «Психологічні науки»)*. 2013. № 114. С. 17-20.
- Височина Н. А. Психологічне забезпечення у системі підготовки спортсменів в олімпійському спорті: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 384 с.
- Ворона В.В., Ратов А.М., Солоненко Є.В. Аналіз змісту і побудови навчально-тренувального процесу спортсменів стрільців з лука на етапі попередньої базової підготовки. *Вісник Луганського національного*

- університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2018. №4. Т. 2. С. 104-111. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2018_4%282%29_16
- Височина Н. А. Психологічне забезпечення в багаторічній підготовці спортсменів. *Наука в олімпійському спорті*. 2016. №4. С. 65–71.
- Галазюк В. О., Коваль В. О., Кононенко Г. В., Петросян В. В., Д'якова О. В. Визначення впливу зовнішніх факторів на розвиток «таргет-паніки» у спортсменів-лучників. *Проблеми і перспективи розвитку спортивних ігор та однокласників у закладах вищої освіти: збірник статей XV наукової конференції 12 лютого*. Харків: Видання Харківської державної академії фізичної культури, кафедри спортивних і рухливих ігор та кафедри однокласників, 2020. С. 106-110.
- Гунбіна А.І. Емоційне вигорання у спортсменів-лучників: робота на здобуття кваліфікаційного ступеня бакалавра; спец.: 053 – психологія. Суми: СумДУ, 2020. 55 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/79725>
- Д'якова О.В. Структура психологічної підготовки у стрільбі з лука. Методичні рекомендації. Київ: НТУУ «КПІ», 2013. 18 с.
- Д'якова О.В. Комплексна характеристика підготовки студентів, які займаються на навчальному відділенні стрільби з лука НТУУ «КПІ». *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі: збірник наукових трудов*. 2017. №3 (23). Ч. 7. С. 28-33.
- Історія стрільби з лука ХХ століття. Львів: Відділення національного олімпійського комітету України у Львівській області, 2021. URL: www.noc.lviv.ua/wp-content/uploads/2011/02/istoriya_strelby_iz_luka.doc
- Мельников В.М., Непопалов В.Н. Некоторые проблемы психологической подготовки спортсменов. *Вопросы психологии*. 1986. № 1. С. 108—118. URL: <http://www.voppsy.ru/issues/1986/861/861108.htm>
- Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності. ВІТРИЛЬНИЙ СПОРТ. Київ: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Республіканський науково-методичний кабінет, Вітрильна федерація України, 2009. URL: <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/13894>
- Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності, ГІМНАСТИКА ХУДОЖНЯ. Київ: Державний комітет України з фізичної культури і спорту, Республіканський науково-методичний кабінет, Федерація гімнастики України, 1999. URL: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/20003>
- Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності, ГІМНАСТИКА СПОРТИВНА. Київ: Державний комітет України з питань фізичної культури і спорту, Республіканський науково-методичний кабінет, Українська федерація гімнастики, 2003. URL: <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/13889>
- Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих шкіл, спеціалізованих

- дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву КІННИЙ СПОРТ. Київ: Міністерство України у справах молоді та спорту, Республіканський науково-методичний кабінет, Всеукраїнська федерація кінного спорту України, 2019. URL: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/50796>
- Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності. СТРІЛЬБА З ЛУКА. Київ: Науково-методичний кабінет Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2010. URL: <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/13884>
- Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності та навчальних закладів спортивного профілю СТРІЛЬБА КУЛЬОВА. Київ: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, Республіканський науково-методичний кабінет, Федерація стрільби України, 2008. URL: <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/13883>
- Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких спортивних шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності СТРИБКИ НА БАТУПІ. Київ: Державний комітет України з фізичної культури і спорту, Республіканський науково-методичний кабінет, Федерація гімнастики України, 1999. URL: <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/33989>
- Навчальна програма для дитячо-юнацьких спортивних шкіл, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, шкіл вищої спортивної майстерності СТРИБКИ У ВОДУ. Київ: Міністерство України у справах молоді та спорту, Республіканський науково-методичний кабінет, Федерація стрибків у воду України, 1996. URL: <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/30121>
- Навчальна програма з дисципліни «Теорія і методика обраного виду спорту і спортивно-педагогічного вдосконалення (стрільба з лука)» для студентів зі спеціальності 017 Фізична культура і спорт. Львів: Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, 2020. URL: <http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/25028/1/%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%90%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%20%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%20%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%B0%D0%B7%20%D0%BB%D1%83%D0%BA%D0%B0.pdf>
- Федеральный стандарт спортивной подготовки по виду спорта стрельба из лука. Минюст России, 2013. URL: http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?doc_itself=&backlink=1&nd=102167253&page=1&rdk=0#I0
- Bebetsos E. Psychological skills of elite archery athletes. *Journal of human sport and exercise*. 2015. Vol. 10, No. 2. P. 623-628. <https://doi.org/10.14198/jhse.2015.102.09>
- Blumenstein B., Orbach I. Periodization of psychological preparation within the training process. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*. 2018. Vol. 18, No. 1. P. 13-23. <https://doi.org/10.1080/1612197X.2018.1478872>
- Buccioli A., Castagnetti, A. Choking under pressure in archery. *Journal of behavioral and experimental economics*. 2020. Vol. 89, 101581 <https://doi.org/10.1016/j.socec.2020.101581>
- Diotaiuti P., Corrado S., Mancone S., Falese L., Dominski F.H., Andrade A. An exploratory pilot study on choking episodes in archery. *Frontiers in Psychology*. 2021. Vol. 12, 585477. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.585477>
- The Sport Psychologist's Handbook. A Guide for Sport-Specific Performance Enhancement. / under ed. J. Docil. Chichester: J. Wiley & Sons, 2006. 736 p.
- Durães J., Soares R. Results book. Rio 2016. Archery 6-12 August. Rio: Rio 2016 Organising Committee for the Olympic and Paralympic Games, 2016. 74 p. <https://library.olympic.org/Default/digitalCollection/DigitalCollectionAttachmentDownloadHandler.ashx?parentDocumentId=165312&documentId=165325>
- Regolamento attuativo dei corsi per istruttori. Federazione Italiana di tiro con l'arco, 2002. URL: <https://www.fitarco-italia.org/fq/reg%20att%2002.002.htm>
- Fournier J. Enseignement d'habiletés psychologiques à des tireurs à l'arc de haut niveau. Fédération Française de Tir à l'Arc (01-037), 2003. <https://hal-insep.archives-ouvertes.fr/hal-01949803/document>
- Gill D.L. Sport Psychology and Fitness Activities. / under ed. J. Dosil: *The Sport Psychologist's Handbook*. Wiley, 2005. P. 589-615. <https://doi.org/10.1002/9780470713174.ch26>
- Gulliver A., Griffiths K. M., Mackinnon A., Batterham P. J., Stanimirovic R. The mental health of Australian elite athletes. *Journal of Science and Medicine in Sport*. 2015. Vol. 18, No. 3. P. 255-261. <https://doi.org/10.1016/j.jsams.2014.04.006>
- Han M. W., Kim Y. H., Hong S. T. Archery in Korea. / under ed. P. C. Terry, L. Zhang, Y. Kim, T. Morris, S. Hanrahan: *Secrets of Asian sportpsychology*. ASPASP, University of Southern Quweenland, Australia, 2014. 434 p. <http://peterterry.wix.com/books>
- Hanin Y., Syrjä P. Predicted, actual and recalled affect in Olympic-level soccer players: Idiographic assessments and individualized scales. *Journals of Sport and Exercise Psychology*. 1996. Vol. 18. P. 325-335.
- Hashmi S., Akhtar T., Ali A.M., Hashmi M. An exploratory study of archers: use of different frequencies of Pettlep Imagery Technique on shooting performance. *Journal of the Research Society of Pakistan*. 2020. Vol. 57. No. 1. P. 271-83.
- Haywood K.M. Psychological Aspects of Archery. / under ed. J. Dosil: *The sport psychologist's handbook: a guide for sport-specific performance enhancement*. Chichester: John Wiley & Sons., 2006. P. 549-68.
- Hung T.-M., Lin T.-C., Lee C.-L., Chen L.-C. Provision of sport psychology services to Taiwan archery team for the 2004 Athens Olympic Games. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*. 2008. Vol. 6. No. 3. P. 308-318. <https://doi.org/10.1080/1612197X.2008.9671875>
- Hung T. M. Provision of psychological services to Taiwanese athletes for the Olympic and Asian games. / under ed. M. Chia, J. Chiang: *Sport science and studies in Asia: issues*,

- reflections and emergent solutions. Ney Jersey: World Scientific Publishing Company, 2010. P. 277-283.
- Isik U. The impact of pre-competition estimated results for elite archers on performance according to achievement goal theory. *World journal of education*. 2018. Vol. 8. No. 4. P. 146-158. <https://doi.org/10.5430/wje.v8n4p146>
- Johnson M.B., Edmonds W.A., Moraesc L.C., Filhoc E.S.M., Tenenbaum G. Linking affect and performance of an international level archer incorporating an idiosyncratic probabilistic method. *Psychology of Sport and Exercise*. 2007. Vol. 8. P. 317-35.
- Kim E.J., Kang H.W., Park S.M. The Effects of Psychological Skills Training for Archery Players in Korea: Research Synthesis Using Meta-Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021. Vol. 18. No. 5. No. of art. 2272. <https://doi.org/10.3390/ijerph18052272>
- Kim H.-B., Kim S.-H., So W.-Y. *The Relative Importance of Performance Factors in Korean Archery*. *Journal of Strength and Conditioning Research*. 2015. Vol. 29. No. 5. P. 1211-1219. <https://doi.org/10.1519/jsc.0000000000000687>
- Kim Y, Park I. "Coach Really Knew What I Needed and Understood Me Well as a Person": Effective Communication Acts in Coach-Athlete Interactions among Korean Olympic Archers. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021. Vol. 17. No. 9. No. of art. 3101. <https://doi.org/10.3390/ijerph17093101>
- Landers D. M., Petruzzello S. J., Salazar W., Crews D. J., Kubitz K. A., Gannon T. L., Han M. The influence of electrocortical biofeedback on performance in pre-elite archers. *Medicine & Science in Sports & Exercise*. 1991. Vol. 23. No. 1. P. 123-129. <https://doi.org/10.1249/00005768-199101000-00018>
- Lee K. Sport Psychology. *KSL International Archery*. URL: <http://www.kslinternationalarchery.com/SportPsychology/index.html> (дата звернення: 10.06.2021).
- Lu F.J.H., Gill D.L., Yang C.M.C., Lee P-F., Chiu Y-H., Hsu Y-W., Kuan G. Measuring Athletic Mental Energy (AME): Instrument Development and Validation. *Frontiers in psychology*. 2018. Vol. 9. No. of art. 2363. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02363>
- Millet G. P., Brocherie F., Burtcher J. Olympic Sports Science-Bibliometric Analysis of All Summer and Winter Olympic Sports Research. *Frontiers in sports and active living*. 2021. Vol. 3. No. of art. 772140. <https://doi.org/10.3389/fspor.2021.772140>
- MM 101. Basic Mental Management for Coaches and Parents. *Mental Management Systems*. URL: <https://mentalmanagementcourses.com/products/m-m-101-basic-mental-management/> (дата звернення: 10.06.2021).
- MM 102. Advanced Mental Management for Archery. *Mental Management Systems*. URL: <https://mentalmanagementcourses.com/products/m-m-102-advanced-mental-management-archery/> (дата звернення: 10.06.2021).
- Monaghan M. London 2012: Secrets behind South Korea's archery success. *BBC Sport*. (2012, July 20). URL: <http://www.bbc.com/sport/0/olympics/18499167>
- Nurfatehah Mat Salleh F., Hashim H. A., Krasilshchikov O. Determination of psychological correlates of peak performance in developmental archers. *Journal of Physical Education and Sport*. 2020. Vol. 20. No. 1, Suppl. P. 344-347.
- Prior E. E., Coates J. K. Archers' experiences of target panic: an interpretative phenomenological analysis. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*. 2019. Vol. 12. No. 2. P. 224-241. <https://doi.org/10.1080/2159676X.2019.1599061>
- Regös R. DSB-Themenwoche: „Gedanken lenken die Handlung“. Interview by Deutscher Schützenbund. URL: <https://www.dsb.de/aktuelles/artikel/news/dsb-themenwoche-gedanken-lenken-die-handlung> (дата звернення: 23.02.2021).
- Robazza C., Bortoli L. A case study of improved performance in archery using hypnosis. *Perceptual and Motor Skills*. 1995. Vol. 81. No. 3 suppl. P. 1364-1366. <https://doi.org/10.2466/pms.1995.81.3f.1364>
- Robazza C., Bortoli L., Nougier V. Physiological arousal and performance in elite archers: A field study. *European Psychologist*. 1998. Vol. 3. No. 4. P. 263-270. <https://doi.org/10.1027/1016-9040.3.4.263>
- Salleh F.N.M., Hashim H.A., Krasilshchikov O. Determination of psychological correlates of peak performance in developmental archers. *Journal of Physical Education and Sport*. 2020. Vol. 20. No. 1 Suppl. P. 344-347. <https://doi.org/10.7752/jpes.2020.s1048>
- Sindik J., Botica A., Fiskus M. Preliminary psychometric validation of the multidimensional inventory of sport excellence: attention scales and mental energy. *Montenegrin Journal of Sport Science and Medicine*. 2015. Vol. 2. P. 17-28.
- Taha Z., Musa R.M., Majeed A.P.P.A., Abdullah M.R., Alim M.M., & Nasir A.F.A. The application of k-Nearest Neighbour in the identification of high potential archers based on relative psychological coping skills variables. *IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering*. 2018a. Vol. 342. No. of art. 012019. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/342/1/012019>
- Taha Z., Musa R.M., Majeed A.P.P.A., Abdullah M.R., Zakaria M.A., Alim M.M., Jizat J.A.M., Ibrahim M.F. The identification of high potential archers based on relative psychological coping skills variables: A Support Vector Machine approach. *IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering*. 2018b. Vol. 319. No. of art. 012027. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/319/1/012027>
- Talukdar J. Indian archers need psychologist. *NDTV Sports*. <https://sports.ndtv.com/olympics-2012/indian-archers-need-psychologist-jayanta-talukdar-1549648> (дата звернення: 10.06.2021).
- The Secrets of Korean Archery. (2019, May 5). *Bow International*. URL: <https://www.bow-international.com/features/korean-archery-secrets/>
- Tremayne P., Barry R. Elite pistol shooters: Physiological patterning of best vs. worst shots. *International journal of psychophysiology: official journal of the International Organization of Psychophysiology*. 2001. Vol. 41. P. 19-29.
- Unruh L. Alle haben Angst vor dem Schuss. Interview by Von Michael Reinsch, Frankfurter Allgemeine. (2016, December 26). URL: <https://www.faz.net/aktuell/sport/mehr-sport/bogenschuetzin-lisa-unruh-alle-haben-angst-vor-dem-schuss-14577890.html>

- USA Archery. Athlete development model. A guide for coaches, parents and athletes on how to support optimal long-term development in the sport of archery (1st ed.). Colorado Springs, CO: USA Archery, 2016. URL: <https://www.usarchery.org/resources/athlete-development-model-160719102331.pdf>
- Vaněk M., Cratty B.J. Psychology and the superior athlete. New York: Macmillan, 1970. 212 p.
- Wakefield C., Smith D. Perfecting practice: Applying the PETTLEP model of motor imagery. *Journal of Sport Psychology in Action*. 2012. Vol. 3. No. 1. P. 1-11.
- Wells C. A brief history of the competition formats used in international archery 1931-2020. *World archery*. URL: <https://worldarchery.sport/news/178443/brief-history-competition-formats-used-international-archery-1931-2020> (дата звернення: 26.07.2020).

Стаття надійшла до редакції 10.10.2021

Стаття рекомендована до друку 20.11.2021

O. LUTSENKO (Olena Lutsenko)

Doctor of Sciences (Psychology), Associate Professor

Head of the Applied Psychology Department

V.N. Karazin Kharkiv National University

6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

V. GALAZIUK (Viktor Galaziuk)

Senior Lecturer the Department of Physical Training and Sports

V.N. Karazin Kharkiv National University

6 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022

PECULIARITIES OF THE PSYCHOLOGICAL COMPONENT IN THE ARCHERY LONG-TERM TRAINING SYSTEM IN DIFFERENT COUNTRIES (REVIEW)

The objective is analysis and evaluation of the psychological training component in the long-term archery training system in different countries at the present sport development stage. Materials and methods. Theoretical review of scientific and educational sources, their systematization, comparison, and results generalization were done. Through the Internet search engines Web of Science, Google Scholar and Google, scientific and educational publications were searched for "archery" and "psychological training" in different languages: Ukrainian, English, Korean, Italian, Russian, German, French. 90 sources were found, of which 65 were relevant to the subject. Results. Only in archery psychological training is not allocated to a separate type of long-term training for complex coordination sports in Ukraine. In all countries that were winners of the last Olympic Games, psychological training has been systematically introduced into the sport training of archers. Ukraine, where psychological training has not been implemented, was the last to win in 2008. Archery is a sport that differs significantly from others in monotony, subtle, slow, and low motor activity, as well as contradictions in physiological reserves management, including energy, which must be mobilized without a significant increase in heart rate and sweating. Archers face specific psychological problems, namely, "target panic". The key psychological qualities that are in demand in archery involve "4C" complex – Control, Challenge, Commitment and Confidence, and mastery of coping strategies to overcome aversive states in sports. Also important is the development of various attention types. Psychological assistance to an archer should include proven methods of cognitive and emotional control skills training. Conclusions. The development of psychological training component can help to improve results of Ukrainian national archery teams, and it is important to include it in the sport's training plan at all stages of athlete's long-term training.

Key words: archery, psychological training, stages of long-term training, athletes, psychological interventions

References

- Bebetsos, E. (2015). Psychological skills of elite archery athletes. *Journal of human sport and exercise*, 10(2), 623–628. <https://doi.org/10.14198/jhse.2015.102.09>
- Blumenstein, B., & Orbach, I. (2018). Periodization of psychological preparation within the training process. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 18(1), 13-23. <https://doi.org/10.1080/1612197X.2018.1478872>.
- Buccioli, A., & Castagnetti, A. (2020). Choking under pressure in archery. *Journal of behavioral and experimental economics*, 89, 101581 <https://doi.org/10.1016/j.soccc.2020.101581>
- D'yakova O.V. (2013). *The structure of psychological training in archery*. Guidelines. NTUU "KPI". [in Ukrainian]
- D'yakova O.V. (2017). Comprehensive characteristics of the training of students engaged in the training department of archery NTUU "KPI". *Current scientific research in the modern world: a collection of scientific papers*, 23(3). Part 7, 28-33. [in Ukrainian]
- Diotaiuti, P., Corrado, S., Mancone, S., Falese, L., Dominski, F.H. & Andrade, A. (2021). An exploratory pilot study on choking episodes in archery. *Frontiers in Psychology*, 12, 585477. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.585477>
- Docil, J. (Ed.). (2006). *The Sport Psychologist's Handbook. A Guide for Sport-Specific Performance Enhancement*. Chichester: J. Wiley & Sons.
- Durães, J., & Soares, R. (2016). *Results book. Rio 2016. Archery 6-12 August*. Rio: Rio 2016 Organising Committee for the Olympic and Paralympic Games. <https://library.olympic.org/Default/digitalCollection/DigitalCollectionAttachmentDownloadHandler.ashx?parentDocumentId=165312&documentId=165325>

- Federal'nyj standart sportivnoj podgotovki po vidu sporta strel'ba iz luka (2013). http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?doc_itself=&backlink=1&nd=102167253&page=1&rtdk=0#I0 (in Russian)
- Federazione Italiana di tiro con l'arco. (2002). *Regolamento attuativo dei corsi per istruttori*. <https://www.fitarco-italia.org/fq/reg%20att%2002.htm>
- Fournier, J. (2003). *Enseignement d'habiletés psychologiques à des tireurs à l'arc de haut niveau*. Fédération Française de Tir à l'Arc (01-037). <https://hal-insep.archives-ouvertes.fr/hal-01949803/document>;
- Gill, D.L. (2005). Sport Psychology and Fitness Activities. In J. Dosil (Ed.), *The Sport Psychologist's Handbook* (pp. 589-615). <https://doi.org/10.1002/9780470713174.ch26>
- Gulliver, A., Griffiths, K. M., Mackinnon, A., Batterham, P. J., & Stanimirovic, R. (2015). The mental health of Australian elite athletes. *Journal of Science and Medicine in Sport*, 18(3), 255-261. <https://doi.org/10.1016/j.jsams.2014.04.006>
- Halaziuk, V. O., Koval, V. O., Kononenko, H. V., Petrosian, V. V., & Diakova, O. V. (2020). Vyznachennia vplyvu zovnishnikh faktoriv na rozvytok «tarhet-paniky» u sportsmeniv-luchnykiv. V Problemy i perspektyvy rozvytku sportyvnykh ihor ta odnorbortv u zakladakh vyshchoi osvity. Zbirnyk statei KhV naukovoï konferentsii 12 liutoho (s. 106-110). Kharkiv: Vydannia Kharkivskoi derzhavnoi akademii fizychnoi kultury, kafedry sportyvnykh i rukhlyvykh ihor ta kafedry odnorbortv. (in Ukrainian)
- Han, M. W., Kim, Y. H., & Hong, S. T. (2014). Archery in Korea. In P. C. Terry, L. Zhang, Y. Kim, T. Morris, & S. Hanrahan (Eds.), *Secrets of Asian sportpsychology*. <http://peterterry.wix.com/books>
- Hanin, Y., & Syrjä, P. (1996). Predicted, actual and recalled affect in Olympic-level soccer players: Idiographic assessments and individualized scales. *Journals of Sport and Exercise Psychology*, 18, 325-335.
- Hashmi, S., Akhtar, T., Ali, A.M., & Hashmi, M. (2020). An exploratory study of archers: use of different frequencies of Pettlep Imagery Technique on shooting performance. *Journal of the Research Society of Pakistan*, 57(1), 271-83.
- Haywood, K.M. (2006). Psychological Aspects of Archery. In J. Dosil (Ed.), *The sport psychologist's handbook: a guide for sport-specific performance enhancement* (pp. 549-68). Chichester: John Wiley & Sons.
- Hunbina, A.I. (2020). Emotsiine vyhorannia u sportsmeniv-luchnykiv (Kvalifikatsiina robota zdobuvacha stupenia bakalavra psykholohii). <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/79725> (in Ukrainian)
- Hung, T.-M., Lin T.-C., Lee C.-L. & Chen L.-C. (2008). Provision of sport psychology services to Taiwan archery team for the 2004 Athens Olympic Games. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 6(3), 308-318. <https://doi.org/10.1080/1612197X.2008.9671875>
- Hung, T. M. (2010). Provision of psychological services to Taiwanese athletes for the Olympic and Asian games. In M. Chia & J. Chiang (Eds.) *Sport science and studies in Asia: issues, reflections and emergent solutions*, (p. 277-283).
- Isik, U. (2018). The impact of pre-competition estimated results for elite archers on performance according to achievement goal theory. *World journal of education*, 8(4). <https://doi.org/10.5430/wje.v8n4p146>
- Istoriia strilby z luka XX stolittia. (2021, cherven 10). Viddilennia natsionalnoho olimpiiskoho komitetu Ukrainy u Lvivskii oblasti. http://www.noc.lviv.ua/wp-content/uploads/2011/02/istoriya_strelbyi_iz_luka.doc (in Ukrainian)
- Johnson, M.B., Edmonds, W.A., Moraesc, L.C., Filhoc, E.S.M., & Tenenbaumd, G. (2007). Linking affect and performance of an international level archer incorporating an idiosyncratic probabilistic method. *Psychology of Sport and Exercise*, 8, 317-35.
- Kim, E.J., Kang, H.W., & Park, S.M. (2021) The Effects of Psychological Skills Training for Archery Players in Korea: Research Synthesis Using Meta-Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(5), 2272. <https://doi.org/10.3390/ijerph18052272>
- Kim, H.-B., Kim, S.-H., & So, W.-Y. (2015). *The Relative Importance of Performance Factors in Korean Archery*. *Journal of Strength and Conditioning Research*, 29(5), 1211–1219. <https://doi.org/10.1519/jsc.0000000000000687>
- Kim, Y., & Park, I. (2021). “Coach Really Knew What I Needed and Understood Me Well as a Person”: Effective Communication Acts in Coach–Athlete Interactions among Korean Olympic Archers. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(9):3101. <https://doi.org/10.3390/ijerph17093101>
- Landers, D. M., Petruzzello, S. J., Salazar, W., Crews, D. J., Kubitz, K. A., Gannon, T. L., & Han, M. (1991). The influence of electrocortical biofeedback on performance in pre-elite archers. *Medicine & Science in Sports & Exercise*, 23(1), 123–129. <https://doi.org/10.1249/00005768-199101000-00018>
- Lee, K. (2021, June 10). Sport Psychology. *KSL International Archery*. <http://www.kslinternationalarchery.com/SportPsychology/index.html>
- Lu, F.J.H., Gill, D.L., Yang, C.M.C., Lee, P.-F., Chiu, Y.-H., Hsu, Y.-W., & Kuan, G. (2018). Measuring Athletic Mental Energy (AME): Instrument Development and Validation. *Frontiers in psychology*, 9, 2363. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.02363>
- Mel'nikov, V.M., & Nepopalov, V.N. (1986). Nekotorye problemy psihologicheskoi podgotovki sportsmenov. *Voprosy psihologii*, (1), 108—118. <http://www.voppsy.ru/issues/1986/861/861108.htm> (in Russian)
- Millet, G. P., Brocherie, F., & Burtcher, J. (2021). Olympic Sports Science-Bibliometric Analysis of All Summer and Winter Olympic Sports Research. *Frontiers in sports and active living*, 3, 772140. <https://doi.org/10.3389/fspor.2021.772140>
- MM 101. Basic Mental Management for Coaches and Parents. (2021). *Mental Management Systems*. <https://mentalmanagementcourses.com/products/mm-101-basic-mental-management/>
- MM 102. Advanced Mental Management for Archery. (2021). *Mental Management Systems*. <https://mentalmanagementcourses.com/products/mm-102-advanced-mental-management-archery/>
- Monaghan, M. (2012, July 20). London 2012: Secrets behind South Korea's archery success. *BBC Sport*.

- <http://www.bbc.com/sport/0/olympics/18499167>
- Navchalna prohrama dlia dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-yunatskykh shkil olimpiiskoho rezervu, shkil vyshchoi sportyvnoi maisternosti. VITRYLNYI SPORT. (2009). Kyiv: Ministerstvo Ukrainy u spravakh simi, molodi ta sportu, Respublikanskyi naukovo-metodychnyi kabinet, Vitrylna federatsiia Ukrainy. <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/13894> (in Ukrainian)
- Navchalna prohrama dlia dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-yunatskykh shkil olimpiiskoho rezervu, shkil vyshchoi sportyvnoi maisternosti, HIMNASTYKA KhUDZhNIa. (1999). Kyiv: Derzhavnyi komitet Ukrainy z fizychnoi kultury i sportu, Respublikanskyi naukovo-metodychnyi kabinet, Federatsiia himnastyky Ukrainy. <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/20003> (in Ukrainian)
- Navchalna prohrama dlia dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-yunatskykh shkil olimpiiskoho rezervu, shkil vyshchoi sportyvnoi maisternosti, HIMNASTYKA SPORTYVNA. (2003). Kyiv: Derzhavnyi komitet Ukrainy z pytan fizychnoi kultury i sportu, Respublikanskyi naukovo-metodychnyi kabinet, Ukrainska federatsiia himnastyky. <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/13889> (in Ukrainian)
- Navchalna prohrama dlia dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-yunatskykh shkil olimpiiskoho rezervu KINNYI SPORT. (2019). Kyiv: Ministerstvo Ukrainy u spravakh molodi ta sportu, Respublikanskyi naukovo-metodychnyi kabinet, Vseukrainska federatsiia kinnoho sportu Ukrainy. <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/material/50796> (in Ukrainian)
- Navchalna prohrama dlia dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-yunatskykh shkil olimpiiskoho rezervu, shkil vyshchoi sportyvnoi maisternosti. STRILBA Z LUKA. (2010). Kyiv: Naukovo-metodychnyi kabinet Ministerstva Ukrainy u spravakh simi, molodi ta sportu. <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/13884> (in Ukrainian)
- Navchalna prohrama dlia dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-yunatskykh shkil olimpiiskoho rezervu, shkil vyshchoi sportyvnoi maisternosti ta navchalnykh zakladiv sportyvnoho profilu STRILBA KULOVA. (2008). Kyiv: Ministerstvo Ukrainy u spravakh simi, molodi ta sportu, Respublikanskyi naukovo-metodychnyi kabinet, Federatsiia strilby Ukrainy. <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/13883> (in Ukrainian)
- Navchalna prohrama dlia dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil olimpiiskoho rezervu, shkil vyshchoi sportyvnoi maisternosti STRYBKY NA BATUTI. (1999). Kyiv: Derzhavnyi komitet Ukrainy z fizychnoi kultury i sportu, Respublikanskyi naukovo-metodychnyi kabinet, Federatsiia himnastyky Ukrainy. <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/33989> (in Ukrainian)
- Navchalna prohrama dlia dytiacho-yunatskykh sportyvnykh shkil, spetsializovanykh dytiacho-yunatskykh shkil olimpiiskoho rezervu, shkil vyshchoi sportyvnoi maisternosti STRYBKY U VODU. (1996). Kyiv: Ministerstvo Ukrainy u spravakh molodi ta sportu, Respublikanskyi naukovo-metodychnyi kabinet, Federatsiia strybkiv u vodu Ukrainy. <http://www.dsmsu.gov.ua/index/ua/material/30121> (in Ukrainian)
- Navchalna prohrama z dystsypliny «Teoriia i metodyka obranoho vydu sportu i sportyvno-pedahohichnoho vdoskonalennia (strilba z luka)» dlia studentiv zi spetsialnosti 017 Fizychna kultura i sport. (2020). Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet fizychnoi kultury imeni Ivana Boberskoho. <http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/25028/1/%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%90%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%B0%202%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81%20%D1%81%D1%82%D1%80%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%B1%D0%B0%D0%B7%20%D0%BB%D1%83%D0%BA%D0%B0.pdf> (in Ukrainian)
- Nurfatehah Mat Salleh, F., Hashim, H. A., & Krasilshchikov, O. (2020). Determination of psychological correlates of peak performance in developmental archers. *Journal of Physical Education and Sport*, 20(1, Suppl.), 344-347.
- Prior, E. E., & Coates, J. K. (2019). Archers' experiences of target panic: an interpretative phenomenological analysis. *Qualitative Research in Sport, Exercise and Health*, 12(2), 224-241. <https://doi.org/10.1080/2159676X.2019.1599061>
- Regös, R. (2021, February 23): DSB-Themenwoche: „Gedanken lenken die Handlung“. Interview by Deutscher Schützenbund. <https://www.dsb.de/aktuelles/artikel/news/dsb-themenwoche-gedanken-lenken-die-handlung>
- Robazza, C., & Bortoli, L. (1995). A case study of improved performance in archery using hypnosis. *Perceptual and Motor Skills*, 81(3, Pt 2), 1364-1366. <https://doi.org/10.2466/pms.1995.81.3f.1364>
- Robazza, C., Bortoli, L., & Nougier, V. (1998). Physiological arousal and performance in elite archers: A field study. *European Psychologist*, 3(4), 263-270. <https://doi.org/10.1027/1016-9040.3.4.263>
- Salleh, F.N.M., Hashim, H.A., & Krasilshchikov, O. (2020). Determination of psychological correlates of peak performance in developmental archers. *Journal of Physical Education and Sport*, 20(1, Suppl.), 344-347. <https://doi.org/10.7752/jpes.2020.s1048>
- Sindik, J., Botica, A., & Fiskus, M. (2015). Preliminary psychometric validation of the multidimensional inventory of sport excellence: attention scales and mental energy. *Montenegrin Journal of Sport Science and Medicine*, 2, 17-28.
- Taha, Z., Musa, R.M., Majeed, A.P.P.A., Abdullah, M.R., Alim, M.M., & Nasir, A.F.A. (2018a). The application of k-Nearest Neighbour in the identification of high potential archers based on relative psychological coping skills variables. *IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering*, 342, 012019. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/342/1/012019>
- Taha, Z., Musa, R.M., Majeed, A.P.P.A., Abdullah, M.R., Zakaria, M.A., Alim, M.M., Jizat, J.A.M., & Ibrahim, M.F. (2018b). The identification of high potential archers based on relative psychological coping skills variables: A Support Vector Machine approach. *IOP Conf. Series: Materials Science and Engineering*, 319, 012027. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/319/1/012027>

- Talukdar, J. (2021, June 10). Indian archers need psychologist. *NDTV Sports*. <https://sports.ndtv.com/olympics-2012/indian-archers-need-psychologist-jayant-talukdar-1549648>
- The Secrets of Korean Archery. (2019, May 5). *Bow International*. <https://www.bow-international.com/features/korean-archery-secrets/>
- Tremayne, P., & Barry, R. (2001). Elite pistol shooters: Physiological patterning of best vs. worst shots. *International journal of psychophysiology: official journal of the International Organization of Psychophysiology*, 41, 19-29.
- Unruh, L. (2016, December 26). *Alle haben Angst vor dem Schuss*. Interview by Von Michael Reinsch, Frankfurter Allgemeine. <https://www.faz.net/aktuell/sport/mehr-sport/bogenschuetzin-lisa-unruh-alle-haben-angst-vor-dem-schuss-14577890.html>
- USA Archery. (2016). *Athlete development model. A guide for coaches, parents and athletes on how to support optimal long-term development in the sport of archery* (1st ed.). Colorado Springs, CO: USA Archery. <https://www.usarchery.org/resources/athlete-development-model-160719102331.pdf>
- Vaněk, M., & Cratty, B.J. (1970). *Psychology and the superior athlete*. New York: Macmillan.
- Vdovychenko, A. V. (2013). Osoblyvosti kopynh-povedinky osobystosti u zhyttievykh ta profesiinykh sytuatsiiakh. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu (seriia «Psykhologichni nauky»)*, 114, 17-20. (in Ukrainian)
- Vorona, V.V., Ratov, A.M., & Solonenko Ye.V. (2018). Analiz zmistu i pobudovy navchalno-trenavalnoho protsesu sportsmeniv striltsiv z luka na etapi poperednoi bazovoi pidhotovky. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky*, 2(4), 104-111. http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2018_4%282%29__16 (in Ukrainian)
- Vysochina, N. L. (2016) Psihologicheskoe obespechenie v mnogoletnej podgotovke sportsmenov. *Nauka v olimpijskom sporte*, (4), 65–71. (in Russian)
- Vysochina, N. L. (2017). Psykhologichne zabezpechennia u systemi pidhotovky sportsmeniv v olimpijskomu sporti: monohrafiia. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. (in Ukrainian)
- Wakefield, C., & Smith, D. (2012). Perfecting practice: Applying the PETTLEP model of motor imagery. *Journal of Sport Psychology in Action*, 3(1), 1-11.
- Wells, C. (2020, July 26). A brief history of the competition formats used in international archery 1931-2020. *World archery*. <https://worldarchery.sport/news/178443/brief-history-competition-formats-used-international-archery-1931-2020>

The article was received by the editors 10.10.2021

The article is recommended for printing 20.11.2021

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

DOI: 10.26565/2225-7756-2021-71-08
УДК 159.923.2-027.+37.015.3:379.8(045)

С. М. СИМОНЕНКО (Світлана Миколаївна Симоненко)

Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського

вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, Україна

E-mail: si38mon@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-5491-6637>

О. В. КОСТЮНІНА (Олена Володимирівна Костюніна)

аспірант кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

д. психол. н., професор кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій

вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, Україна

E-mail: favoriteleno9@gmail.com

СТРУКТУРНО – ІНТЕГРАЛЬНА 3D МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПЕДАГОГА – ОРГАНІЗАТОРА В УМОВАХ ЗАКЛАДУ РЕКРЕАЦІЇ

У статті стисло викладено наукові передумови проблеми професійної ідентичності в історичному і сучасному контексті та представлено один з аспектів дослідження формування професійної ідентичності педагога – організатора в умовах закладу рекреації, а саме, дослідження психологічних особливостей професійної ідентичності педагогів - організаторів установи рекреації. Метою статті є уточнення структурних особливостей теоретичної структурно – інтегральної 3D моделі професійної ідентичності педагога – організатора в умовах закладу рекреації, що представлена інтегрально - якісними категоріями (еталонний професійний образ педагога - організатора, індивідуальна психосемантична матриця, диференціально - психологічний диференціал) та ієрархічними рівнями: когнітивний, асоціативний, автономний та інтегральний. Позначені структурні елементи моделі мають унікальний зміст і якісно - кількісні показники, що відтворюють психологічні особливості феномену професійної ідентичності педагога - організатора закладу рекреації.

Ключові слова: професійна ідентичність педагога - організатора установи рекреації, структурно – інтегральна 3D модель професійної ідентичності.

Як цитувати: Симоненко, С., Костюніна О. (2021). Психологічні причини виникнення самоушкодження у сучасних підлітків. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія», (71), 81-91. <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-08>

In cites: Symonenko, S., Kostyunina, O. (2021). Structural-integrated 3d model of a teacher-organizer professional identity in conditions of recreation institution. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Psychology"*, (71), 81-91. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-08>

Постановка проблеми. Традиційно проблема ідентичності була особистою, екзистенційною драмою особистості, але, в наш час, проблема ідентичності виявляється загальнокультурною, соціальною і професійною проблемою. Питання професійної ідентичності настільки важливе, що, якщо у людини до певного віку не відбувається професійне становлення, то, це відбивається на ідентичності особистості в цілому. Е. Еріксон стверджував, що, в зрілому віці людина прагне проаналізувати своє життя і, пожинаючи плоди своєї праці, оцінює, наскільки вона була насиченою і продуктивною і що залишиться після нього (Еріксон, 1996). У сучасному суспільстві декларується, що кожна людина має право слідувати власним переконанням та ідеалам але, в той же час, «...людина опиняється перед позицією вибору, що безперервно

трансформується, між приємним, неприємним і належним. Одночасно процес ідентифікації і, насамперед, самоідентифікації стає постійною боротьбою зі світом, причому природним і культурним» (Сурова, 2005, с. 31). Професійні погляди на світ роз'єднують людей, відбувається розширення суспільства за професійною ознакою, відтепер, професійна ідентичність стає на заваді комунікації та взаєморозумінню, а сучасний фахівець не має загальнокультурних понять і знань, і все більше поглиблюється у свою специфіку, що віддаляє професіоналів різних галузей один від одного. У зв'язку з цим, Е. Фромм, згадує «модус володіння» - товарно - грошове ставлення до світу, людей і самого себе, що призводить до соціального відчуження, людина сприймається гвинтиком в механізмі виробництва продуктів споживання. У крайніх

випадках, професійне відчуження передбачає зняття з себе відповідальності за свої професійні дії та дію - шаблон за загальноприйнятим алгоритмом. «Людина прагне звільнитися від сприйняття професійної інформації (знань), що посилюють когнітивний дисонанс; від необхідності цілепокладання; від необхідності здійснювати професійний вибір; від фруструючих переживань; від компонентів професійної діяльності» (Шнейдер, 2001, с.162). Новітні ціннісні орієнтири, що, переключили увагу людини на себе, змусили по-іншому подивитися і на значення професії у формуванні індивідуальності. На думку В. Франкла, у професійній діяльності розкривається унікальність індивідуума, а взаємини з суспільством набувають особливого сенсу та цінності. Однак, «...сєнс і цінність притаманні досягненому результату (як результату для спільноти), але не конкретної професії як такої. Отже, не можна сказати, що лише якась певна професія дозволяє людині реалізувати свої можливості» (Франкл, 2001, с.153). Система уявлєнь про себе і своє місце у світі, передбачає судження людини про себе, як професіонала, вибір свого подальшого життєвого шляху, стилю життя, кола спілкування. Фахівець із реальним уявленням про свою професійну ідентичність характеризується оптимістичним уявленням щодо себе, своїх майбутніх успіхів, прагне професійних висот, вільно і відкрито вступає у комунікацію у професійному середовищі, він готовий посилено працювати, раціонально прогнозує свої професійні досягнення, спокійно ставиться до похвали та критики, бере на себе відповідальність за виникаючі проблемні ситуації, пов'язані з роботою, виявляє повагу до особи іншого, з повною відповідальністю бере на себе ініціативу у реалізації ідей та планів.

Таким чином, виходячи з вищесказаного, важливо зазначити, що, процес набуття професійної ідентичності сьогодні, в більший мірі, ніж будь-коли, потребує заострення уваги та зумовлює не тільки пошук самого себе в професії, а й передбачає реалізацію та доказ власної професійної ідентичності і вимагає обов'язкового самовизначення.

Аналіз останніх досліджень. Питання розуміння джерел, структури, динаміки і функцій феномена професійної ідентичності залишаються без остаточного визначення, всупереч наявності різноманітного наукового інтересу до проблеми. Дослідники всіляких напрямків розглядають поняття «професійна ідентичність» під різноманітним кутом зору: соціальним, антропологічним, філософським, біологічним, психологічним та культурологічним, але, розуміння професійної ідентичності в межах зазначених областей наукового пізнання є суперечливим і

може бути описано за допомогою різноманітних аспектів. Більшість вчених, серед яких В.Н. Павленко, А.Б. Шнейдер, О.О. Фарінець, А.В. Сергєєва, В.И. Осьодло, Ю.П. Поваренков, що досліджують проблематику професійної ідентичності, як в загальній площині, так і в межах окремих професій, одностайні в позиції, що професійна ідентичність - ключовий критерій професіонала (Сергєєва А.В., 2009, 2013), М.Г. Синякова, А.Б. Шнейдер (2007, 2011), Н.В. Шубелка і О.В. Костюніна (2019) відзначають, що професійна ідентичність, це характеристика людей, базова потреба яких - це самоствердження і самореалізація в професійному просторі .

Проблеми педагогічних кадрів установ рекреації досліджуються вченими різних напрямків, однак, психологічний зміст феномена «професійна ідентичність педагогів - організаторів установи рекреації» залишається маловивченим явищем, тому що, специфічна професійна діяльність педагога – організатора в умовах закладу рекреації розглядається як факультативна. В Україні рекреаційна практика організації дитячої оздоровчої компанії пріоритетно розвивається в напрямках позашкільної освіти, професійної орієнтації, творчої реалізації. У світовій практиці організації дитячого відпочинку акценти розставлені на важливості розвитку школярів, екологічності, автентичності, ексклюзивності. Спираючись на аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду розвитку зон рекреації і сучасні тенденції в цій галузі, С.М. Симоненко в рамках створеного нею напрямку «Рекреаційна психологія дитинства», розглядає психологічний супровід в рекреаційний період, як, «...систему заходів, спрямованих на відновлення (корекцію), підтримку та зміцнення психічного здоров'я, розвиток та самоактуалізацію особистості школярів, їх творчого потенціалу (з урахуванням вікових особливостей та провідної діяльності у молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому віці» (Симоненко, 2014). А рекреаційний період, автор визначає, як, «...період організації життя суб'єкта, під час якого він відновлює (підтримує, посилює) своє психічне та фізичне здоров'я. Саме протягом цього періоду суб'єкт має можливість не тільки відпочити, набратись сил, оздоровитись, але і отримати нові стимули та настанови для свого саморозвитку, переосмислити певні етапи свого життєвого шляху, поставити перед собою нові задачі та відкрити нові перспективи своєї подальшої діяльності» (Симоненко, 2014). Таким чином, можливо зробити висновок, що, в даний момент за суб'єктом (дитиною) в системі рекреації закріплено статус суб'єкта психолога -

педагогічного процесу, наділеного здатністю і потребою в отриманні самоідентичності, самоактуалізації, що володіє навичками рефлексії і правом вибору.

Проблемні питання професійної ідентичності розглядаються в наукових творах та дослідженнях в якості міждисциплінарного феномена. В сучасних дослідженнях основними характеристиками професійної ідентичності виділено: інтегративність, рівнева динамічна структура, статус професійного самовизначення, ставлення до членів професійного співтовариства і характеристика особистості з точки зору її професійної взаємодії з навколишнім світом (М.А. Дмитрієва, В.Н. Павленко, Л.Б. Шнейдер, О.О. Фарінець, О.П. Саннікова, А.В. Сергєєва і ін.). Дж. Марсія, Дж. Мід, Х. Теджфел, Дж. Тернер, Б. Шеффер, А. Ватерман, Argyle M., Sonnenfeld J.A., Fincham R., Rhodes P., Joshel S.R., McGowan KR, Hart L.K. вважають, що професійна ідентичність формується в ході виконання діяльності, але пов'язана з розумінням свого місця в соціальному світі, специфікою професійної спільноти. Дослідження, проведені іншими авторами, підтверджують, що, професійна ідентичність носить інтегральний характер і є універсальною підставою адаптації фахівців у професійній сфері та забезпечує психологічне благополуччя (Е.П. Ільїн, Л.М. Карамушка, І.А. Климов, Ц.П. Короленко, О.В. Костюніна, М. Лаад, В.І. Лебедєв та ін.). Емпіричну перевірку пройшли ряд досліджень і було доказано, що феномен професійної ідентичності являє собою поєднання когнітивних, мотиваційних і ціннісних складових.

В психолого - педагогічних дослідженнях періодично здійснювалися спроби дослідити вузько спрямовані області, які гіпотетично стосуються поняття «професійна ідентичність педагога - організатора установи рекреації», однак, психологічний зміст феномена до сих пір залишається маловивченим; історію розвитку і типологію дитячих таборів вивчала Т.Ю. Осипова та інші; теорії формування тимчасових дитячих колективів представлено в роботах І.П. Іванова, О.М. Лутошкіна; специфіка педагогічного управління тимчасовим дитячим колективом в умовах дитячого оздоровчого табору описана в роботах І.І. Фришман. На сучасному етапі дослідження проблемного поля установ рекреації займаються В.О. Моляко, Т.Ю. Осипова, С.І. Панченко, О.А. Панченко, С.М. Симоненко, Е.Б. Лебединський, Н.В. Шубелко, О.М. Грек та інші. Однак, незважаючи на актуальність, системні психологічні дослідження професійної ідентичності педагогів - організаторів установ рекреації на даний

період практично не проводяться, що зумовило актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження: ґрунтуючись на теоретичному аналізі масиву наукових робіт та даних емпіричних досліджень розробити гіпотетичну модель професійної ідентичності педагога – організатора в умовах закладу рекреації та опрацювати діагностичний інструментарій, що дозволяє вивчати психологічні особливості професійної ідентичності педагога - організатора в умовах закладу рекреації.

Методи дослідження. Для досягнення мети було використано наступні методи дослідження: теоретичні (аналітико - синтетичний метод вивчення наукових підходів та концепцій з означеної проблеми, інтерпретація та узагальнення отриманої інформації, метод моделювання; емпіричні: спостереження, експериментальні методи (констатуючий і формуючий експерименти), психодіагностичні (тестування, особистісні опитувальники), застосування методів самозвіту, самооцінки та експертних оцінок; математико - статистичні методи обробки даних: кількісний (кореляційний, факторний) аналіз даних здійснювався за допомогою програми Microsoft Excel for Microsoft Windows 2007 та статистичного пакету Statistica 13.0.

Для дослідження психологічних особливостей становлення професійної ідентичності педагогів – організаторів в умовах закладу рекреації, відповідно до вимог психометрики, розроблено у співавторстві з науковим керівником оригінальну методіку: «Опитувальник професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації» (ОППО).

Методологічною основою розробки гіпотетичної моделі професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації стали наступні наукові концепції: культурно - історична парадигма Л.С. Виготського; системний підхід Б.Ф. Ломова, діяльнісний О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна; принципи моделювання складних психічних явищ в сучасній психології В.Ф. Петренко; рекреаційна психологія дитинства (Симоненко, 2014); континуально - ієрархічний підхід до дослідження структури особистості (Саннікова, 2007); теорія «спіральної динаміки» Бека Д. та Коуэна Кр. (2010), де постулюється положення, що люди мають внутрішню здатність існувати на різних рівнях психологічного розвитку, і навіть додавати нові рівні.

Контамінація різноманітних наукових підходів і поглядів в нашому дослідженні, не тільки збагатила зміст моделі професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації, а й дозволила розглянути сам суб'єкт (особистість педагога -

організатора) як простір індивідуальних значень і відносин, не обмежуючись уявленням про суб'єкта, як, про застиглу крапку в багатовимірному просторі.

Характеристика вибірки. Емпіричне дослідження виконано на базі Всеукраїнського дитячого центру «Молода гвардія» в період з 2016 по 2021 роки. Відповідно до мети і завдань дослідження були сформовані підгрупи досліджуваних (педагоги - організатори установи рекреації) у віці від 19 до 35 років в кількості 214 досліджуваних. Основну частину сукупної вибірки склали дівчата (74,3%) у віці від 18 до 24 років, юнаки віком від 18 до 24 років склали 25,7%, відповідно, ми отримали диспропорцію за статевою ознакою. Досліджувані групи відображають специфіку професійної спільноти педагогів - організаторів установи рекреації (співвідношення 1:2,9). В процесі дослідження було опитано 214 досліджуваних з різною тривалістю стажу роботи в установі рекреації, з яких, слухачі Школи педагога - організатора (ШПО) склали 63, педагоги - організатори зі стажем роботи від 3 місяців до 12 - 77 осіб, педагоги - організатори зі стажем роботи понад 12 місяців - 74 особи.

Результати дослідження та їх обговорення. Беручи до уваги, вищенаведені теоретичні вхідні дані, ми припустили, що, структура професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації може бути актуалізована за допомогою структурно - інтегральної 3D моделі, яку ми розглядаємо як систему особистісних уявлень педагога - організатора установи рекреації, його свідомі і несвідомі погляди на самореалізацію в просторі «професія», що визначаються рівнем професійної ідентифікації. Структурно - інтегральну 3D модель професійної ідентичності педагога - організатора, ми розглядаємо в тривимірному просторі (3D) де, статична складова - посадова роль в межах професійної діяльності, а, динамічна - способи, методи і техніки інкорпорування професійного образу і психолого - педагогічного впливу на суб'єкт (школярі-рекреанти). Унікальна ознака «спіральної розвитку», визначає розвиток професійної ідентичності педагога - організатора по спіралі і означає, що процеси і критерії, вбудовані в запропоновану модель професійної ідентичності розвиваються в часі і в просторі одночасно на декількох рівнях і з різним якісним змістом. В тому числі, враховує можливі регресивні процеси, тобто, тимчасове повернення суб'єкта на онтологічно ранні стадії розвитку, але з новим змістом (Beck & Cowan, 2010). Ідея спіральної динаміки професійної ідентичності педагога - організатора

включає в себе потужний потенціал, який зумовлює процес придбання професійної ідентичності педагогів - організаторів установи рекреації, таким чином, що, оптимальний процес формування професійної ідентичності передбачає поступовий рух вгору по спіралі професійного розвитку, за умовою організованого психологічного супроводу. Таким чином, уточнюючи поняття «професійна ідентичність», можна сказати що, професійна ідентичність педагога - організатора установи рекреації - це індивідуальний ментальний конструкт, який визначає взаємозалежні динамічні, спірально організовані презентації суб'єкта в межах образу «Я педагог - організатор» і детермінують унікальну професійну поведінку та мислення. Категорії структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності педагога - організатора закладу рекреації представлені трьома компонентами: еталонний образ педагога - організатора закладу рекреації («Образ»); індивідуальна психосемантична матриця («Матриця»); диференційно - психологічний потенціал («Потенціал»). Еталонний образ педагога - організатора закладу рекреації («Образ») дозволяє чітко і ясно уявити собі специфіку професійної діяльності, розвинути бачення варіантів вирішення нестандартних професійних завдань. Індивідуальна психосемантична матриця («Матриця») є афективним фільтром, вносить в ментальний образ професії «Педагог-організатор закладу рекреації» яскраві фарби, відтінки і півтони, визначає долю професійного вибору. Диференційно - психологічний потенціал («Потенціал») привносить в процес формування професійної ідентичності силу, енергію, активність, забезпечує об'єктивне тестування реальності, реалізацію. Без активації категорії «Потенціал» візуальний образ професії залишається в світі ілюзій. Компоненти моделі формують символічний «трикутник «О - М - П» (Образ - Матриця - Потенціал) і визначають характер, рівень сформованості професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації та забезпечують продуктивність професійної діяльності. Також, ми припускаємо, що структурні категорії, які становлять структурно - інтегральну 3D модель професійної ідентичності педагога - організатора закладу рекреації (трикутник «О - М - П») взаємопов'язані, зміни в стані будь-якого з компонентів детермінують трансформацію інших. Графічне зображення структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації представлено на рис.1.

Рисунок 1. Структурно - інтегральна 3D модель професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації

Подану модель ми описуємо в межах понять: структурність, динамічність і об'ємність критеріїв, які, в свою чергу, піддаються узгодженим інтервенціям тріади «соціум - референтна група - суб'єкт діяльності». Структурність, розуміється нами як «цілісність, узгодженість інтегральних елементів моделі» (Подольська, 2016), оскільки кожен елемент моделі знаходиться в тісному взаємозв'язку з усіма елементами всередині системи, включається у формування цілісності, але не зводиться до неї. Структурно - інтегральна 3D модель, що презентується, наділена динамічним потенціалом, тобто, умовна площа трикутника «О - М -П» («Образ» - «Матриця» - «Потенціал») відображає статус професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації в даний вимірюваний момент часу, який порівнюється з еталонною професійною ідентичністю. Це означає, що, процес придбання професійної ідентичності, можливо схематично уявити, як рух особистості від точки «О», що відповідає за мінімально можливий рівень прояву структурних показників (або того реального рівня, на якому в даний момент знаходиться суб'єкт), до стану, відповідного досягненню еталонних показників в усіх напрямках. Досягти абсолютної тотожності з еталонним показником, практично неможливо, але забезпечити і підтримати прагнення до нього - це завдання формування і розвитку професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації. Кореспондуючі структурні категорії, про які, йшлося вище, після обробки та інтерпретації емпіричних і теоретичних даних, що описані нами за допомогою інтегральних критеріїв відображають різні параметри моделі професійної ідентичності педагогів - організаторів установи рекреації з урахуванням вимог професійної реальності. Прийняті нами критерії професійної ідентичності

допомагають встановити взаємозв'язки між компонентами досліджуваної структурно - інтегральної 3D моделі. Структурні категорії та критерії структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації розподілені наступним чином: до *еталонного образу педагога - організатора закладу рекреації* («Образ») віднесено: образ професії, професійна підготовленість до педагогічної діяльності в рамках установи рекреації, індивідуально - особистісний профіль та готовність (психологічна, комунікативна, інтерактивна, альтероградивна, ігротехнічна та емоційно - вольова); *індивідуальна психосемантична матриця* («Матриця») включає в себе символічно - смислову структуру індивідуальної моделі професійної ідентичності та профіль провідних механізмів психологічного захисту; *диференційно - психологічний потенціал* («Потенціал») досліджувався за допомогою вивчення джерел мотивації, рівня домагань та рівня суб'єктивної відповідальності (локус контролю);

Запропонований перелік може бути редукований, але в загальному вигляді, нами враховані компоненти структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності педагога - організатора установи, що визначають якісне наповнення моделі професійної ідентичності.

Крім зазначених особливостей, структурно - інтегральна 3D модель професійної ідентичності має ознаку ієрархічності. Виходячи з цього, ми допустили, що, ідея спіральної динаміки У.Грейвса, як принцип успіху і розвитку особистості, спроектована на структурно - інтегральну 3D модель професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації, обумовлює підвищення індивідуальної ефективності особистості і досягнення максимального успіху

професійної діяльності, що призведе до стійко сформованої професійної ідентичності. Наша точка зору, полягає в тому, що, ядром спірального підходу до формування професійної ідентичності є особистість суб'єкта (педагога - організатора установи рекреації), тому, в структурно - інтегральну 3D модель професійної ідентичності ми інтегруємо характеристику ієрархічності, з

ієрархічними рівнями формування професійної ідентичності та спіральним алгоритмом оволодіння складнощами процесу ідентифікації. Розроблена модель визначається 4-ма рівнями, на кожному з яких, досягається універсальна формуюча дія. Рівні сформованості професійної ідентичності визначені як: когнітивний, асоціативний, автономний і інтегральний рівні (рис.2).

Рисунок 2. Ієрархічна схема рівнів структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності суб'єкта («педагог - організатор установи рекреації»).

На рис. 2. показано ієрархію взаємозв'язків рівнів структурно - інтегральної 3D моделі та вектор проходження рівнів суб'єктом, «знизу - вгору», тобто, чим вище рівень, тим більше зусиль потрібно для переходу на наступний, більш зрілий рівень професійної ідентичності; переходи на наступний рівень відбуваються еволюційно і екологічно для суб'єкта (педагога - організатора установи рекреації), з характерною для нього швидкістю і динамікою по спіральній траєкторії; рівнева фіксація професійної ідентичності можлива в рамках континууму: «негативний» - «позитивний» і детермінована зовнішньою ситуативною активністю і особливостями внутрішнього психічного плану. З метою визначення рівня професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації в актуальний момент часу нами розроблена нормативна шкала, яка має три показники виразності: низький, середній і високий. Крім, того, проводячи дослідження, ми звернули увагу на те, що діяльність педагога - організатора «вбудована» в систему організаційних відносин, в рамках первинного професійного співтовариства - «професійна команда організаційної одиниці» (наприклад, вожатський загін табору «Сонячний», «Зоряний», «Прибережний») і в організаційну структуру установи рекреації в цілому. Дане визначення обумовлює розгляд професійної ідентичності педагога - організатора як специфічної умови формування, а саме, персональної, командної

та організаційної професійної ідентичності. Всі названі варіації професійної ідентичності, сукупно становлять наративну картину професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації.

Результати дослідження та їх обговорення. З метою виявлення індивідуальних відмінностей формування професійної ідентичності, а точніше, з'ясування ієрархічно - рівневих характеристик та показників психологічного прояву створено «Опитувальник професійної ідентичності педагогів - організаторів установи рекреації»(ОППО). Психологічний зміст ієрархічних рівнів структурно - інтегральної 3D моделі ми розглядали в широкому контексті проблематики формування професійної ідентичності, унікальності особистісних психічних процесів і поведінки, що вимагає здійснення вибору в ситуації невизначеності. Результати експериментально - психологічного дослідження представлені таким чином, що, вони логічно підтримують ідею структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації. У процесі конструювання тест - опитувальника ми визначили професійну ідентичність педагога - організатора як динамічну спіральну - організовану модель, що складається з візуально - образного, афективного та мотиваційного компонентів структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності педагогів -

організаторів установи рекреації та, яку ми прагнемо операціоналізувати.

Опитувальник ОПШО віднесено до особистісних тестів: досліджуваний при виконанні інструкції оцінює і описує своє місце в професії, а дослідник, спираючись на результати даного стандартизованого самозвіту, отримує можливість вивчати особливості самосприйняття суб'єкта (педагога - організатора) в професійному полі. Крім того, згідно психометричним вимогам, передбачено можливість збору даних, що стосуються певних областей прояви психічного: інтроспективного досвіду, експертної оцінки зовнішньої поведінки і продуктивного результату здійснення діяльності. Завдання - твердження ОПШО були розроблені на підґрунті якісного аналізу наукової літератури, вивчення вже існуючих методик, спрямованих на дослідження психологічних особливостей професійної ідентичності та параметрів, що її детермінують. Крім того, були використані дані, отримані за допомогою емпіричних пілотажних досліджень, включеного спостереження, бесід з експертами, контент-аналізу продуктів професійної діяльності педагога - організатора в умовах закладу рекреації. Завдяки отриманим самоописам педагогів - організаторів (тексти інтерв'ю, результати тестування, контент - аналіз) вдалося отримати психосемантичні конструкти, що описують психологічні особливості придбання професійної ідентичності, відповідно закладеного в опитувальник психологічного конструкту. За результатами, було розроблено текст тест-опитувальника, інструкцію для досліджуваних, бланк для відповідей та процедуру розрахунку результатів, складено ключ-дешифратор.

В процесі наповнення пунктів конкретними стилістичним формулюваннями ми апелювали до різних сфер досвіду респондентів. Питання - твердження опитувальника ОПШО стосуються того, як респондент бачить самого себе в тому чи іншому відношенні; як, на його думку, його оцінюють інші; наскільки результативна його

професійна діяльність. Кожен елемент професійної - ідентичності був перетворений в відповідне питання - твердження. Завдання-твердження були сформульовані з урахуванням вимог психометрики, а саме: однозначність; конкретність; перевага суджень, що описують поведінку, а не почуття; прийняття до уваги можливості соціально бажаних відповідей; уникнення ефекту «психометричного парадоксу». Таким чином, спираючись на попередні дані дослідження емпірично було підтверджено визначення рівнів професійної ідентичності педагогів - організаторів рекреаційної установи, які, за попереднім припущенням авторів, в повній мірі відображають специфіку і психологічний зміст етапів сформованості професійної ідентичності, а саме: когнітивний, асоціативний, автономний та інтегральний. Наприклад, внутрішній і цілісний образ педагога - організатора закладу рекреації відповідає автономному або інтегральному рівню професійної ідентичності, а поверхневий і фрагментарний - когнітивному і так далі. Тест - опитувальник ОПШО базується на шкалі відношення, яка, при необхідності трансформується в номінальну. В результаті проведеної діагностики дослідник може скласти індивідуальний профіль професійної ідентичності досліджуваного та виявити особливості еволюції професійної ідентичності у конкретних випадках. В ході обробки даних, в ситуації дослідження, не виникає необхідність перетворювати відносні змінні в номінальні, щоб мати можливість зробити з ними більшу кількість статистичних операцій, але, при використанні тест - опитувальника ОПШО в контексті психологічного супроводу формування професійної ідентичності педагога - організатора така можливість доречна так, як дозволяє визначити статус професійної ідентичності досліджуваного.

Стисло психологічний зміст ієрархічних рівнів структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації представлено в таблиці 1.

Таблиця 1. Психологічний зміст ієрархічних рівнів структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності педагога - організатора установи рекреації (від низу до верху)

Рівень професійної ідентичності		Потреби	Почуття	Особистісна психологічна робота
4	Інтегральний	Високий рівень активності, реалізація особистісного потенціалу	Спокій, стабільність, причетність (ідентичність) до професійної групи	Дослідження, пошук творчих рішень
3	Автономний	Ситуативна автономія і активність	Невизначеність, біполярна самооцінка	Самореалізація в творчих проєктах
2	Асоціативний	Підтримка, залежність, пасивність	Невпевненість, очікування краху	Освоєння першого професійного досвіду
1	Когнітивний	Безпека	Тривога, збудження	Інформованість, орієнтація

Психометрична перевірка сконструйованого тест - опитувальника ОПППО. З цією метою було сформовано вибірку стандартизації за такими параметрами: педагоги - організатори установи рекреації сукупної вибірки (214 респондентів), у віці від 19 до 25 років; з них дівчат 159 осіб (74,3%) і юнаки - 55 осіб (25,7%). Дана група обрана, тому що, в подальшому планується застосовувати тест - опитувальник ОПППО саме до означеної категорії.

Психометрична перевірка валідності ОПППО здійснювалась відповідно до означених вимог психометрики: змістовна та дискримінативна валідність тест-опитувальника, а також, емпірична корекція стимульного матеріалу методики. Для визначення змістовної валідності та оцінки ступеня ясності формулювання кожного індикатора опитувальника були залучені експерти: методисти науково – методичного відділу (7 осіб) та представники адміністрації УДЦ «Молода гвардія» (12 осіб). Після опрацювання опитувальника з урахуванням зауважень групи експертів деякі питання було переформульовано, а деякі – вилучено. З метою перевірки тверджень на чіткість і доступність для сприйняття уточнений варіант було запропоновано групі досліджуваних (вибірка стандартизації складала 58 осіб) і питання – твердження, що викликали труднощі для сприйняття зазнали змін, а частина тверджень, яка не давала нормальну частоту розподілу вилучена.

Психометрична перевірка оригінального тест – опитувальника ОПППО проводилася в ході аналізу описових статистик: суми, середньої арифметичної, медіани. Для сукупної вибірки отримані наступні дані: когнітивний рівень професійної ідентичності ($M = 6,6$; $Me = 6,5$; $\Sigma = 1413$; мінімальне число балів = 0; максимальне число балів = 20); асоціативний рівень професійної ідентичності ($M = 12,2$; $Me = 12$; $\Sigma = 2611$; мінімальне число балів = 0; максимальне

число балів = 40); автономний рівень професійної ідентичності ($M = 11,7$; $Me = 12$; $\Sigma = 2513$; мінімальне число балів = 0; максимальне число балів = 60); інтегральний рівень професійної ідентичності ($M = 9,9$; $Me = 8$; $\Sigma = 2120$; мінімальне число балів = 0; максимальне число балів = 80).

Оскільки професійна ідентичність педагога - організатора установи рекреації є динамічним утворенням, опитувальники для її дослідження, як правило, не піддаються перевірці на реєстрову надійність (стійкість даних в часі). Оцінка стійкості результатів тестування проводилася шляхом повторного опитування одних і тих же досліджуваних. У цьому випадку, коефіцієнт надійності дорівнює кореляції між показниками, отриманими тими ж досліджуваними в кожному з двох випадків проведення тесту. Інтервал між первинним і вторинним тестуванням становив 1,5 місяця, щоб усунути іррелевантний розкид, викликаний зовнішніми подіями, професійною, кар'єрною динамікою. Підрахунок коефіцієнта кореляції між загальними балами за шкалами ОПППО за підсумками первинного і ретестового випробування проводився за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона. Отримані результати (когнітивний рівень, де $r = 0,792$; асоціативний рівень $r = 0,716$; автономний рівень $r = 0,423$; інтегральний рівень $r = 0,586$; $P = 0,01$) доводять, що коефіцієнт кореляції (r - Пірсона) для показника «надійність по стійкості результатів» знаходиться в інтервалі від «помірного» до «високого» і зв'язок між ознаками прямий. Внутрішня узгодженість визначалася окремо для двох основних діагностичних конструктив: асоціативний і автономний рівень професійної ідентичності. Використовувався коефіцієнт альфа Кронбаха, який вираховувався за відомою формулою. Результати перевірки представлені в таблиці 2.

Таблиця 2. Надійність шкал методики ОПППО по однорідності

Назва шкал	r	α
Асоціативний рівень ПП	,710	0,98
Автономний рівень ПП	,424	0,94

Отримані результати показують «дуже гарну» однорідність шкал Опитувальника ОПППО, тобто, «дуже хороший» рівень однорідності. Згідно психометричним вимогам, надійність методики підтверджує наявність внутрішньої узгодженості питань. За допомогою кореляції Пірсона ми порівняли значення шкал сукупної вибірки і показників підгруп з різною тривалістю стажу, що

її утворюють. Як, видно, з таблиці 3, дані по підгрупах позитивно корелюють з показниками шкал. Показник значущості відбиває, що рівень взаємозв'язків між шкалами високий ($p < 0,01$). Таким чином, можна стверджувати, що, авторський тест - опитувальник ОПППО є внутрішньо узгодженим, а, отже, надійним.

Таблиця 3. Кореляція показників професійної ідентичності в диференційованих групах

Назва шкал	Групи/міс.		
	0 - 3	3 -12	Більш, ніж 12 міс.
Когнітивний рівень ПП	,607	,804	,662
Асоціативний рівень ПП	,704	,761	,650
Автономний рівень ПП	,278	,437	,448
Інтегральний рівень ПП	,182	,380	,437

Перевірка Опитувальника ОППО за критерієм конструктивної валідності полягала в обчисленні коефіцієнтів кореляції результатів з результатами методики «Рівень суб'єктивного контролю». Вибір методики «Рівень суб'єктивного контролю» пояснюється тим, що вона була проведена на тій же вибірці, що і авторський опитувальник, а обрані шкали кореспондують і є значущою категорією продуктивної професійної ідентичності. Валідність

авторського опитувальника була встановлена за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона, зіставлялися результати двох методик за основними шкалами «Асоціативний рівень ПП», «Автономний рівень ПП» (авторський опитувальник) і «Інтернальність в області виробничих відносин (Ів)», «Інтернальність в сфері невдач (Ін)» методики «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» (РСК) (таблиця 4).

Таблиця 4. Кореляція результатів авторського опитувальника і методики «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» (РСК)

		Авторський опитувальник		Методика РСК	
		Асоціативний рівень ПП	Автономний рівень ПП	Ів	Ін
Авторський опитувальник	Асоціативний рівень ПП	1	,116	,217	457,
	Автономний рівень ПП	,116	1	,760	,006
Методика РСК	Ів	,217	,760	1	,147
	Ін	,457	,00,6	,147	1

Грунтуючись на даних, що наведені в таблиці 4, виявлено позитивну кореляцію між значеннями шкал «Асоціативний рівень ПП» і «Інтернальність в сфері невдач (Ін)». Показник кореляції склав 0,457, при цьому, встановлено високий рівень значущості взаємозв'язку ($p < 0,01$). Також, високий рівень значущості при позитивній кореляції (0,760 ; $p < 0,01$) виявлено між шкалами «Автономний рівень ПП» і «Інтернальність в області виробничих відносин (Ів)». Важливо відзначити, що, між шкалами «Асоціативний ПП» і «Інтернальність в області

виробничих відносин (Ів)» низький рівень кореляції і між категоріями «Автономний рівень ПП» і «Інтернальність в сфері невдач (Ін)» немає взаємозв'язку, що також підтверджує валідність авторського опитувальника.

З метою стандартизації результатів опитувальника ми використовували описову статистику, послідовно розрахувавши середнє арифметичне сирих балів респондентів та стандартне відхилення сирих балів по кожній шкалі (таблиця 5).

Таблиця 5. Стандартизація рівнів професійної ідентичності для педагогів - організаторів установи рекреації

Шкала	$M \pm \delta$	Нормативний ряд / Ступінь прояву індикаторів	
Когнітивний рівень ПП	6,6 \pm 3,7	Високий	12 - 20
		Середній	7-11
		Низький	0 - 6
Асоціативний рівень ПП	12,2 \pm 4,6	Високий	19 - 40
		Середній	13 -18
		Низький	0 -12
Автономний рівень ПП	11,75 \pm 6,3	Високий	20 - 60
		Середній	12 -19
		Низький	0 -11
Інтегральний рівень ПП	9,9 \pm 8,3	Високий	20 - 80
		Середній	10 -19
		Низький	0 - 9

Таким чином, оскільки, шкали авторського тест - опитувальника ОППО є біполярними, то середні показники є перехідною зоною, коли один рівень умовно закінчується і починається наступний. З огляду на спіральну структуру структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності, перехід на наступний рівень це процес не лінійний, отже, суб'єкт одночасно може перебувати на декількох рівнях, з найбільшими проявами одного з них.

Висновки. Професійна ідентичність педагога - організатора установи рекреації в цьому дослідженні розглядається нами як динамічна, спірально організована, інтегральна активність суб'єкта, яка детермінує унікальні індивідуальні професійні стратегії і мислення. Інтегральні критерії, що становлять сутність категорій структурно - інтегральної 3D моделі професійної ідентичності педагога - організатора, визначаються поєднанням факторів, що характеризують різні рівні і сторони професійної готовності і можуть актуалізуватися, в ситуації опанування та активного застосування педагогом - організатором установи рекреації професійної навички спостереження (дослідження) та підвищення рівня володіння дієвими комунікативними прийомами.

Розроблений нами «Опитувальник професійної ідентичності педагогів - організаторів установи рекреації» (ОППО), задовольняє психометричним вимогам і може застосовуватися як в дослідницьких цілях, так і в практичній діяльності психолога різних рекреаційних установ.

Перспективи дослідження ми розглядаємо у подальшому вивченні проблеми психологічних особливостей формування професійної ідентичності педагогів - організаторів через дослідження змістовних індивідуально - особистісних та соціально - організаційних чинників, розробки програми психологічного супроводу, спрямованої на активізацію формуючого впливу та розвиток професійно - значущих якостей.

Список використаної літератури

Бек, Д., Коуэн Кр. Спиральная динамика. Управляя ценностями, лидерством и изменениями в XXI веке. М.: Открытый Мир, Best Business Books, 2010. 424с.

Костюнина Е.В. Профессиональная идентичность педагогических работников рекреационного учреждения: новые возможности исследования. *Наука і освіта*. 2016. № 19. С. 84 - 92. <http://scienceandeducation.pdpu.edu.ua>

Костюнина О.В. Психологічна структура професійної ідентичності педагога - організатора рекреаційного закладу: структурно - інтегральна 3D модель та її

прикладне втілення. *Рекреаційна психологія дитинства: теорія і практика*. За ред. С.М. Симоненко. К.: «Центр учбової літератури». 2017. С. 243-265. <http://dSPACE.pdpu.edu.ua/>

Осипова Т.Ю. Проблема вироблення професійної позиції майбутнього вчителя як наставника. *Наука і освіта*. 2014. № 1. С. 107 - 111. <http://dSPACE.pdpu.edu.ua/>

Поваренков Ю.П. Психологическая характеристика профессиональной идентичности. *Кризис идентичности и проблемы становления гражданского общества*. Ярославль: ЯГПУ. 2003. С. 154-163.

Саннікова О. П. Макроструктура особистості: психологічний опис. *Наука і освіта. Тематичний специвипуск «Психологія особистості: теорія, досвід, практика»*. 2013. № 7. СХVII. С. 7-12. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2013_7_3

Саннікова О. П. Формально-динамические и качественные метахарактеристики индивидуальности. *Наука і освіта*. 2007. № 6-7. С. 30-33.

Сергеева А. В. Психологический анализ становления профессиональной идентичности будущих психологов. *Ананьевские чтения: Современная психология: методология, парадигмы, теории: сборник материалов международной научной конференции*. СПб: Питер. 2009. С. 448 - 450.

Сергеева А. В. Психология интегральной идентичности личности: монография. Одеса: Лерадрук. 2013. 317 с.

Симоненко С. Н, Лебединский Э. Б. Актуальные проблемы рекреационной психологии детства. *Наука і освіта*. 2011. № 11. С. 6-8.

Симоненко С. Н., Грек Е. Н., Костюнина Е. В., Леженко И. В. Рекреационная психология детства: достижения и перспективы. *Наука і освіта*. 2014. № 12. С. 7-12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_12_3

Синякова М.Г., Шнейдер А.Б. Эмпирическое изучение характеристик и типов профессиональной идентичности городских педагогов. *Актуальные проблемы психологического знания*. 2011. № 1. С. 48-61.

Сулова Е.Э. Глобальная эпоха: полифония идентичности. СПб.: Издательство «Осипов». 2005. <https://pureportal.spbu.ru/>

Франк В.Э. Психотерапия на практике. СПб: Речь. 2001. 256 с. <https://www.twirpx.com/file/2286643/>

Шнейдер А. Б. Профессиональная идентичность: монография. М.: МОСУ, 2001. 272с. [http://psychlib.ru/mgppu/sh1/SH1-003-.HTM#\\$p3](http://psychlib.ru/mgppu/sh1/SH1-003-.HTM#$p3)

Шнейдер А.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. 128 с. <https://www.twirpx.com/file/2209297/>

Шубелка Н.В., Костюнина О.В. Практичний інструментарій професійної діяльності педагогічних кадрів оздоровлення та відпочинку у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку (з досвіду роботи ДП «Український дитячий центр «Молода гвардія»): навч. посіб. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 208 с.

Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис./ Пер. с англ.: Общ. ред. А.В.Толстых. М.: Издательская группа Прогресс. 1996. 344 с.

SVITLANA SYMONENKO - (Svitlana Mykolaevna Symonenko)

Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Developmental Psychology and Social Communications of South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Usbinsky, 2626, street Srednefontanskaya, Odessa, Ukraine, 650020

O.V. KOSTYUNINA (Olena Volodymyrivna Kostyunina)

Graduate Student of the Department of Developmental Psychology and Social Communications of University named after K.D.Usbinsky, 26 street Srednefontanskaya, Odessa, 650020, Ukraine

STRUCTURAL-INTEGRATED 3D MODEL OF A TEACHER-ORGANIZER PROFESSIONAL IDENTITY IN CONDITIONS OF RECREATION INSTITUTION

The article briefly outlines the scientific basis for the study of professional identity in historical and modern contexts and presents one aspect of the study of teachers - organizers professional identity in a recreational institution, namely the study of psychological characteristics of teachers - organizers professional identity at recreational institutions. The aim of the article is to clarify the structural features of the theoretical structural - holistic 3D model of a teacher - organizer professional identity at recreational institution, represented by integral - qualitative categories (reference professional image of a teacher - organizer, individual psychosemantic matrix, differential - psychological differential) and hierarchical levels: cognitive, associative, autonomous and integral. The empirical study was performed on the basis of the All-Ukrainian Children's Center "Young Guard" in the period from 2016 to 2021. A total of 214 people aged 19 to 35 took part. The subjects reflect the specifics of the professional community of teachers - organizers at a recreational institution. Certain structural elements of the model have a unique content and qualitative and quantitative indicators that reproduce the psychological features of the phenomenon of professional identity of a teacher-organizer at a recreation center. A unique feature of the model "spiral development" determines the development of a teacher - organizer professional identity in spiral and means that the processes and criteria embedded in the proposed model of professional identity develop in time and space simultaneously on several levels and with different quality.

Key words: professional identity of a teacher - organizer of a recreational institution, structural - integral 3D model of professional identity.

References

- Bek, D., Cowan, Kr. (2010). *Spiral dynamics. Driving values, leadership and change in the 21st century*. M.: Otkrytyj Mir, Best Business Books, (in Russ.).
- Erikson, E. *Identity: youth and crisis*. (1996). M.: Izdatel'skaya gruppa Progress. (in Russian).
- Frankl, V.E. *Psychotherapy in practice*. (2001). Spb: Rech'. <https://www.twirpx.com/file/2286643/> (in Russian).
- Kostiunina, O.V. (2017). Psychological structure of professional identity of a teacher - organizer of a recreational institution: structural - integrated 3D model and its applied embodiment. *Rekreatsiina psykholohiia dytynstva: teoriia i praktyka*. K.: «Tsentr uchbovoi literatury». <http://dSPACE.pdpu.edu.ua/> (in Ukrainian).
- Kostiunina, E.V. (2016). Professional Identity of Recreational Institution Educators: New Research Opportunities. *Nauka i osvita*, 9, 84 – 92. <https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua> (in Russian)
- Osipova, T.Yu. (2014). The problem of developing a professional position of the future teacher as a mentor. *Nauka i osvita*, 1, 107 - 111. <http://dSPACE.pdpu.edu.ua/> (in Ukrainian).
- Povarenkov, Yu.P. (2003) Psychological characteristics of professional identity. *Krizis identichnosti i problemy stanovleniya grazhdanskogo obschestva*. YARoslavl': YAGPU. 154–163. (in Russian)
- Sannikova, O. P. (2007). Formal dynamic and qualitative metacharacteristics of individuality. *Nauka i osvita*, 6-7, 30-33. (in Russian).
- Sannikova, O. P. (2013). Personality macrostructure: psychological description. *Nauka i osvita*. Tematychny spetsvyvusk «Psykholohiia osobystosti: teoriia, dosvid, praktyka», 7, CXVII, 7-12. http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2013_7_3 (in Ukrainian).
- Sergeeva, A. V. (2009). Psychological analysis of the formation of professional identity of future psychologists. *Anan'evskie chteniya: Sovremennaya psikhologiya: metodologiya, paradigmy, teorii: sbornik mat-lov mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii*. SPb: Piter, 448 – 450. (in Russian)
- Sergeeva, A. V. (2013). *Psychology of integral personality identity: monografiya*. Odesa: Leradruk. (in Russian).
- Shnejder, L. B. (2001). *Professional identity: monografiya*. M.: MOSU, <http://psychlib.ru/mgppu/sh1/SH1-003-HTML#p3> (in Russian).
- Shnejder, L.B. (2007). *Personal, gender and professional identity: theory and diagnostic methods*. M.: Moskovskij psihologo-social'nyj institut, <https://www.twirpx.com/file/2209297/> (in Russian).
- Shubelka, N.V., Kostiunina, O.V. (2019). *Practical tools for the professional activities of teachers of health and recreation in children's health and recreation facilities (from the experience of the State Enterprise "Ukrainian Children's Center «Moloda hvardiia»): navch. posib*. Vyd. 2-he, pererobl. i dopov. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. (in Ukrainian).
- Simonenko, S. N., Grek, E. N., Kostyunina, E. V., Lezhenko, I. V. (2014). Recreational psychology of childhood: achievements and prospects. *Nauka i osvita*, 12, 7-12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_12_3 (in Russian).
- Simonenko, S. N., Lebedinskij, E. B. (2011). Actual problems of recreational psychology of childhood. *Nauka i osvita*, 11, 6-8. (in Russian).
- Sinyakova, M.G., Shnejder, L.B. (2011). An empirical study of the characteristics and types of professional identity of urban teachers. *Aktual'nye problemy psikhologicheskogo znaniya*, 1, 48-61. (in Russian).
- Surova, E.E. (2005). *Global epoch: polyphony of identity*. SPb.: Izdatel'stvo «Osipov». <https://pureportal.spbu.ru/> (in Russian).

The article was received by the editors 14.95.2021

The article is recommended for printing 07.10.2021

Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія» (категорія Б)

Вельмишановні автори!

Політику журналу на сучасному етапі зосереджено на необхідності підвищення академічного статусу завдяки новим вимогам до публікацій, що відповідають кращим міжнародним стандартам. При цьому мета такої політики спрямована на спрощення підготовки рукописів авторами та рецензування ревьюерами.

Основними напрямками профільності журналу залишається друк оригінальних (раніше не опублікованих) завершених наукових досліджень з різних галузей **психологічних наук**: теоретико-методологічних проблем психології, психофізіології, нейропсихології, психології особистості, соціальної психології, когнітивної психології, психології індивідуальних відмінностей, педагогічної психології, вікової психології, медичної психології, політичної психології, юридичної психології, організаційної психології, психології емоцій, історії психології, психології спорту.

Редакція приймає до друку виключно оригінальні, раніше неопубліковані матеріали, що не містять ознак плагіату (З вересня 2017 року згідно із Законом України "Про вищу освіту" не допускається використання даних, які було представлено у захищених дисертаційних дослідженнях). За умов наявності у роботі плагіату/самоплагіату повторно така стаття не розглядатиметься.

Переклад засобами онлайн-сервісів (типу Google Translate, Yandex переводчик, prompt тощо) є неприпустимим.

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті: від 10 (без урахування списків літератури та резюме) до 30 сторінок.

Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc, або *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу: psychology_series@karazin.ua. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4.

В тексті статті забороняється використовувати об'єкти Word Art, автофігури, кольорові діаграми та графіки, кольорові фотографії. Усі схеми мають бути у форматі jpg. Ілюстрації та таблиці нумеруються арабськими цифрами та супроводжуються пояснювальними підписами, таблиці – тематичними назвами; на кожну ілюстрацію та таблицю потрібно посилатися в тексті публікації та зазначати їх порядковими номерами, наприклад: (рис.2), (табл.1). Бажано здійснювати переклад англійською мовою підписи у статтях, що опубліковані українською мовою.

Увага! Просимо звернути увагу на те, що посилання у тексті оформлюються не як раніше (наприклад, [1], [2, с. 3]), а за АРА стилем: у круглих дужках прізвище автора - кома - рік видання роботи - (Іваненко, 2010). Якщо потрібно посилатися на декілька джерел, варто перелічувати їх через крапку з комою - (Іваненко, 2010; Петрова, 2007; Сидоров, 2015).

Структура статті:

1. Номер УДК.
2. Ініціали та прізвище (Ім`я та По батькові (повністю), Прізвище), наукова ступінь, вчене звання, посада, назва організації, повна поштова адреса організації. (курсив) (інформація розміщена ліворуч).
3. e-mail
4. ORCID
5. Назва статті (ВЕРХНІЙ РЕГІСТР). **Важливо! Назва роботи може містити не більше 10 слів, має розкривати сутність проблеми та бути цікавою широкому загалу науковців. Слід уникати скорочень.**
6. Анотація і ключові слова (курсив) мовою статті з такими обов'язковими елементами: актуальність проблеми, мета, методи та результати дослідження (від 500 знаків (без пробілів) та 5-10 ключових слів (через крапку)).
7. Текст статті, де присутні такі необхідні елементи:

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми / Introduction and the current state of the research problem (15% обсягу статті) постановка проблеми, її актуальність для теорії і практики. Важливо у вступній частині чітко сформулювати понятійний апарат, щоб уникнути його неоднозначного трактування. У вступі також викладаються особливості сучасного стану дослідження проблеми. Окрім цього, редакція підтримує статті, в яких аналізуються результати досліджень наукових шкіл Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна з посиланням на них.

Мета / Aim

Мета статті має чітко показувати предмет дослідження та бути конкретною (мета має бути одна!)

Методи дослідження / Research methods (30% обсягу статті) (що можуть бути викладені в результатах дослідження)

Методи дослідження передбачають описання їх основного змісту, характеристик і показників, які вони фіксують, та одиниць вимірювання. **Увага!** Сюди також входить інформація щодо організації дослідження, якісних та кількісних характеристик вибірки тощо. Якщо Ви досліджуєте, наприклад, рівні сформованості певного явища, обов'язково тут необхідно подати його характеристику. Цей пункт має містити ВИЧЕРПНУ інформацію щодо процедури організації та проведення Вашого дослідження.

Результати / Research results (40% обсягу статті) (можуть мати як теоретичну, так й емпіричну частину) Виклад основного матеріалу дослідження відповідно задач з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Опис емпіричних результатів повинен містити конкретні дані, що підтверджують статистичну достовірність отриманих результатів. Останні можуть бути представлені у вигляді таблиць, графіків, діаграм (**приймаються у чорно-білому кольорі; можна використовувати «штриховку» та «узори»**) з подальшою інтерпретацією. У статті має бути представлений кількісний та якісний аналіз літературних джерел із проблеми.

Обговорення / Discussion (10% обсягу статті)

Обов'язковим є пункт «Обговорення», де автор окрім детального інтерпретування та пояснення отриманих даних, має презентувати їх порівняльний аналіз з науковими результатами як вітчизняних, так і зарубіжних учених за схожою проблематикою з посиланням на них, обґрунтувати наукову цінність та напрями практичного використання отриманих результатів. Цей пункт обов'язково має містити обґрунтування наукової новизни отриманих даних.

Висновки / Conclusion (5% обсягу статті)

Висновки з дослідження, які стисло висвітлюють сутність отриманих результатів згідно з поставленими у роботі завданнями. **Важливо! У висновках не повинно бути даних, яких немає у змісті статті!**

8. **Список використаних джерел** оформлюється відповідно до вимог «ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання» (за алфавітом: спочатку кирилиця, потім латиниця).

9. **References.** Література в романському алфавіті в APA стилі. Більш детальну інформацію можна знайти: American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington D.C.: Author.

(<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/paper-format/professional-annotated.pdf>)

* імена, прізвища транслітеруються, назви статей та решта інформації перекладаються. При транслітерації слід дотримуватись вимог постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 р. №55.

Для транслітерації з української мови можна скористатися сервісом <http://ukrlit.org/transliteratsiia> та з російської – <http://ru.translit.net/?account=mvd>

У списку використаної літератури рекомендується не більше 50% вітчизняних джерел, інші – зарубіжні виключно із БД Web of Science чи Scopus. При узагальненні літературних даних бажано посилатися на роботи, опубліковані протягом останніх 10 років. Перед тим, як формувати текст статті, автор аналізує кількісно та якісно роботи на момент написання статті є у WOS чи Scopus з проблеми, включаючи надання інформації про кількість джерел за кожним її типом (монографії, статті, тези тощо). Після цього робиться якісний аналіз джерел, на основі якого автор виділяє в тексті статті основні тенденції або напрями у пізнанні явища, що вивчається. Посилання на конкретних авторів в аналізі літератури допускається лише у випадку, якщо отримані ними дані суперечать точці зору автора статті або є основоположними для цього дослідження, по тексту – за умов цитування.

10. Інформація українською чи англійською мовою (відмінною від мови статті):

- ПІБ автора, інформація про автора (науковий ступінь, вчене звання, назва та адреса організації, в якій працює автор).

- Назва статті.

- Авторське резюме (актуальність, мета, методи, результати дослідження та висновки) обсягом від 1800 знаків і ключові слова.

Приклад оформлення статті для подання до фахового збірника
«Вісник Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія»

DOI

УДК 159.9.072.432

І. І. ІВАНЕНКО (Іван Іванович Іваненко)

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри прикладної психології,
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 6, м. Харків, 61022, Україна.
e-mail
<https://orcid.org/>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВІДКРИТОСТІ ДОСВІДУ ТА СМИСЛОЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЙ У СТУДЕНТІВ

У статті розглянуто поняття відкритості досвіду в рамках моделі Великої п'ятірки. і ... (продовження тексту анотації не менш, ніж 500 знаків(без пробілів)).

Ключові слова: індивідуальний досвід, особистісний компонент індивідуального досвіду, відкритість досвіду, смисложиттєві орієнтації, студенти.

В даний час інтерес _____ Продовження тексту публікації _____

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Первозна Т. О., Харцій О. М. До питання дослідження особливостей системи значущих сфер життєдіяльності особистості. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія*. 2015. Вип. 58. С.33-36. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/5431/4976>
2. Ajzen I. The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 1991. Vol.50 (2). P. 179—211.
3. Dobewall H, Tark R, Aavik T. Health as a value and its association with health- related quality of life, mental health, physical health, and subjective well-being. *Applied Research In Quality Of Life*. 2018. Vol. 13(4). P.859-872. <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9563-2>

I. IVANENKO (Ivan Ivanenko)

PhD (Psychology), Associate professor,
Associate Professor of Department of Applied Psychology,
V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 6, Kharkiv, 61022 Ukraine.
e-mail
<https://orcid.org/>

THE RELATIONSHIP OF OPENNESS OF EXPERIENCE AND LIFE-SENSE ORIENTATIONS OF STUDENTS

The article considers the concept of openness of experience within the framework of the model of the Great Five. The phenomenon of sense-orientation of the personality is analyzed; the role of openness of experience and ... (не менш, ніж 1800 знаків).

Keywords: individual experience, personal component of individual experience, openness of experience, sense-life orientation, students.

References

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, V.50 (2), 179-211.
- Dobewall, H., Tark, R., Aavik, T. (2018). Health as a value and its association with health- related quality of life, mental health, physical health, and subjective well-being. *Applied Research In Quality Of Life*, V.13(4), 859-872. <https://doi.org/10.1007/s11482-017-9563-2>
- Perevozna, T.O., Khartsii, O.M. (2015). To the question of research of features of system of significant spheres of vital activity of the person. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho. universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya Psykholohiia*, V.58, 33-36. <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/5431/4976> [in Ukrainian].
-

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені В.Н. Каразіна
Серія “Психологія”

Випуск 71

Збірник наукових праць

Українською, та англійською мовами

Комп'ютерне верстання: Гірник С.А.

Підписано до друку 29.11.2021 р. Формат 64x80/8.
Папір офсетний. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 7,3. Обл-вид. арк. 7,6.
Наклад 50 пр. Зам. № Ціна договірна.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3367 від 13.01.2009.

Видавництво Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
тел. +380-057-705-24-32